

28.699.3
L-25

J.LAXANOV

**O‘ZBEKISTONNING
UMURTQALI HAYVONLARI
ANIQLAGICHI**

TOSHKENT – 2013

Q

28.12.2013

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA
O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

J.L.LAXANOV

O'ZBEKISTONNING
UMURTQALI HAYVONLARI
ANIQLAGICHI

*O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi
tomonidan o'quv qo'llanma sifatida tavsiya etilgan*

Китобларни вақтида топшириш варағи				

JIZZAX DPI
INV № 7056/2
AXBOROT RESURS MARKAZI

TOSHKENT – 2013

UO'K: 591 (575.1)
KBK 28.693.3
L-25

L-25 J.L.Laxanov. O'zbekistonning umurtqali hayvonlari
aniqlagichi. –T.: «Fan va texnologiya», 2013, 224 bet.

ISBN 978-9943-10-983-4

Ushbu qo'llanma universitetlar biologiya fakultetining II kursida o'qitiladigan umurtqali hayvonlar zoologiyasi programmasi asosida yozilgan. Bu muayyan soha bo'yicha o'zbek tilida birinchi marta yozilgan qo'llanma bo'lib, respublikamizda tarqalgan umurtqali hayvonlarning sinfi, turkumi, oilasi, urug'i va turlarini aniqlash jadvali hisoblanadi. Har bir sinf va turkumni aniqlashdan oldin ularga qisqacha xarakteristika beriladi, so'ngra aniqlash jadvali boshlanadi.

Ushbu qo'llanmadan, talabalardan tashqari, o'rta maktablarning biologiya o'qituvchilari, o'rmon va qishloq xo'jaligi xodimlari va hayvonlar hayoti bilan qiziquvchi har qanday kasb egalari foydalanishi mumkin.

UO'K: 591 (575.1)
KBK 28.693.3

Taqrizchilar: B.S.Salimov – b.f.n., professor,
A.R.Jabborov – b.f.n., dotsent

ISBN 978-9943-10-983-4

© J.Laxanov, 2013.
© «Fan va texnologiya» nashriyoti, 2013.

SO'Z BOSHI

O'zbekistonning o'simlik va hayvonot olami nihoyatda xilmaxildir. U respublikamiz tabiiy boyligining muhim qismini tashkil etadi. O'zbekiston faunasida umurtqali hayvonlar alohida o'rin egallaydi. Yovvoyi holda yashaydigan umurtqali hayvonlardan xalq xo'jaligi uchun qimmatbaho mahsulotlar – go'sht, baliq mahsulotlari, qimmatbaho mo'yna, teri va boshqalar olinadi. Ko'pchilik umurtqali hayvonlar, ayniqsa, qushlar har xil zararkunandalarni qirib, o'rmon va qishloq xo'jaligiga katta foyda keltiradi.

Ko'pchilik parrandalar, qushlar va baliqlar ov obyekti hisoblanadi, baliq ovi esa sevimli sport mashg'ulotidir.

Hayvonlarning ayrimlari (ayniqsa, kemiruvchilar) qishloq xo'jaligiga katta zarar yetkazadi, turli yuqumli kasalliklarni tarqatuvchi bo'lib hisoblanadi va hokazo. Bularning hammasi respublikamiz faunasi umurtqali hayvonlarini har tomonlama o'rganish zarurligini taqozo etadi. Bu ishga mutaxassis zoologlardan tashqari, o'lkashunoslar, ovchilar, baliqchilar, yosh tabiatshunoslar va tabiat muxlisari ham jalb etilsa, foydadan xoli bo'lmaydi.

Hayvonlarni o'rganishda ular qaysi tur yoki sistematik guruhga mansub ekanligini bilish nihoyatda zarurdir. Bu ishda aniqlagich katta yordam beradi.

Universitetlar va pedagogika institutlari o'quv programmasiga muvofiq, umurtqali hayvonlar zoologiyasi 2-kursda o'tiladi va ularning turlarini aniqlash uchun kam vaqt ajratiladi. Talabalar o'qituvchining yordamisiz birorta ham turni aniqlab ulgurmaydilar. Bundan tashqari, qo'riqxonada xodimlari, ovchilar, o'rta maktab o'qituvchilari va o'quvchilari ham o'zbek tilida yozilgan aniqlagichga muhtoj. Ana shularni hisobga olib, ushbu qo'llanma N.P.Naumov va N.N.Kartashevlar «Zoologiya» darsligidagi sistematikaga asoslangan holda yozildi.

Qo'llanma o'zbek tilida birinchi marta yozilganligi sababli, albatta, kamchiliklardan xoli bo'lmasiligi mumkin. Shuning uchun kitobxonlar o'z istaklari, mulohazalari va qo'shimchalarini ma'lum qilsalar, muallif ularga cheksiz minnatdorchilik bildiradi.

ANIQLAGICH DAN FOYDALANISH TARTIBI

Agar muayyan hayvon qaysi sistematik guruhga mansub ekanligi noma'lum bo'lsa, avvalo aniqlagich jadval yordamida u qaysi sinfga (masalan, qushlar sinfiga) kirishi aniqlanadi. Keyin turkumlarni aniqlash jadvali yordamida qaysi turkumga (masalan, chumchuqsimonlar turkumiga) kirishi, oilalarni aniqlash jadvali yordamida qaysi oilaga (aytaylik, qarg'alar oilasiga), urug'larni aniqlash jadvali yordamida qaysi uruqqa (masalan, qarg'alar urug'iga) va nihoyat, turlarni aniqlash jadvali yordamida qaysi turga (aytaylik, qora qarg'a turiga) mansub ekanligi aniqlanadi.

Hayvonlarni aniqlash jadvallari dixotomik yo'nalish asosida tuzilgan. Ular bir necha juft teza va unga mazmunan qarama-qarshi bo'lgan antitezadan tuzilgan. Muayyan hayvon aniqlanayotganda, avval teza bo'yicha o'qiladi, agar uning belgilari bu punktga to'g'ri kelsa, navbatdagi punktni o'qishda davom etiladi. Agar birinchi punkttdagi belgilar aniqlanayotgan hayvonning belgilariga mos kelmasa, u holda birinchi punktning yonida qavs ichida ko'rsatilgan qarshi punkttdan – antitezadan boshlab o'qish davom ettiriladi. Agar tezada hayvonning tanasi 25 sm dan uzun deyilgan bo'lsa, antitezada hayvonning tanasi 25 sm dan kalta deyiladi va hokazo. Masalan, hayvon tanasining uzunligi 22 sm deyilgan bo'lsa, demak, ushbu belgisi antitezaga to'g'ri keladi.

Har bir jadval 1 raqami bilan boshlanadi. Bu teza raqamining yonida qavs ichida antiteza tartib raqami beriladi. Diqqat bilan teza va antitezadagi tekst o'qilib, hayvonning belgilari qaysi birigi mos kelishi aniqlanadi. Agar hayvonning belgilari tanlangan tezaga mos kelsa va undan keyin hayvonning nomi ko'rsatilsa, shu bilan aniqlash tugaydi. Bordi-yu, hayvonning nomi yozilmagan bo'lsa, aniqlash navbatdagi teza bo'yicha davom ettiriladi. To hayvonning turi ma'lum bo'lguncha aniqlash shu tarzda davom etadi.

Aniqlash jadvallarida sinf, turkum, oila va urug' nomlari yozilganidan keyin qavsda shularning beti ko'rsatiladi. O'sha betdan aniqlash davom ettiriladi. Agar turkumga, oilaga va uruqqa faqat bitta tur kirsas, u holda aniqlash jadvali berilmaydi. Hayvonning turi aniqlangandan keyin u O'zbekistonning qayerida tarqalganligi beriladi, xolos. Turning morfologik belgilari va biologiyasi ta'riflanmaydi.

Ushbu aniqlagichda O'zbekiston hududida uchraydigan umurtqali hayvonlar keltirilgan. Ular, asosan, umurtqali hayvonlar beshta sinfining vakillari bo'lib, taxminan 606 turni o'z ichiga oladi. Ularning 69 turi baliqlar, 2 turi suvda ham quruqda ham yashovchilar, 58 turi sudralib yuruvchilar, 378 turi qushlar va 99 turi sutemizuvchilar sinfiga mansub.

HAYVONLARNING SINFLARINI ANIQLASH JADVALI

1(2) Boshining yon tomonlarida suyakdan iborat jabra qopqog'i bilan yopilgan jabra yoriqlari bor, toq va juft suzgich qanotlari harakat organlari sifatida xizmat qiladi.

Suyakli baliqlar (Костные рыбы) – Osteichthyes (7-bet).

2(1) Jabra yoriqlari yo'q, besh panchali oldingi va orqa oyoqlari harakat organi bo'lib xizmat qiladi.

3(4) Terisi shilimshiq modda bilan qoplangan. Terisida epiteliy hosilalari (tangacha, pat, jun) bo'lmaydi. Barmoqlarida timoq yo'q.

Suvda ham quruqda yashovchilar (Земноводные) – Amphibia (28-bet).

4(3) Terisi ustida shilimshiq modda yo'q. Terisida epiteliy hosilalari (tangacha, qalqoncha, pat yoki jun) bo'ladi. Barmoqlarida, odatda, tirnoqlari bor.

5(6) Tanasi shox moddadan iborat qatlam, tangacha yoki qalqonchalar bilan qoplangan.

Sudralib yuruvchilar (Пресмыкающиеся) – Reptilia (30-bet).

6(7) Tanasi pat bilan qoplangan. Oldingi oyoqlari qanotga aylangan. Jag'larida tishlari yo'q.

Qushlar (Птицы) – Aves (50-bet).

7(6) Tanasi jun bilan qoplangan. Jag'larida tishlari bor.

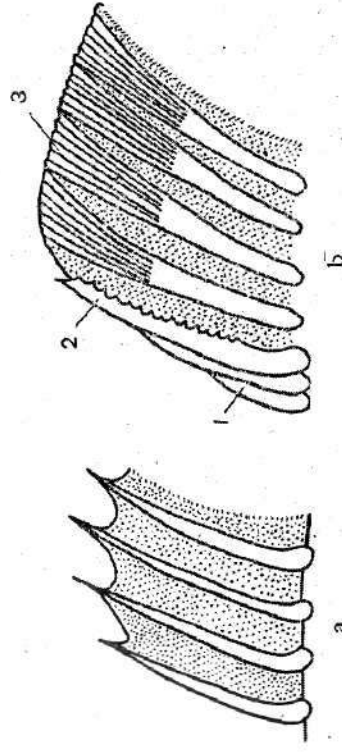
Sutemizuvchilar (Млекопитающие) – Mammalia (158-bet).

SUYAKLI BALIQLAR SINFI (КОСТНЫЕ РЫБЫ) – OSTEICHTHYES

Baliqlar suvda yashovchi dastlabki umurtqali hayvonlar bo'lib, butun tana tuzilishi suv muhitida yashashga moslashgan. Suzgich qanotlari, odatda, parda bilan o'zaro tutashgan qattiq yoki yumshoq nurlardan tashkil topgan. Vertikal joylashgan dum, bitta yoki bir nechta orqa va anal suzgich qanotlari toq, ko'krak va qorin suzgich qanotlari juft suzgich qanotlardir.

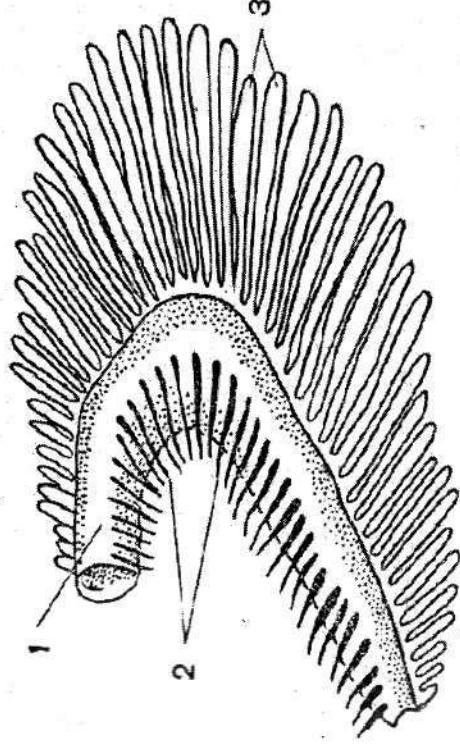
Suyakli baliqlar terisida shilimshiq modda ishlab chiqaruvchi bir hujayrali bezlar ko'p bo'lib, odatda, suyak tangachalar bilan qoplangan. Ko'pchilik suyakli baliqlar tanasining ikki yoni bo'ylab yon chizig'i

o'tadi. Ichki skeleti asosan suyakdan tashkil topgan. Nafas olish organi jabralardir. Jabralari ustida suyakli jabra qopqog'i joylashgan. Baliqlarning xilma-xil shakliga ega bo'lishi ularning biologiyasiga, muhitga moslashuviga va genetik xususiyatlariga bog'liq.

1-rasm. Suzgich qanot nurlarining xillari:

a – tikanli; b – yumshoq (1-shoxlanmagan; 2 – tishchali; 3 – shoxlangan).

2-rasm. Baliqlarning jabrasi:

1 – jabra yoyi; 2 – jabra o'simtalari; 3 – jabra yaproqlari.

SHU'LA QANOTLILARNING KATTA TURKUMLARINI ANIQLASH JADVALI

1 (2) Dum suzgich qanotining ustki pallasi pastkisiga nisbatan katta (geteroserkal tip). Tanasi bo'ylab romb shaklidagi 5 qator suyak bo'rtmalar joylashgan.

Ganoidlar (Ганоидные) – Ganoidomorpha (11-bet).

2 (1) Dum suzgich qanotining ikkala pallasi ham deyarli bir-biriga teng (gomoserkal tip). Terisi suyak tangachalar bilan qoplangan yoki tangachalari bo'lmaydi.

Suyakdor baliqlar (Костюмые) – Teleostei (12-bet).

Ganoidlar (Ganoidomorpha) katta turkumiga bitta – Osyotrsimonlar (Осептросимонные) – Acipenseriformes - turkumi kiradi.

Osyotrsimonlar turkumi (Acipenseriformes) suyakli baliqlarning eng primitiv guruhi hisoblanadi. Dum suzgichi geteroserkal tipda, boshi cho'ziq qazgich bilan tugaydi. Boshining pastki qismida ko'ndalang yoriq shaklida og'zi joylashgan. Og'zida tishlari yo'q. Tanasi bo'ylab 5 qator bo'lib suyak tangachalar joylashgan. Skeleti asosan tog'aydan tashkil topgan. Bosh skeleti ustidan qoplovchi suyaklar bilan yopilgan.

Osyotrsimonlar turkumi bitta osyotrlar (Осептры) – Acipenseridae oilasini o'z ichiga oladi. Bu oila vakillarining belgilari turkum belgilari bilan bir xil bo'ladi. O'zbekistonda bu oilaning 2 ta urug'ining vakillari ma'lum.

Osyotrlar oilasining urug'larini aniqlash jadvali

1 (2) Tumshug'i konussimon yoki uchburchak shaklda bo'lib, yassi emas, qirrası doiraga o'xshaydi va qalin bo'ladi. Ko'zlari yaxshi rivojlangan. Jabra qopqog'i va ko'zlari orasida sachratqichi bor.

Osyotrlar (Осептры) – Acipenser (11-bet).

2 (1) Tumshug'i yassi va juda serbar bo'lib, uning qirrası yuqqa va o'tkirdir, Sachratqichi yo'q.

Soxta kurakburunlar (Потомоносы) – Pseudoscaphirhynchus (12-bet).

Osyotrlar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (2) Yon tomondagi konussimon bo'rtmalari 50 tadan ko'p. Tumshug'i kalta, to'mtoq.

Bakra baliq (уун) – Acipenser nudiiventris Lovetzky

Bu baliq Orol dengizi, Amudaryo va Sirdaryoda yashagan.

2 (1) Yon bo'rtmalari 50 tadan kam. Tumshug'i uzun.

Sevryuga – Acipenser stellatus Pallas

Bu baliq Orol dengizida yashagan.

Soxta kurakburunlar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (4) Tanasining orqasida 9-14 ta, yon tomonlarida 30-36 ta tikani bo'rtmalari bor. Tumshug'ining uchida, odatda, o'tkir tangachalari bor.

2 (3) Voyaga yetganlarida yaxshi rivojlangan dum ipi bo'ladi. Tumshug'ining uchida 1-5 ta o'tkir tikanchalar bor.

Katta qilquyruq (Амударьинский большой лопаточник) – Pseudoscaphirhynchus kaufmanni Bogd.

Amudaryoning quyi oqimi bilan Panj daryosi oralig'ida yashaydi.

3 (2) Dum ipi bo'lmaydi. Tumshug'ining uchida tikanchalar bo'lmaydi yoki ular yaxshi rivojlanmagan.

Toshbakra (kichik qilquyruq) – Амударьинский малый лопаточник) – Pseudoscaphirhynchus hermanni Kessl.

Amudaryoda Termizdan uning quyi oqimigacha va Amu-Buxoro kanalida tarqalgan.

4 (1) Tanasining orqasida 15-22 ta, yon tomonlarida 37-46 ta tikani bor. Tumshug'ining uchida tikani yo'q.

Filbo'yin (Sirdaryo qilquyruqi) – Сыдарьинский лопаточник) – Pseudoscaphirhynchus fedchenko Kessl.

Sirdaryoda Farg'onadan uning quyi oqimigacha tarqalgan.

SUYAKDOR BALIQLAR KATTA TURKUMI (КОСТИСТЫЕ РЫБЫ) – TELEOSTEI

Suyakdor baliqlar suyakli baliqlarning yuksak darajada rivojlangan guruhi hisoblanadi. Dumi teng pallali bo'ladi. Terisi yuqqa suyak tangachalar bilan qoplangan. Ba'zilarida tangachalar bo'lmaydi. Bosh skeleti va umurtqalari suyakka to'liq aylangan.

O'zbekistonda tarqalgan baliqlarning ko'pchiligi suyakdor baliqlar bo'lib, ular 8 turkumga mansub.

Suyakdor baliqlarning turkumlarini aniqlash jadvali

1 (12) Qorin suzgich qanotlari ko'krak suzgich qanotlaridan ancha keyinda, ya'ni tanasining o'rtasida joylashgan. Orqa suzgich qanoti bitta bo'lib, unda qattiq nurlar bo'lmaydi, bo'lsa ham 2 tadan oshmaydi.

2 (3) Qorinining o'rtasida o'tkir taroq hosil qiluvchi tikansimon tangachalar qatori bor, yon chizig'i yo'q.

Seldsimonlar (Сельдеобразные) – Clupeiformes (26-bet).

3 (2) Qorinining o'rtasida o'tkir taroq hosil qiluvchi tikansimon tangachalar qatori yo'q. Yon chizig'i bor.

4 (5) Orqa suzgich qanotining orqasida yumshoq, nursiz yog' suzgich qanotchasi bor. Mo'yulab yo'q.

Losossimonlar (Лососяобразные) – Salmoniformes (26-bet).

5 (4) Orqasida yumshoq, nursiz yog' suzgich qanotchasi yo'q. Mo'yulabi bor.

6 (11) Orqa suzgich qanotining uzunligi tanasi uzunligining yarmidan kam. Undagi nurlar 50 taga yetmaydi.

7 (8) Orqa suzgich qanoti anal suzgich qanotining ustida joylashgan.

Cho'rtransimonlar (Щукообразные) – Esociformes (26-bet).

8 (7) Orqa suzgich qanoti anal suzgich qanotidan oldinda joylashgan.

9 (10) Yon chizig'i yo'q. Boshida tangachalari bo'lmaydi.
Zog'oratishlisimonlar (Карпозубообразные) – Cyprino-dontiformes (14-bet).

10 (9) Yon chizig'i bor. Boshida tangachalari bo'lmaydi.

Zog'orabaliqsimonlar (Карпообразные) – Cypriniformes (14-bet).

11 (6) Orqa suzgich qanoti tanasining yarmidan uzun. Undagi nurlar 50 tadan ko'p.

Ilorboshksimonlar (Змееголовообразные) – Ophiocephali-formes (22-bet).

12 (1) Qorin suzgich qanotlari ko'krak suzgich qanotlaridan oldinda yoki ulardan ozgina keyinda joylashadi. Qorin suzgich qanotlari dumga nisbatan boshga yaqin joylashadi.

13 (4) Orqa suzgich qanotining oldingi qismida tikanchalar joylashadi. Qorin suzgich qanotlarida kuchli, o'tkir tikanchalar bor.

Tikanbaliqsimonlar (Колючкообразные) – Gasterosteiformes (26-bet).

14 (13) Orqa suzgich qanotining oldida tikanchalar yo'q. Qorin suzgich qanotlarida tikanchalar bo'lmaydi.

Olabug'asimonlar (Окунеобразные) – Persiformes (27-bet).

ZOG'ORATISHLISIMONLAR TURKUMI (КАРПОЗУБООБРАЗНЫЕ) – CYPRINODONTIFORMES

Bular mayda baliqlar bo'lib, terisi sikloid tangachalar bilan qoplangan. Yon chizig'i yo'q yoki sust rivojlangan. Suzgich qanotlarida suyak nurlar bo'lmaydi. Mo'yulabchalari yo'q. Og'zida tishlari bor. Bu turkumga *Pesilalar (Poecilidae)* oilasi kiradi. MDHda *Gambuziya*

(*Gambusia Pocy*) urug'i va *oddiy gambuziya – G. affinis* (Baird et Girard) turi bor. Bu baliqchalar 1925-yilda Shimoliy Amerikadan keltirilgan. Bezgak pashshasining lichinkasiga qarshi kurashish maqsadida O'rita Osiyo, Kavkaz, Ukrainadagi, shu jumladan, O'zbekistondagi suv havzalarida iqlimlashtirilgan.

ZOG'ORABALIQSIMONLAR TURKUMI (КАРПООБРАЗНЫЕ) – CYPRINIFORMES

Bu turkumga kiruvchi baliqlar juda xilma-xil va turli shaklida bo'ladi. Qorin suzgich qanotlari ko'krak suzgich qanotidan keyinda joylashgan. Orqa suzgich qanoti bitta. Yon chizig'i, odatda, yaxshi rivojlangan.

Zog'orabaliqsimonlar turkumi 2 ta kenja turkumga bo'linadi.

Zog'orabaliqsimonlar turkumining kenja turkumlarini aniqlash jadvali

1 (2) Terisi tangachalar bilan qoplangan. Boshi yalpoq emas. Jag'larida tishlari yo'q.

Zog'orabaliqlar (Карпоые) – Cyprinoidei (15-bet).

2 (1) Terisida tangachalar bo'lmaydi. Boshi yalpoq, jag'larida tishlari bor. Orqa suzgich qanoti juda kichik.

Laqalar (Сомые) – Siluroidei (21-bet).

Zog'orabaliqlar kenja turkumi (Карповые) – Cuprinoidei

Tanasi va boshi, odatda, yon tomondan qisilgan. Terisi tangachalar bilan qoplangan. Jag'larida tishlari yo'q. Oxirgi jabra yoylarida oziqni maydalovchi tomoq tishlari bo'ladi. Tomoq tishlarining soni va shakli zog'orabaliqlar kenja turkumini aniqlashda katta ahamiyatga ega. O'zbekistonda tarqalgan zog'orabaliqlar 2 ta oilaga bo'linadi.

Zog'orabaliqlar kenja turkumining oilalarini aniqlash jadvali
1 (2) Og'zi atrofidagi mo'yulabchalari 2 juftidan oshmaydi. Gavdasi yon tomondan qisilgan.

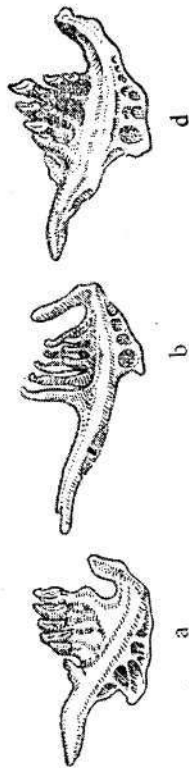
Zog'orabaliqlar (Карповые) – Cyprinidae (15 bet).

2 (1) Og'zi atrofidagi mo'yulabchalari 3 juftidan kam bo'lmaydi. Gavdasi, odatda silindrsimon shaklda bo'ladi.

Eshvoy baliqlar (Вьюновые) – Cobitidae (19-bet).

Zog'orabaliqlar oilasi (Карповые) – Cyprinidae

Terisi sikloid tangachalar bilan qoplangan. Tomoq tishlari 1-3 qator bo'lib joylashgan. Ular bir qatorda 8 tadan ortiq bo'lmaydi (5-rasm).

5-rasm. Zog'orabaliqlarning tomoq tishlari:
a – bir qatorli; b – ikki qatorli; d – uch qatorli.

Zog'orabaliqlar oilasining urug'larini aniqlash jadvali

1 (30) Jabra pardalari boshining ikki yon tomoni o'zaro qo'shilmaydi. Jabra ustunchalari jabra yoylarida lentaga o'xshab qo'shilmasdan, yakka-yakka joylashgan.

2 (5) Orqa suzgich qanoti uzun bo'lib, unda 14 tadan ko'p tarmoqlangan nur bo'ladi. Orqa va anal suzgich qanotlarining birinchi nurlari qirrali bo'ladi.

3 (4) Og'zi atrofiga 2 juft mo'ylabchalari bor.

Zog'orabaliqlar (Карпы) – *Cyprinus L.*

Turi oddiy zog'ora baliq (Cazan, kapn) – *C. carpio L.* O'zbekistondagi hamma suv havzalarida tarqalgan.

4 (3) Og'zi atrofiga mo'ylabchalari bo'lmaydi.

Tobonbaliq (Карасу) – *Carassius Iarocki.*

Turi kumushrang tobonbaliq (Серебряный карась) – *C. auratus gibelio Bloch.* Amudaryo va Sirdaryoda hamda ularning irmoqlarida yashaydi.

5 (2) Orqa suzgich qanotidagi tarmoqlangan nurlar 14 tadan oshmaydi. Anal suzgich qanotida tikanli nur bo'lmaydi.

6 (15) Og'zi atrofiga mo'ylabchalari bo'ladi.

7 (10) Orqa chiqaruv teshigi va anal suzgich qanotining atrofi yo'g'onlashgan yirik tangachalar bilan qoplangan (6-rasm).

8 (9) Og'zi atrofiga ikki juft mo'ylabchalari bor.

Qorabaliqlar (Маринки) – *Schisothorax Heckel.*

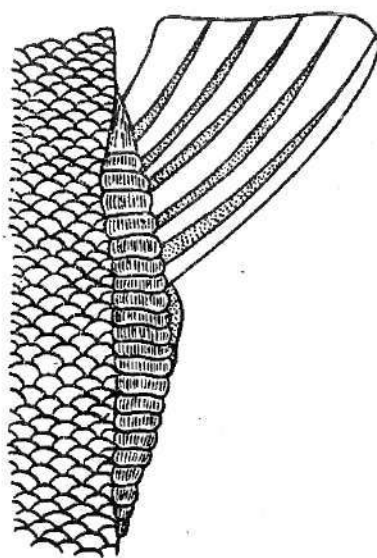
Turi oddiy qorabaliq (Маринка обыкновенная) – *S. intermedius* Mc Clelland. O'zbekistonda hamma tog' daryolarida va katta buloqlarda yashaydi.

9 (8) Og'zi atrofiga bir juft mo'ylabchalari bor.

Osmankar (Османы) – *Diptychus Steindachner*

Turi yalang'och osman – *Diptychus dubowskii Kessler*

Chirchiq daryosi va uning irmoqlarida yashaydi.

6-rasm. Oddiy qorabaliqlarning anal suzgich qanoti va anal teshigi atrofigadagi yirik tangachalar.

10 (7) Orqa chiqaruv teshigi va anal suzgich qanotining atrofigadagi tangachalar yirik-maydaligi va qalinligi jihatidan qorin tomondagi boshqa tangachalardan farq qilmaydi.

11 (14, 31) Og'zi atrofigadagi mo'ylabchalari 2 juft. Yon chizig'idagi tangachalar 51-61 ta.

12 (13) Pastki jag'ining oldingi qirrasi o'tkirlashgan va tog'ay bilan o'ralgan. Og'zi ko'ndalang yoriq shaklda. Mo'ylabchalari 1-2 juft. Xramulyalar (Храмулы) – *Varicorhinus Rüppel.*

Turi Samarqand xramulyasi (Самаркандская храмула) – *Varicorhinus capoeta heratensis Kessler.* Respublikamizning hamma daryo va ko'llarida uchraydi.

13 (12) Pastki jag'i yarim oysimon bo'lib, o'tkirlashmagan va tog'ay bilan qoplanmagan. Orqa suzgich qanotida 8 ta, anal suzgich qanotida 5-6 ta tarmoqlangan nurlari bo'ladi.

Mo'ylabli baliqlar (Усачу) – *Barbus Guvier.*

Turi Turkiston mo'ylabli baliq'i (Туркестанский усач) – *Barbus capito conocephalus Kessler.* Zarafshon, Amudaryo va Sirdaryoda yashaydi.

14 (11) Og'zi atrofiga bir juft mo'ylabchalari bor.

15 (5) Og'zi atrofiga mo'ylabchalari bo'lmaydi.

16 (17) Orqa suzgich qanotining oxirgi tarmoqlangan nuri tikanga aylangan.

Parraklar (Орпонычу) – Sapoetobrama Berg.

Turi *parrak (Орпонычу) – Capoetobrama kuschakewitchi* Kessler. Amudaryo, Zarafshon, Sirdaryoda va ularning irmoqlarida yashaydi.

17 (16) Orqa suzgich qanotida tikanga aylangan nur bo'lmaydi.

18 (19) Anal suzgich qanotida 20 ta dan ortiq tarmoqlangan nurlar bo'ladi.

Oqchalar (Леуу) – Abramis Guvier.

Turi *Orol oqchasi (Леуу) – Abramis brama L.* Orol dengizida, Sirdaryo va Amudaryoda tarqalgan.

19 (18) Anal suzgich qanotida tarmoqlangan nurlar soni 20 ta dan kam bo'ladi.

20 (23) Anal teshigining oldida tangachalar bilan qoplanmagan ochiq joy bor.

21 (22) Qornidagi tangacha bilan qoplanmagan (ochiq) joy qorin suzgich qanotlarining asosigacha borib yetadi.

Bistryankalar – Alburnoides Seiteles (19-bet).

22 (21) Qornidagi tangacha bilan qoplanmagan (ochiq) joy qorin suzgich qanotlarining asosigacha borib yetmaydi.

Moybaliqlar (Шенау) – Chalcalburnus Berg.

Turi *Orol moybaliq'i (Аральская шеная) – Chalcalburnus chalcoides aralensis* Guild. Orol dengizida, Sirdaryo va Amudaryoning quyi oqimida hamda Zarafshon daryosida tarqalgan.

23 (20) Anal teshigining oldida tangacha bilan qoplanmagan (ochiq) joy bo'lmaydi.

24 (25) Yon chizig'idagi tangachalar soni 70 ta dan ortiq.

Oqqayroqlar (Жереху) – Aspius Agass

Turi *qizil labli oqqayroq (Аральский краснозубый жерех) – Aspius aspius* Kessler. Orol dengizida, Sirdaryo bilan Amudaryoda yashaydi.

25 (24) Yon chizig'idagi tangachalar soni 60 ta dan ko'p emas.

26 (27) Orqa suzgich qanoti qorin suzgich qanotlarining asosidan keyinda joylashgan.

Qizilqanotlar (Красноперку) – Scardinius Bonaparte.

Turi *qizilqanotli baliq (Красноперка) – Scardinius erythrophthalmus L.* Qoraqalpog'istondagi ko'llarda, Sirdaryoning quyi oqimida tarqalgan.

27 (26) Orqa suzgich qanoti qorin suzgich qanotlari asosining ustida joylashgan.

28 (29) Orqa suzgich qanotidagi tarmoqlangan nurlar soni, odatda, 9 ta dan kam bo'lmaydi.

Qizilko'zlar (Помба) – Rutilus Rafinesque.

Turi *oddiy qizilko'z (помба) – Rutilus rutilus L.* Orol dengizida, Sirdaryoda va Amudaryoda tarqalgan.

29 (28) Orqa suzgich qanotidagi tarmoqlangan nurlar soni, odatda, 8 ta dan oshmaydi.

Oq chebaklar (Елцы) – Leuciscus Cuvier.

Turi *Zarafshon oq chebagi (Зарафшанский елец) – Leuciscus lehmanni* Brandt. Sirdaryoda, Zarafshon daryosida va Amudaryoda tarqalgan.

30 (1) Jabra pardalari boshining ikki yon tomonida o'zaro qo'shilib ketadi. Jabra ustunchalari jabra yoylarida lentachaga o'xshab bir-biri bilan qo'shilib ketadi.

Xumbosh baliqlar (Толмолобуки) – Hypophthalmichthys Blecker

Turi *Amur xumboshi (Толмолобук) – Hypophthalmichthys molitrix* Valenciennes. O'zbekistonga Amur daryosidan olib kelinib iqlimlashtirilgan.

31 (11) Og'zi atrofiga bir juft mo'ylabchalari bor. Yon chizig'idagi tangachalar soni 50 ta dan kam.

32 (33) Yon chizig'idagi tangachalar soni 37-42 ta.

Qumbaliqlar (Пескари) – Gobio Guvier

Turi *Turkiston qumbaliq'i (Туркестанский пескарь) – Gobio gobio lepidolaemus* Kessler. Amudaryoda, Qashqadaryoda, Zarafshon, Sirdaryo, Norin va Qoradaryolarda yashaydi.

33 (32) Yon chizig'idagi tangachalar soni 43-54 ta.

Oq amurlar (Белые амурь) – Stenopharyngodon Steindacher.

Turi *oq amur (Белый амур) – Stenopharyngodon idella* Valenciennes. Amur daryosidan O'zbekistonga keltirilib, suv havzalarida iqlimlashtirilgan.

Bistryankalar – Alburnoides Seiteles (19-bet).

Bistryankalar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (2) Qornidagi kili qorin suzgich qanotidan to anal teshigigacha tangachalar bilan qoplanmagan.

Oddiy bistryanka – Alburnoides bipunctatus Bloch.

Amudaryoning yuqori, Zarafshon daryosining o'rta va past oqimlarida hamda Qashqadaryoda tarqalgan.

4 (1) Orqa suzgich qanotida tarmoqlangan 8-9 ta nur bor.
5 (6) Ko'krak suzgich qanotlarining uchi qorin suzgich qanotlarining asosigacha yetadi.

Amudaryo yalangbalig'i (Амударьинский голец) – Nemachilus oxianus Kessler.

Amudaryo, Surxon, Zarafshon va Sirdaryo (Qoradaryo) da tarqalgan.

6 (5) Ko'krak suzgich qanotlarining uchi qorin suzgich qanotlarining asosigacha yetmaydi. Ko'krak suzgich qanotlari 4-5 shu'lali.

Tibet yalangbalig'i (Тибетский голец) – Nemachilus stoliczkae Steindachner.

Amudaryo, Qashqadaryo, Zarafshon va Sirdaryoning o'rta va yuqori oqimlarida yashaydi.

Laqqalar kenja turkumi

Terisida tangachalar bo'lib, boshi yassi bo'lib, og'zida tishlari bor. Anal suzgich qanoti dumining asosigacha yetadi. Orqa suzgich qanoti juda mayda bo'lib, 6 ta nuri bor. O'zbekistondagi suv havzalarida bu kenja turkumning 2 ta oilasining turlari yashaydi.

Laqqalar kenja turkumining oilalarini aniqlash jadvali

1 (2) Anal suzgich qanoti juda uzun bo'lib, 70-90 ta shu'lasi bor.
Laqqalar (Comosye) – Siluridae (21-bet).

2 (1) Anal suzgich qanoti kalta bo'lib, shu'lalari 1 ta dan ortmaydi.
Laqqachalar (Comuku) – Sisoridae (21-bet).

Laqqalar oilasi (Comosye) – Siluridae

Bular yirik baliqlar bo'lib, chuchuk suvlarda yirtqich hayot kechiradi. Orqa suzgich qanoti juda kichik bo'lib, shu'lalari 5 tadan oshmaydi. Anal suzgich qanoti juda uzun. O'zbekistondagi hamma daryolarda *Laqqa – Silurus L.* urug'i va *oddiy laqqa (Com) – Silurus glanis L.* turi yashaydi.

Laqqachalar oilasi (Comuku) – Sisoridae

Bular tog' daryolarida yashaydi. Orqa suzgich qanotidan keyin yog' suzgich qanoti joylashgan. Anal suzgich qanoti ham kichik. Sirdaryo bilan Amudaryoning yuqori oqimlarida *Turkiston laqqachasi (Дуркестанский комук) – Clyptosternum Mc. Gelland* urug'i va *Typ-kestanский комук – Clyptosternum reticulatum Mc. Gelland* turi yashaydi.

2 (1) Qornidagi kili tangachalar bilan qoplangan.

3 (4) Yon chizig'idagi tangachalar soni 37-43 ta.

Turi chiziqli bistryanka (Полосатая быстрянка) – Alburnoides taeniatus Kessler. *Amudaryo, Sirdaryo va Zarafshon daryosi, Norin va Qoradaryolarda yashaydi.*

4 (3) Yon chizig'idagi tangachalar soni 50-54 ta.

Toshkent bistryankasi (Ташкентская верховодка) – Alburnoides oblongus Bulgakov.

Sirdaryo va uning irmoqlarida, Chirchiq, Oris sohilidagi Bodom daryolarida tarqalgan.

Eshvoylar oilasi (Bюны) – Cobitidae

Tanasi uzunroq, silindr shaklidagi mayda baliqlar bo'lib, og'zi atrofida 3-5 juft mo'ylabchalari bor. Burun teshiklari naychalarga ochiladi. Bu oiladan Zarafshon vodiysida 2 ta urug'ining turlari uchraydi.

Eshvoylar (Bюны) oilasining urug'larini aniqlash jadvali

1 (2) Boshi bir oz yassi, ko'zining ostida burmali tikani yo'q.

Yalangbaliqlar (Голец) – Nemachilus Hasselt (20-bet).

2 (1) Boshi yon tomonidan qisilgan. Ko'zining ostida tikani bor. Orqa uzgich qanotidan keyinda teridan iborat taroq joylashadi.

Tikanbaliqlar (Шуносок) – Cobitis L.

Turi tikanbaliq (Переднезубчатая шуносок) – Cobitis aurata Filippi *Sirdaryo, Norin, Zarafshon, Qashqadaryo va Amudaryoda tarqalgan.*

Yalangbaliqlar (Голец) urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (4) Orqa suzgich qanotida tarmoqlangan 7 ta nuri bor. Terisida tangacha va tikanchalar yo'q.

Tojli yalangbaliq (Требенчатый голец) – Nemachilus malap-terurus Kessler.

Surxon, Qashqadaryo, Zarafshon, Sangzor daryolarida uchraydi.

2 (3) Terisi mayda tikanchalar yoki tangachalar bilan qoplangan.

Buxoro yalangbalig'i (Бухарский голец) – Nemachilus amu-

darjensis Pass.

Surxon, Zarafshon va Norin daryolarida yashaydi.

3 (2) Terisida tangacha va tikanchalar yo'q. Anal suzgich qanotida tarmoqlangan faqat bitta nur bor.

Kushakevich yalangbalig'i (Голец Кушакевича) – Nemachilus kushakevitchi Herzenstein.

Norin daryosida va Qoradaryoda tarqalgan.

ILONBOSH SIMONLAR TURKUMI (ЗМЕЕГОЛОВЫЕ) – OPHIOCEPHALIFORMES

Bular ancha yirik baliqlar bo'lib, tanasi cho'ziq, oldingi qismi silindr shaklda, keyingi qismi esa yon tomonidan qisilgan. Orqa va anal suzgich qanotlari juda uzun. Orqa suzgich qanoti dum suzgich qanotining asosigacha yetadi. Bu turkum faqat bitta nominal oilani (Ophiocephalidae), bitta urug'ni (*Ophiocephalus Bloch*) va bitta ilonbosh (*Змееголов*) – *Jphiocephalus argus Cantor* turini o'z ichiga oladi. Amur hududidagi daryo va ko'llarda tarqalgan. O'zbekistondagi suv havzalarda iqlimlashtirilgan.

OLABUG'ASIMONLAR TURKUMI (ОКУНЕОБРАЗНЫЕ) – PERCIFORMES

Bular dengizlarda va chuchuk suvlarda yashaydigan yirtqich baliqlardir. Ko'pchiligida orqa suzgich qanoti 2 ta bo'ladi. Bulardan oldingisida qattiq, tikanli, tarmoqlanmagan shu'lalar bo'ladi. Anal suzgich qanotida 1-3 ta gacha tikanli nuri bor. Qorin suzgich qanotlari ko'krak suzgich qanotlarining tagida yoki ulardan keyinroqda joylashgan. O'zbekistonda uchraydigan olabug'asimonlar 4 ta oilaga bo'linadi.

Olabung'asimonlar turkumining oilalarini aniqlash jadvali

- 1 (2) Qorin suzgich qanotlari o'zaro qo'shilib ketib, so'rg'ich disk hosil qiladi.
Buqabaliqlar (Бычковые) – Gobiidae (23-bet).
 - 2 (1) Qorin suzgich qanotlari o'zaro qo'shilmaydi va so'rg'ich disk hosil qilmaydi.
3 (4) Yon chizig'i yo'q.
Aterinlar (Атериновые) – Atherinidae (24-bet).
 - 4 (3) Yon chizig'i bor.
 - 5 (6) Tanasi ktenoid (orqa qirrası tishchali) tangachalar bilan qoplangan.
Olabung'alar (Окуневые) – Percidae (24-bet).
 - 6 (5) Tanasi tangachalar bilan qoplanmagan. Ba'zan mayda tikanchalar bilan qoplangan bo'ladi.
Toshbuqalar (Гирфтыобридст) – Cottidae (25-bet).
- Buqabaliqlar oilasi (Бычки) – Cobiidae**
- Bularning qorin suzgich qanotlari bir-biriga qo'shilib ketib, so'rg'ich disk hosil qiladi.

Buqabaliqlar oilasining urug'larini aniqlash jadvali

- 1 (4) Ikkinchi orqa suzgich qanotida 10 tadan, anal suzgich qanotida 9 ta dan ortiq tarmoqlangan yumshoq shu'lalari bor.

- 2 (3) Tanasi bir oz yumaloq. Tangachalari mayda, ko'ndalang qatoridagi tangachalar soni 45 ta dan ortiq bo'ladi.

Buqabaliqlar (Бычки) – Neogobius Ilin (23-bet).

- 3 (2) Tanasi va boshi yon tomondan bir oz siqilgan. Tangachalari yirik, ko'ndalang qatoridagi tangachalar soni 45 tadan kam.

Nayburunli buqabaliqlar (Тубконосные бычки) – Proterorhinus Smitt.

Turi susik buqabaliq (Бычок-щучка) – Proterorhinus marmoratus Pallas. Orol dengizida yashaydi.

- 4 (1) Ikkinchi orqa va anal suzgich qanotida 7-9 ta dan shu'lasi bor.

Uzunumli buqabaliqlar (Длиннохвостые бычки) – Pomatoschistus Gill.

Orol dengizida *bubir buqabaliq'i (Бычок бубыр)* – *Pomatoschistus caucasicus Kavralky* turi uchraydi.

Buqabaliqlar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

- 1 (2) Tangachalari nisbatan yirik. Ko'ndalang qatoridagi tangachalar soni 55 ta dan kam. Orqa suzgich qanotining oldida yirik qora dog'i bor.

Yumaloq buqabaliq (Бычок-крузяк) – Neogobius melanostomus Pallas.

Orol dengizida yashaydi.

- 2 (1) Tangachalari nisbatan mayda, ko'ndalang qatoridagi tangachalar soni 55 ta dan ko'p. Orqa suzgich qanotining oldida yirik qora dog'i yo'q.

- 3 (4) Ikkinchi orqa suzgich qanotining balandligi oldidan orqaga tomon pasayib boradi. Boshining eni balandligiga teng.

Qum buqabaliq'i (Бычок-песчанник) – Neogobius fluviatilis Pallas

Orol dengizida yashaydi.

- 4 (3) Ikkinchi orqa suzgich qanoti bir xil balandlikda yoki orqaga tomon balandlashib boradi. Boshi yassilashgan.

- 5 (6) Ikkinchi orqa suzgich qanoti boshidan oxirigacha bir xil balandlikda. Peshanasining kengligi ko'zining diametriga teng. Orqasida 5 ta ko'ndalang qoramtir chizig'i bor.

Bukir buqabaliq (Бычок-золотух) – Neogobius kessleri Gunther

Orol dengizida yashaydi.

Bu baliq Sirdaryo vodiysida yashaydi

2 (1) Faqat oldingi juft burun teshiklari naychalarga ochiladi. Keyingi jufti bevosita teriga ochiladi.

3 (4) Tanasi tangachalar bilan qoplanmagan, ba'zan ko'krak suzgich qanotlarining tagida mayda tikanchalar bo'ladi.

Oddiy *tashbuqa (Подкаменщик) – Cottus gobio L.*

Faqat Chirchiq daryosida tarqalgan.

4 (3) Tanasi mayda tikanchalar bilan to'liq qoplangan.

Turkiston tashbuqasi (Туркестанский подкаменщик) – Cottus spinolosus Kessler.

Sirdaryoning yuqori oqimida, Chimkentda uchraydi.

CHO'RTANSIMONLAR TURKUMI (ЩУКОБРАЗНЫЕ) – ESOCIFORMES

Chuchuk suvlarda yashaydigan yirtqich baliqlar hisoblanadi. Qorin suzgich qanotlari ko'krak suzgich qanotlaridan ancha keyinda joylashgan. Orqa suzgich qanoti ancha keyinda bo'lib, anal suzgich qanotining ustida joylashgan.

Orol dengizida, Amudaryo va Sirdaryoda, Aydarko'lda oddiy *cho'rtan-baliq (Шука) – Esox lucius L.* yashaydi. U *cho'rtanlar – Esox L.* urug'iga, *cho'rtansimonlar – Esocidae* oilasiga kiradi.

TIKANBALIQSIMONLAR TURKUMI (КОЛЮШКОБРАЗНЫЕ) – GASTEROSTEIFORMES

Mayda baliqlar bo'lib, tanasi yon tomondan qisilgan. Orqa suzgich qanotining oldingi qismidagi shu'lalari bir-biri bilan qo'shiilmagan va o'tkir, qattiq tikanchalar qatorini hosil qiladi.

Orol dengizida, Amudaryo va Sirdaryoning quyi oqimlarida *Orol tikanbalig'i (Малая южная колюшка) – Pungitius platygaster Kessler* turi yashaydi. U to'qqiz ignali tikanbaliqlar (*Десятииглые колюшки*) – *Pungitius Coste C.* urug'iga va tikanbaliqlar (*Колюшковые*) – *Gasterosteidae* oilasiga kiradi.

6 (5) Ikkinchi orqa suzgich qanotining keyingi qismi baland. Peshanasining kengligi ko'zining diametridan kichik. Orqasida ko'ndalang qoramir chiziqlar yo'q.

Shirmon buqabalig'i (Ширман) – Neogobius syrman Nordmann
Orol dengizida yashaydi.

Aterinlar oilasi – Atherinidae

Ikkitta orqa suzgich qanoti bir-biridan yaxshi ajralgan. Yon chizig'i yo'q. Orol dengizida bu oilaning aterinlar (*Atherina Guvier*) urug'i va aterina (*Atherina mochon Guvier*) turi yashaydi.

Olabung'alar oilasi (Окуневые) – Percidae

Orqa suzgich qanoti, odatda, ikkita, lekin ba'zan ular bir-biriga qo'shilib ketadi. Anal suzgich qanotida 1-2 ta tikanli shu'lasi bor. Qorin suzgich qanotida 1 ta tikan va 5 ta yumshoq shu'lasi bo'ladi. O'zbekistonda olabung'alar 3 ta urug'ining vakillari tarqalgan.

Olabung'alar oilasining urug'larini aniqlash jadvali

1 (2) Orqa suzgich qanotlari bir-biriga qo'shilib ketgan.

Toshboshlar (Еруу) – Acerina Guvier.

Turi oddiy *toshbosh (Еру) – Acerina cernua L.* Orol dengizi, Amudaryo va Sirdaryoning quyi ko'llarida yashaydi.

2 (1) Orqa suzgich qanotlari bir-biriga qo'shilmagan.

3 (4) Ikkinchi orqa suzgich qanotida 12-16 ta shu'lasi bor. Yon chizig'idagi tangachalar 70 ta dan kam, ular dum suzgich qanotiga yetmaydi.

Olabung'alar (Окунь) – Perca L.

Turi oddiy *olabung'a (Окунь) – Perca fluviatilis L.* Orol dengizi, Amudaryo va Sirdaryoning quyi oqimlarida yashaydi.

4 (3) Ikkinchi orqa suzgich qanotida 19-24 ta shu'lasi bor. Yon chizig'idagi tangachalar 70 ta dan ko'p. Yon chizig'i suzgich qanotiga gacha davom etadi.

Slalar (Судак) – Lucioperca Guvier.

Turi oq *sla (Судак) – Lucioperca lucioperca L.* Orol dengizida, Amudaryo va Sirdaryo hamda Surxondaryoda yashaydi.

Toshbuqalar oilasi (Подкаменщиковые) – Cottidae

Bular kichik baliqlar bo'lib, tanasi dumiga tomon torayib borib, ko'krak suzgich qanotlari, odatda, katta bo'ladi. O'zbekistonda Toshbuqalar (*Cottus L.*) urug'ining 3 ta turi uchraydi.

Toshbuqalar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (2) Oldingi va keyingi burun teshiklari uchi bir xil uzunlikdagi teri naychalarga ochiladi.

SELDSIMONLAR TURKUMI (СЕЛЬДЕОБРАЗНЫЕ) – CLUPEIFORMES

Ko'krak suzgich qanotlari jabra qopqog'idan keyinda joylashgan. Boshida tangachalar bo'lmaydi. Yon chizig'i va mo'yilari yo'q. O'zbekistonda *seldlar oilasi* (Сельдевые) – *Clupeidae*, *Seldlar* (*Clupea L.*) urug'iga kiruvchi *Salaka* – *Clupea harengus L.* Turi uchraydi. U Orol dengizida yashaydi.

LOSOSSIMONLAR TURKUMI (ЛОСОСЕОБРАЗНЫЕ) SALMONIFORMES

Orqa suzgich qanotidan keyin yumshoq, seret yog' suzgich qanoti joylashgan. Orqa suzgich qanotida 7-16 ta, anal suzgich qanotida 7-19 ta yumshoq shu'lalari bor. Qorin suzgich qanotlari orqa suzgich qanotining tagida joylashgan.

Orol dengizida, Amudaryo va Sirdaryoda *Lososlar* – *Salmonidae* oilasiga va *Lososlar* – *Salmo L.* urug'iga mansub bo'lgan *Gulmoy* yoki *Forel* – *Salmo trutta L.* turi yashaydi.

SUVDA HAMDA QURUQDA YASHOVCHILAR SINFI – AMPHIBIA

Suvda hamda quruqda yashovchilar quruqlikda yashovchi umurtqali hayvonlar ichida eng soddasi bo'lib, suvda yashovchi ajdodlarning belgilarini hali o'zida saqlab qolgan bo'ladi. Metamorfоз yo'l bilan rivojlanadi. Lichinkasi (itbaliq) faqat suvda yashaydi.

Voyaga yetgan ko'pchilik amfibiyalarning ikki juft oyog'i bo'ladi. Terisi ustida epiteliy hosilalari bo'lmaydi. Lekin u shilimshiq modda bilan qoplangan. Lichinkalarida tarmoqlangan tashqi jabralar bo'ladi. Voyaga yetganlarida bu jabralar reduksiya uchraydi. Bular o'pka va terisi orqali nafas oladi, shuning uchun ham terisi ustida hosilalar (tangachalar, soch, jun) bo'lmaydi. Tana temperaturasi tashqi muhitga bog'liq, chunki bu hayvonlar sovuqqonlilar guruhiga kiradi.

O'zbekistonda suvda hamda quruqda yashovchilarning 2 turi yashaydi, ular dumsizlar turkumiga mansubdir.

DUMSIZLAR TURKUMI (БЕСХВОСТЫЕ) – ECAUDATA

Suvda hamda quruqlikda yashovchilarning dumsizlar turkumiga kiradigan vakillarining tanasi yerbar, kalta va yalpoq bo'lib, dumi bo'lmaydi. Oldingi oyoqlari kalta, keyingi oyoqlari uzun va sakrashga moslashgan. Lichinkalari (itbaliq) ning tanasi yumaloq yoki oval shaklda bo'lib, dumi uzun va yon tomondan qisilgan.

O'zbekistonda uchraydigan suvda hamda quruqlikda yashovchilar ikkita oilaga mansub.

Dumsizlar turkumining oilalarini aniqlash jadvali

1 (2) Tilning orqa uchi kesilmagan. Yuqorigi jag'ida tishlari yo'q.
Qurbaqalar (*Жабы*) – *Bufo*

2 (1) Tilning orqa uchi ayri, ikkiga bo'lingan. Yuqorigi jag'ida tishlari bor.

Baqalar (*Лягушки*) – *Rana*

Qurbaqalar oilasi (*Жабы*) – *Bufo*

Tanasi serbar va kalta, keyingi oyoqlari ancha yo'g'on, boshi yalpoq bo'ladi. Terisida bo'rtmalar bor. Ko'z qorachig'i gorizontaal yoriq shaklida. Keyingi oyoqlarining barmoqlari orasida suzgich pardasi yo'q. Tishi bo'lmaydi.

O'zbekistonda bu oilaning qurbaqalar urug'i – *Bufo* Laur. va *yashil qurbaqa* (*Зеленая жаба*) *Bufo viridis* Laur. turi yashaydi.

Baqalar oilasi (*Лягушки*) – *Rana*

Keyingi oyoqlari oldingisiga nisbatan uzun va baquvvat bo'ladi. Oldingi oyoqlarining barmoqlari orasida suzgich pardasi bo'lmaydi. Yuqorigi jag'ida tishlari bo'ladi.

O'zbekistonda bu oilaning bittagina baqalar urug'i (*Rana L.*) va *ko'l baqasi* (*Озерная лягушка*) – *Rana ridibunda* Pallas turi yashaydi.

Suvda va quruqda yashovchi dumsiz hayvonlarning lichinkalarini aniqlash jadvali

1 (2) Orqa chiqaruv teshigi tanasining o'ng tomonida joylashgan. Dumi tanasidan 1,5 marta uzun.

Ko'l baqasi (*Озерная лягушка*) – *Rana ridibunda* Pallas.

2 (1) Orqa chiqaruv teshigi tanasining o'rtasida joylashgan. Ko'zlarining orasi burnining orasiga nisbatan 1,5 marta keng.

Yashil qurbaqa (*Зеленая жаба*) – *Bufo viridis* Laur.

SUDRALIB YURUVCHILAR SINFI – REPTILIA

Sudralib yuruvchilar haqiqiy quruqda yashovchi umurtqali hayvonlar hisoblanadi. Tanasi bosh, bo'yin, qorin va dum qismlariga bo'linadi. Besh barmoqli to'rtta oyog'i harakat organi bo'lib xizmat qiladi (ba'zilar oyoqsiz bo'lishi ham mumkin). Terisida hech qanday bezlar yo'q va shox tangachalar yoki qalqonchalar bilan qoplangan. Tana temperaturasi o'zgaruvchan. Skeleti to'liq suyaklangan. Bosh skeletining ensa qismida bitta ensa bo'rtmasi bo'ladi.

Sudralib yuruvchilarni aniqlash vaqtida terisini qoplagan tangacha va qalqonchalar katta rol o'ynaydi. O'zbekistonda sudralib yuruvchilarning 58 turi yashaydi. Ular 2 turkumga mansub.

Sudralib yuruvchilarning turkumlarini aniqlash jadvali

1 (2) Tanasi suyak qalqon ichida joylashgan va qalqonlari ustida shox plastinkalar bor.

Toshbaqalar (Chelonaxu) – Chelonia (30-bet).

2 (1) Terisi mayda shox tangachalar yoki bo'rtmalar bilan qoplangan.

Tangachalilar (Чешуйчатые) – Squamata (31-bet).

TOSHBAQALAR TURKUMI (ЧЕРЕПАХИ) – CHELONIA

Toshbaqalar sudralib yuruvchilarning qadimgi guruhi hisoblanadi. Tanasi pishiq qalqon ichida joylashgan. U bo'rtib chiqqan orqa va yassiroq qorin qalqonlariga bo'linadi. Jag'i shox moddadan iborat tumshuq bo'lib, tishi yo'q.

O'zbekistonda bittagina turi – cho'l toshbaqasi (Степная черепаха – *Testudo horsfieldi* Gray yashaydi. U quruqlik toshbaqalari (*Сухонные черепахи*) – *Testudo* L. urug'iga, bitta nominal oilaga (*Testudinidae*) va yashirin bo'yinli toshbaqalar (*Cryptodira*) kenja turkumiga mansubdir.

TANGACHALILAR TURKUMI (ЧЕШУЙЧАТЫЕ) – SQUAMATA

Tangachalilarning terisi shox moddadan tuzilgan tangachalar qalqonchalar yoki bo'rtmalar bilan qoplangan. Jag'larida tishi bo'

O'zbekistonda tangachalilarning 57 turi uchraydi. Ular 2 ta kenja turkumga bo'linadi.

Tangachalilarning kenja turkumlarini aniqlash jadvali

1 (2) Odatda, oyoqlari bo'ladi. Agar oyoqlari bo'lmasa, ko'zlarida harakatchan qovoqlari bo'ladi.

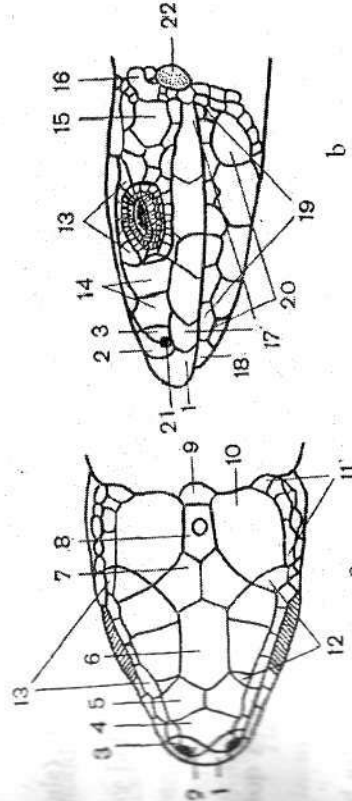
Kaltakesaksimonlar (Жуеупуы) – Lacertilia (31-bet).

2 (1) Oyoqlari yo'q. Qovoqlari qo'shib ketadi va ko'zining tashqi yaltiroq pardasini tashkil qiladi.

Ilonlar (Змеи) – Serpentes (43-bet).

Kaltakesaksimonlar kenja turkumi – Lacertilia

Sudralib yuruvchilarning asosiy guruhi bo'lib, odatda, dumi va oyoqlari yaxshi rivojlangan bo'ladi. Ba'zilarining oyog'i bo'lmasligi ham mumkin.

7-rasm. Kaltakesaklarning boshida qalqonchalarning joylashishi:

a – ustidan ko'rinishi; b – yon tomondan ko'rinishi; 1 – jag'lar oralig'i; 2 – burun oldi; 3 – burun orqasi; 4 – burun-reshana; 5 – reshana oldi; 6 – reshana; 7 – reshana-tepa; 8 – tepa-oraliq; 9 – ensa; 10 – tepa; 11 – chakka usti; 12 – ko'z usti; 13 – kiprik usti; 14 – yonoq; 15 – chakka markazi; 16 – quloq; 17 – lab usti; 18 – iyak usti; 19 – labning past; 20 – pastki jag' qalqonchalari; 21 – burun teshigi; 22 – quloq teshigi.

Kaltakesaksimonlarni aniqlashda boshida qalqonchalarning joylashiga va soniga (7-rasm) e'tibor beriladi. O'zbekistonda kaltakesaksimonlarning 21 turi yashaydi. Ular 6 oilaga bo'linadi.

Kaltakesaksimonlarning oilalarini aniqlash jadvali

- 1 (6) Boshi ustki tomondan noto'g'ri shakldagi mayda qalqonchalar, tangachalar yoki bo'rtmachalar bilan qoplangan.
- 2 (3) Harakatchan qovoqlari yo'q. Ko'zlari yaltiroq shox parda bilan qoplangan.

Gekkonlar (Гекконовые) – Gekkonidae (33-bet).

- 3 (2) Ko'zlari harakatchan qovoqlar bilan o'ralmagan. Ko'zlarida yaltiroq shox parda yo'q.

- 4 (5) Burun teshiklari ko'zining oldingi qirrasiga nisbatan tumshug'ining uchiga yaqin joylashgan.

Agamalar (Агамовые) – Agamidae (36-bet).

- 5 (4) Burun teshiklari tumshug'ining uchiga nisbatan ko'zlarining oldingi qirrasiga yaqin joylashgan.

Echkemlarlar (Варановые) – Varanidae (38-bet).

- 6 (1) Boshi ustki tomondan simmetrik joylashgan yirik (shox moddadan tuzilgan) qalqonchalar bilan qoplangan.

- 7 (9) Tanasi ilonsimon bo'lib, oyoqlari yo'q. Tanasining ikki yon tomonida uzun burmalar bo'ladi.

Urchuqsimonlar (Верменищевые) – Anguidae (38-bet).

- 8 (7) Oyoqlari bor.

- 9 (10) Tangachalari cherepitsa singari joylashgan. Orqa va qorin tangachalari bir xil shaklda.

Sinklilar (Сцинковые) – Scincidae (38-bet).

- 10 (9) Orqa va qorin tangachalari shakli va joylanishiga ko'ra bir-biridan farq qiladi.

Haqiqiy kaltakesaklar (Настоящие ящерицы) – Lacertidae (39-bet).

Gekkonlar oilasi (Гекконовые) – Gekkonidae

Gekkonlar mayda kaltakesaklar bo'lib, tanasi bir oz yassi, ko'zlari yirik, lekin harakatchan qovoqlari bo'lmaydi. Ko'z qorachig'i, odatda, vertikal joylashgan. Terisi mayda donasimon bo'rtmachalar bilan qoplangan.

8 - rasm. Har xil gekkonlar orqa oyoq barmoqlarining tuzilishi:

a – ssinksimon gekkoniki; b – gekkonchaniki;

d – yalang'och barmoqli gekkoniki.

Gekkonlar oilasining urug'larini aniqlash jadvali

- 1 (4) Keyingi oyoq barmoqlarining yon tomonlarida shox moddadan iborat o'sintalar bo'ladi (7-rasm, a).

- 2 (3) Dumi ustining asosiy qismi rombsimon mayda tangachalar, uchi bir qator yirik cherepitsasimon plastinkalar bilan qoplangan. Barmoqlarining tagida mayda bo'rtmachalar bo'ladi.

Ssinksimon gekkonlar (Сцинковые gekkonы) – Terato-scincus Strach.

Turi ssinksimon gekkon (Сцинковый gekkon) – Teratoscincus selousi Schl. O'zbekistondagi qumli cho'llarda tarqalgan.

- 3 (2) Dumining usti bir tekis mayda tangachalar bilan qoplangan. Barmoqlarining tagida ko'ndalang plastinkalar bo'ladi.

Taroq barmoqli gekkonlar (Трепещательные gekkonы) – Crosso-bamon Beet.

Turi taroq barmoqli gekkon (Трепещательный gekkon) – Crosso-bamon evermanni Wieg. Respublikamizning janubiy va g'arbiy tumanlarida tarqalgan.

- 4 (1) Keyingi oyoq barmoqlarining yon tomonlarida shox moddadan iborat o'sintalar bo'lmaydi (8-rasm, b,d).

- 5 (6) Keyingi oyoq barmoqlarining uchi yon tomondan qisilmagan. Barmoqlari to'g'ri.

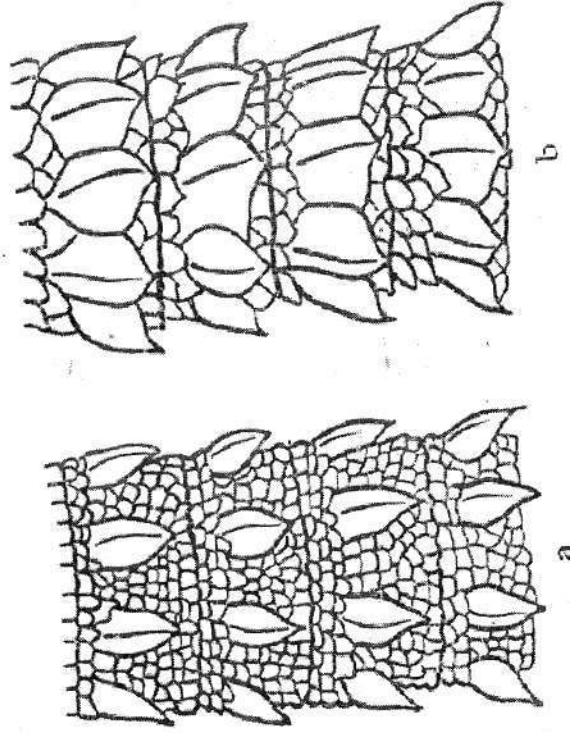
Gekkonchalar (Геккончики) – Alsophylax Fitzinger (34-bet).

- 6 (5) Keyingi oyoq barmoqlarining uchi yon tomondan kuchli qisilgan. Barmoqlari qiyshiq.

Yaydoq barmoqli gekkonlar (Толпалые gekkonы) – Gymnodactylus Spix (35-bet).

Gekkonchalar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (5) Tanasining orqa tomonida cherepitsasimon mayda tangachalar orasida shox moddadan iborat yirik bo'rtmalar bo'ladi yoki orqasi butunlay bo'rtmachalar bilan qoplangan (9-rasm, a).

9 - rasm. Har xil gekkonlarning dumidagi tangachalar:
a – kulrang gekkonniki; b – kaspiy gekkonniki.

2 (4) Tanasining orqa tomonidagi bo'rtmachalar tartibsiz joylashgan. Orqasida qoramir ko'ndalang chiziqlar bor.

3 (4) Dumi yassi tangachali halqalar bilan qoplangan.
Chiyildoq gekkoncha (Пуклистый gekkonчик) – *Alsophylax pipiens* Pall.
Qoraqalpog'istonda tarqalgan.

4 (2) Tanasining orqa tomonida uch qirrali bo'rtmachalar qator bo'lib joylashgan. Orqasida chiziq va dog'lar yo'q.
Qalqonli gekkoncha (Панцирный gekkonчик) – *Alsophylax loricatus* Strauch.

Xovos yaqinida topilgan.
5 (1) Tanasining orqa tomoni bir xil silliq tangachalar bilan qoplangan. Tangachalar orasida bo'rtmachalar bo'lmaydi.

Silliq gekkoncha (Гладкий gekкончик) – *Alsophilax laevis* Nikol.
Termiz atrofidagi tog'-qirlarda yashaydi.

Yaydoq barmoqli gekkonlar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (2) Dumidagi tangachalar ketma-ket joylashgan segmentlar hosil qiladi. Segmentlarning har biri orasida, dumining ustida yirik, qirrali, uchi o'tkir tangachalar bo'rtmachalar joylashgan.

Kulrang gekkon (Серый голопалый gekкон) – *Gymnodactylus puskovii* Strauch.

Respublikamizdagi g'orlarda, uylar shipida yashaydi.

2 (1) Dum segmentlarning oldingi qismi ustki tomondan silliq mayda tangachalar, keyingi qismi esa yirik, qirrali, tikansimon tangachalar bilan qoplangan (9-rasm, b).

3 (4) Orqasidagi uch qirrali yirik bo'rtmachalar ensa va boshining yon qismlarigacha yetib boradi. Ko'zlarining orqasida 8-10 ta tangacha joylashgan.

Kaspiy gekkoni (Каспийский голопалый gekкон) – *Gymnodactylus caspius* Eichw.

O'zbekistonning janubiy va g'arbiy tumanlarida tarqalgan.

4 (3) Orqasidagi uch qirrali yirik bo'rtmachalar oldingi oyoqlardan oldinga o'tmaydi.

Turkiston gekkoni (Туркестанский голопалый gekкон) – *Gymnodactylus fedtschenkoi* Strauch.

Turkiston, Zarafshon, Nurota tizma tog'larida tarqalgan.

Agamalar oilasi (Агамовые) – Agamidae

Agamalar boshi uchburchak yoki yumaloq shaklda bo'ladi. Tanasi bir oz yalpoq. Oyoqlari va dumi yaxshi rivojlangan. Boshining usti ko'p mayda tangachalar yoki bo'rtmachalar bilan qoplangan. Ko'z qorachig'i yumaloq. Agamalar oilasi 2 ta uruqqa bo'linadi.

Agamalar oilasining urug'larini aniqlash jadvali

1 (2) Boshining ikki yonida nog'ora pardasi yaxshi ko'rinish turadi. Boshi ustki tomondan uchburchak shaklda ko'rinadi.

Agamalar (Агамы) – *Agama* Daudin (36-bet).

2 (1) Nog'ora pardasi ko'rinnaydi. Boshi ustki tomondan yumaloq shaklda ko'rinadi.

To'garakboshlar (Круглоголовки) – *Phrynoscephalus* Kaup (36-bet).

Agamalar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (2) Bo'yini orqasidan va dumining oldingi qismi ustidan aniq ajralgan taroq o'tadi. Dumi yon tomondan qisilgan.

Pavlovskiy agamasi (Agama Павловского) – Agama pawlowskii
Gernov et Dubinin.

Turkiston tizma tog'larida uchraydi.

2 (1) Tanasining orqa qismida tarog'i yo'q. Dumi yumaloq yoki yassi.

3 (6) Dumidagi tangachalar ko'ndalang qator bo'lib joylashib, halqa hosil qilgan.

Turkiston agamasi (Туркестанская agama) – Agama lehmanni
Nikolskii.

O'zbekistonning janubidagi tog'li tumanlarda uchraydi.

4 (5) Dumining oldingi qismidagi tangachalar halqasi segment bo'lib joylashgan va har bir segmentda 2 tadan halqa bor.

Kavkaz agamasi (Кавказская agama) – Agama caucasica Fischer
O'zbekistonning janubida uchraydi.

5 (4) Dumining oldingi qismidagi tangachalar halqasi segment hosil qiladi va har bir segmentda 3 tadan halqa bo'ladi.

Himalay agamasi (Гималайская agama) – Agama himalayana
Steind.

Surxondaryo viloyatidagi tog'larda uchraydi.

6 (3) Dumidagi tangachalar egri qator hosil qilib joylashgan va halqa hosil qilmaydi.

Cho'l agamasi (Сменная agama) – Agama sanguinolenta Pallas.

O'zbekistondagi tekislik va cho'llarda yashaydi.

To'garakboshlar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (2) Og'iz burchaklarida katta teri burmalari bor.

Qizilquloq (Ушастая круглоголова) – Phrynocephalus mustaceus Pallas.

O'zbekistonning cho'l tumanlarida tarqalgan.

2 (1) Og'iz burchaklarida teri burmalari yo'q.

3 (4) Sonlarning keyingi qirrasida va dumining asosiy qism yonlarida uzun oq tikanli tangachalar qator bo'lib joylashgan. Dumi yassi.

Qum to'garakboshi (Песчаная круглоголова) – Phrynocephalus interscapularis L.

Respublikamiz cho'llarida tarqalgan.

4 (3) Sonlarida va dumida tikanli tangachalar yo'q, dumi yumaloq bo'ladi yoki faqat asosiy qismi yassi bo'lishi mumkin.

5 (6) Bo'yining ustki yuzasida ko'ndalang joylashgan chuqur teri burmasi bor. Keyingi oyoqlarining 3-va 4-barmoqlari yonida tikanli tangachalardan hosil bo'lgan taroqchalar joylashgan.

Taqir to'garakboshi (Тақырная круглоголова) – Phrynocephalus hellenicus Pallas.

Respublikamizdagi taqir cho'llarda tarqalgan.

6 (5) Bo'yining ustida aniq ajralib turadigan ko'ndalang teri burmasi yo'q.

7 (8) Orqasi bo'ylab baland ko'tarilgan ikki qator tangachalar joylashgan. Ko'zlarning orasidagi tangachalar soni 17 ta dan oshmaydi.

Xentog' to'garakboshi (Хентогунская круглоголова) – Phrynocephalus rossikowi Nikolskii.

Xorazmda va Qoraqalpog'istonda tarqalgan.

8 (7) Orqasida baland ko'tarilgan tangachalar qatori yo'q. Ko'zlarning orasidagi tangachalar soni 20 ta dan ortiq.

9 (10) Ko'krigidagi va dumining uchidagi tangachalar taroqli bo'ladi.

Gajakdum to'garakboshi (Круглоголова ермуховоска) – Phrynocephalus guttatus Gmel.

Qoraqalpog'istonning shimolida yashaydi.

10 (9) Ko'krigidagi tangachalar silliq.

11 (12) Ensa qismidagi tangachalar tepadagi tangachalarga nisbatan 2-3 marta yirik bo'ladi. Orqasidagi ba'zi tangachalarning uchi yuqoriga bukilgan.

Kaspiy to'garakboshi (Закаспийская круглоголова) – Phrynocephalus raddei Boettg.

Janubiy Qizilqumda tarqalgan.

12 (11) Ensa qismidagi tangachalar mayda bo'lib, bosh qismidagi tangachalardek keladi. Orqadagi tangachalarning uchi yuqoriga bukilgan.

Matrap to'garakboshi (Семчатая круглоголова) – Phrynocephalus reticulatus Eichw.

O'zbekistonda bu turning uchta kenja turi yashaydi, ular Farg'ona vodiysida, Surxondaryo viloyatida va Qizilqumda tarqalgan.

Echkemarlar oilasi (Варановые) – Varanidae

Bular MDH hududida tarqalgan kaltakesaklarning eng kattasi hisoblanadi. Tanasining uzunligi 160 sm gacha yetadi. Oyoqlari va dumi yaxshi rivojlangan. Boshi ustki tomondan mayda qalqonchalar bilan qoplangan. Tili uzun, uchi ikkiga ajralgan. Ko'z qorachig'i yumaloq. MDHda va O'zbekistonda echkemarlarning nominal urug'i (*Varanus Merrem*) va bo'z echkemar turi (*Serpentarius*) – *Varanus griseus Daud*) tarqalgan.

Urchuqlilar oilasi (Веретеницевые) – Anguillidae

Bular oyoqsiz kaltakesaklardir, tanasi ilonsimon bo'ladi. Boshi simmetrik joylashgan yirik qalqonchalar bilan qoplangan. Qovoqlari harakatchan. O'zbekistonda sariqilol urug'iga (*Ophisaurus Daudin*) mansub sariqilol turi (*Желтопузик*) – *Ophisaurus apodus Pallas* tarqalgan.

Ssinklilar oilasi (Сцинковые) – Scincidae

Boshi simmetrik joylashgan yirik qalqonchalar bilan qoplangan. Terisidagi tangachalar yumaloq yoki romb shaklda, orqa va qorin qismini qoplagan tangachalar bir xilda. O'zbekistonda ssinklarning uchta urug'i uchraydi.

Ssinklarning urug'larini aniqlash jadvali

1 (4) Ustki va pastki qovog'i qo'shilmagan va harakatchan.

2 (3) Orqa chiqaruv teshigining oldida bir nechta mayda tangachalar joylashgan. Pastki qovog'ida yaltiroq disk bor. Burun teshiklarining har biri bitta qalqoncha bilan o'ralgan.

Mabuyalar (*Мабуя*) – *Mabuya* Fitzinger.

Bizda oltinrang *mabuya* turi (*Золотистая мабуя*) – *Mabuya aurata* L. tarqalgan.

3 (2) Orqa chiqaruv teshigining oldida ikkita yirik qalqoncha joylashgan. Pastki qovog'ida yaltiroq disk yo'q. Burun teshiklarining har biri 2 ta qalqoncha orasida joylashgan.

Uzun oyoqli ssinklilar (*Длинноногие сцинки*) – *Eumeces Wiegmanni* Daudin. O'zbekistonning markaziy va janubiy tumanlarida tarqalgan.

4 (1) Ustki va pastki qovoqlari bir-biri bilan qo'shilib ketgan. Ko'z yuzasida yaltiroq parda hosil bo'ladi.

Ilonquyuqlar (*Гологлазы*) – *Ablepharus* Licht (39-bet).

Ilonquyuqlar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (2) Tanasining o'rtasida aylanasi joylashgan tangachalar soni 25 tadan ko'p.

Oloy ilonquyug'i (*Алайский гологлаз*) – *Ablepharus alaicus* Blanford.

Toshkent viloyatidagi tog'larda yashaydi.

2 (1) Tanasining o'rtasida aylanasi joylashgan tangachalar soni 25 tadan kam.

3 (4) Dumi tanasidan 1,5 marta uzun.

Cho'l ilonquyug'i (*Пустынный гологлаз*) – *Ablepharus deserti* Strauch.

Respublikamizda keng tarqalgan.

4 (3) Dumining uzunligi tanasiga nisbatan 1,5 marta oshmaydi. Tanasining o'rtasidagi qatorida 20-22 ta tangachalar bo'ladi.

Osiyo ilonquyug'i (*Азиатский гологлаз*) – *Ablepharus brandti* Strauch.

O'zbekistonning markaziy va janubiy tumanlarida yashaydi.

ASL KALTAKESAKLAR OILASI (ПЛАСТОЯЩИЕ ЯЩЕРИЦЫ) – LACERTIDAE

Boshi ustki tomondan simmetrik joylashgan yirik qalqonchalar bilan qoplangan. Qornida va yon tomonlarida cherepitsasimon joylashgan tangachalar yoki bo'rtmachalar bor. Son teshiklarning bo'lishi kaltakesaklarga xos belgidir.

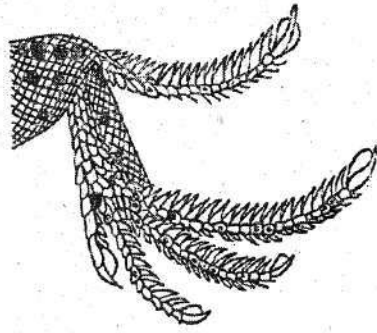
Kaltakesaklarning urug'larini aniqlash jadvali

1 (2) Burun teshiklari 2-3 ta burun qalqonchalari bilan o'ralgan. Burun teshiklari birinchi ustki lab qalqonchasiga tegib turadi. Burun qalqonchalari bo'rtma hosil qilmaydi. Peshana qalqoni enli va silliq bo'ladi.

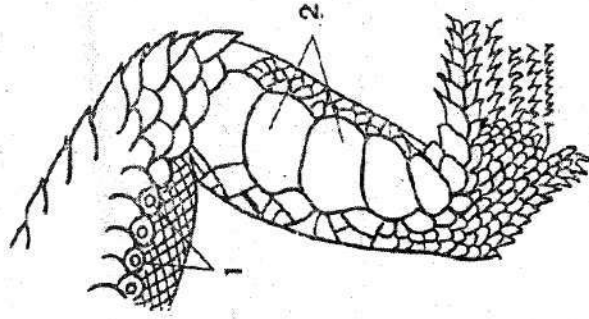
Kaltakesaklar (*Ящерицы*) – *Lacerta* L.

Turi tez kaltakesak (*Прыткая ящерица*) – *Lacerta agilis* L. Respublikamizning shimoli-sharqida uchraydi.

2 (1) Burun teshiklari 3-4 ta burun qalqonchasi bilan o'ralgan bo'lib, birinchi ustki lab qalqonchasiga tegmaydi. Burun qalqonchalari bo'rtma hosil qiladi. Peshana qalqonchasi bor, o'rtasida egatcha bo'ladi.

10-rasm. To'ra kaltakesakchani orqa oyoq barmoqlari.

11-rasm. O'rtacha kaltakesakcha sonining pastki yuzasi:
1-son teshiklari; 2 – boldir qismining pastki yuzasidagi qalqonchalar.

Kaltakesakchalar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (4) Orqa oyoqlarining hamma barmoqlarida yoki faqat uchta o'rta barmog'ining yon tomonlari bo'ylab yassi, o'tkir, uchburchak shox tangachalar tarog'i joylashgan (10-rasm).

2 (3) Orqa oyoqlarining uchinchi va to'rtinchi barmoqlari tagida taroqchalar bo'lmaydi. Ko'z osti qalqonchasi og'iz qirrasiga tegmaydi.

To'ra kaltakesakcha (Семчакка) – Eremias grammica

Licht.

O'zbekistonning shimoli-g'arbiy tumanlarida tarqalgan.

3 (2) Orqa oyoqlarining uchinchi va to'rtinchi barmoqlari tagida taroqchalar bo'ladi. Ko'z osti qalqonchasi og'iz qirrasiga tegib turadi.

Targ'il kaltakesakcha (Полосатая яууькка) – Eremias scripta Strauch.

Respublikamizdagi cho'llarda yashaydi.

4 (1) Orqa oyoqlarining barmoqlari yonida shox tangachalar tarog'i bo'lmaydi.

5 (4) Sonlari pastki yuzasining ko'p qismi bir qator ko'p qirrali yirik yassi shox qalqonchalar bilan qoplangan; bular atrofdagi qalqonchalar nisbatan uch marta yirik bo'ladi (11-rasm).

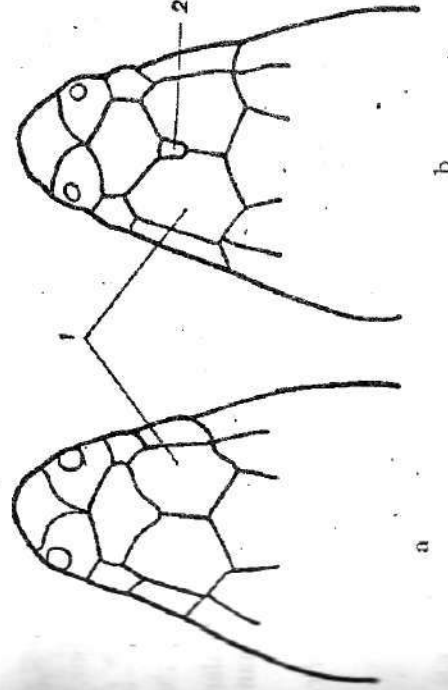
6 (7) Dumining 9-10 halqalaridagi tangachalar soni 15 ta dan kam. Dumining ustki yuzasidagi tangachalar uchi o'tkir taroq hosil qiladi.

Chiziqli kaltakesakcha (Линейчатая яууькка) – Eremias lineolata Nikol'skiy.

O'zbekistondagi tekisliklarda tarqalgan.

7 (6) Dumining 9-10 halqalaridagi tangachalar soni 15 ta dan ko'p. Orqasi bo'ylab 4 yoki 6 qator qoramtir chiziqli o'tadi.

O'rtacha kaltakesakcha (Средняя яууькка) – Eremias intermedia Strauch.

12-rasm. Har xil kaltakesakchalar boshining oldingi qismi:

a – ildam kaltakesakcha; b – shtraux kaltakesakchasi; 1 – peshana oldi qalqonchasi; 2 – peshana oraliq qalqonchasi.

Ilonlarning oilalarini aniqlash jadvali

1 (2) Ko'zlari shox qalqonchalar bilan o'ralgan bo'lib, ular orasidan qoramtir dog'dek ko'rinish turadi. Orqa va qorin tomonlari bir xil tangachalar bilan qoplangan. Umumiy ko'rinishi chuvalchangsimon.

Ko'rilonlar (Слепозмейки) – Typhlopidae (45-bet).

2 (1) Ko'zlari shox qalqonchalar bilan o'ralmagan va yaxshi ko'rinishi. Tanasining orqa tomoni mayda tangachalar bilan, qorin tomoni ko'ndalang joylashgan qalqonchalar bilan qoplangan.

3 (4) Qorin qalqonchalari ensiz bo'lib, tanasining pastki qismini butunlay qoplamaydi. Anal teshigi atrofida orqa oyoqlarining tirnoqsimon rudimentlari bo'ladi.

Bo'g'ma ilonlar (Удавовые) – Boidae (45-bet).

4 (3) Qorin qalqonchalari enli bo'lib, tanasining qorin qismini butunlay qoplaydi. Orqa oyoqlarning rudimentlari yo'q.

5 (10) Tumshug'ining yon tomonida, burun teshiklari bilan ko'zlarning orasida chuqurcha bo'lmaydi.

6 (9) Boshining oldingi qismi ustki tomondan simmetrik joylashgan yirik qalqonchalar bilan qoplangan. Ko'z qorachig'i yumaloq.

7 (8) Yuqorigi jag'ining oldingi qismida uzun zahar tishlari bo'lmaydi.

Suvilonlar (Ужовые) – Colubridae (46-bet).

8 (7) Yuqorigi jag'ining oldingi qismida uzun zahar tishlari bo'ladi.

Aspidlar (Аспидовые) – Elapidae (48-bet).

9 (6) Boshining oldingi qismi ustki tomondan mayda tangachalar yoki qalqonchalar bilan qoplangan. Ko'z qorachig'i vertikal joylashgan.

Qora ilonlar (Гадюковые) – Viperidae (48-bet).

10 (5) Tumshug'ining yon tomonida – burun teshiklari bilan ko'zlarning orasida chuqurcha bo'ladi. Chuqurchaning diametri burun teshigining diametridan katta.

Shaqildoq ilonlar (Ямкоголовые змеи) – Grotalidae (49 bet).

Ko'rilonlar oilasi (Слепозмейки) – Typhlopidae

Tanasi kichik bo'lib, yomg'ir chuvalchanglariga o'xshaydigan ilon. Tanasi cherepitsasimon silliq tangachalar bilan qoplangan. Kaltagin dumi tikancha bilan tugaydi. Ko'zlari shox qalqonchalar bilan o'ralgan. O'zbekistonda bu oilaning bitta nominal urug'i – *Typhlops Oppel* bitta ko'rilon turi *Typhlops vermicularis* Mer. tarqalgan bo'lib Turkiston tizma tog'laridan topilgan.

Bo'g'ma ilonlar oilasi (Удавовые) – Boidae

Qorin tomonidagi ko'ndalang joylashgan qalqonchalar butun qorin qismini qoplamaydi. Orqa oyoqlarining barmoqsimon rudimentlari bor. Ko'z qorachig'i vertikal joylashgan.

O'zbekistonda bo'g'ma ilonchalar (*Удавчуку*) – *Erix Daudin* urug'ining ikkita turi tarqalgan.

Bo'g'ma ilonchalarning turlarini aniqlash jadvali

1 (2) Ko'zlari yuqoriga qaragan. Ko'zlarning orasidagi masofa ko'z bilan og'iz burchagi orasidagi masofaga nisbatan ancha kichik.

Qum bo'g'ma ilonchasi (Песчаный удавчик) – Eryx miliaris Pallan.

O'zbekistonning cho'l tumanlarida tarqalgan.

2 (1) Ko'zlari yon tomonga qaragan. Ko'zlarning orasidagi masofa ko'z bilan og'iz burchagi orasidagi masofaga teng yoki undan bir oz katta. Qorin tomonida qora dog'lar bor.

Sharq bo'g'ma ilonchasi (Восточный удавчик) – Eryx tataricus Licht.

Respublikamizdagi tog' etaklarida va cho'llarda yashaydi.

Suvilonlar oilasi (Ужовые) – Colubridae

Tanasi uzun va ingichka bo'lib, bo'yni boshidan yaxshi ajralib turadi. Dumi ingichka va uchi o'tkirlashgan. Boshi simmetrik joylashgan yirik qalqonchalar bilan qoplangan. Qorin qalqonchalari tanasining butun qorin tomonini qoplab turadi. O'zbekistonda bu oilaning 5 ta urug'i tarqalgan.

Suvilonlar oilasining urug'larini aniqlash jadvali

1 (2) Tanasining orqa tomonini qoplab olgan tangalar ustida aniq bilib turadigan taroqchalari bor.

Suvilonlar (Ужы) – Natrix Leur.

Turi suvilon (*Бодяюй уяк*) – *Natrix tessellata* L.

O'zbekistondagi hamma suv havzalarida yashaydi.

2 (1) Tanasini qoplab olgan tangachalar silliq bo'ladi.

3 (7) Ko'z qorachig'i yumaloq. Boshi bo'ynidan aniq ajralib turadi.

4 (5) Peshana oldi va peshana qalqonchalari bir-biriga bevosita taqallib turadi.

Asl chiporilonlar (Полосы) – Coluber L. (47-bet).

5 (4) Yuqori jag'idagi tishlari o'zaro bir xil masofada joylashgan. Peshana qalqonchasining yon qirralari tekis bukilgan.

O'rnatilgan chiporilonlar (Лазяющие полозы) – Elaphe Fitzinger (47-bet).

6 (8) Tanasining o'rta qatorida 17 ta tangacha bo'ladi.

Qum ilonlari (Песчаные змеи) – Psammophis Fitzinger.

Turi o'qilon (Смрела-змея) – Psammophis lineolatum Brandt.
Respublikamizning cho'llarida va tog' etaklarida tarqalgan.

7 (3) Ko'z qorachig'i urchuqsimon uzun, vertikal joylashgan.

8 (9) Tanasining o'rta qatorida 19-21 ta tangacha bo'ladi. Orqa tomonining o'rta qatoridagi tangachalar serbar bo'ladi. Burun teshiklarining har biri ikkita qalqoncha orasida joylashgan.

Boygalar (Бойзу) – Boiga Fitzinger.

Turi boyga – Boiga trigonatum Schneider. Respublikamizning janubidagi Sherobod atrofida topilgan.

9 (8) Tanasining o'rta qatorida, odatda, 17 ta tangacha bo'ladi. Yuqorigi jag' tishlari bir-biridan oraliq bilan ajralgan va ikki guruh bo'lib joylashgan.

Bo'ritishlar (Волкозубы) – Lycodon Boie

Turi ko'ndalang yo'lli bo'ritish (Поперечнополосатый волкозуб) – Lycodon striatus Schaw. Chirchiq, Bekobod, Samarqand va Termiz atroflaridan topilgan.

Asl chiporilonlar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (4) Tanasining o'rta qatoridagi tangachalar soni 21 ta dan kam bo'lmaydi.

2 (3) Ko'zlari yuqorigi lab qalqonchalariga tegmaydi.

Xoldor chiporilon (Пятнистый полоз) – Coluber tyria L.

O'zbekistonning cho'lli tumanlarida yashaydi.

3 (2) Ko'zlari yuqorigi lab qalqonchalariga tegib turadi.

Rang-barang chiporilon (Разноцветный полоз) – Coluber ravigieri Men.
Respublikamizda keng tarqalgan.

4 (1) Tanasining o'rta qatoridagi tangachalar soni 19 ta dan kam bo'lmaydi.

5 (6) Ko'zlari yuqorigi ikkita lab qalqonchalariga tegib turadi. Keyingi ko'z osti qalqonchasi bo'lmaydi.

Qizil chiziqli chiporilon (Краснополосый полоз) – Coluber rhodorhachis Ian.
Respublikamizdagi tog' etaklarida uchraydi.

6 (5) Ko'zlari yuqorigi labning bitta qalqonchasiga tegadi. Ko'z orqa qalqonchasining tagida cho'ziq ko'z osti qalqonchasi bor.

Ko'ndalang yo'lli chiporilon (Поперечнополосатый полоз) – Coluber karelini Brandt.

O'zbekistonning cho'lli tumanlarida tarqalgan.

O'rnatilgan chiporilonlar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (2) Tera qalqonchasi pastga, ko'z orqa qalqonchasiga tegib turadi.

Tov'it chiziqli chiporilon (Четырехполосый полоз) – Elaphe quatuorlineata Lacer.

Ustyurtda uchraydi.

2 (1) Tera qalqonchasi pastki ko'z orqa qalqonchasiga tegmaydi.

Guldor chiporilon (Узорчатый полоз) – Elaphe dios Pallas.
Respublikamizda keng tarqalgan ilon.

Aspidlar oilasi (Аспидовые) – Elapidae

Boshi yirik qalqonchalar bilan qoplangan. Chakka qalqonchasi bo'lmaydi. Yuqorigi jag'ining oldingi qismida yirik zahar tishlari bor. Ikki qator dum osti qalqonchalari bo'ladi.

O'zbekistonda ko'zoynakli ilonlar – *Naja Laurenti* urug'i va bitta *O'yo O'yo karcha iloni (Среднеазиатская кобра) – Naja naja L.* yashaydi.

Qora ilonlar oilasi (Гадюковые) – Viperidae

Tanasl serbar, boshi yalpoq, uchburchak shaklda bo'ladi. Boshi ustki tomondan (xuddi tanasining usti kabi) mayda tangachalar bilan qoplangan. Ko'z qorachig'i vertikal joylashgan. O'zbekistonda 2 ta urug'ining turlari tarqalgan.

Qora ilonlar oilasining urug'larini aniqlash jadvali

1 (2) Dumining pastki tomonida 2 qator dum osti qalqonchalari bor.

Qora ilonlar (Гадюка) – Vipera Laur (48-bet).

2 (1) Dumining pastki tomonida bir qator dum osti qalqonchalari bor.

Charxilonlar (Эфа) – Echis Merren

Turl qum charxiloni (Песчаная эфа) – Echis carinatus Schneider.
O'zbekistonning janubiy tumanlarida yashaydi.

Qora ilonlar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (2) Ko'zlarining ustida mayda tangachalar joylashgan. Dum osti qalqonchalari 40 juftan o'triq.

Ko'vor ilon (Гюрза) – Vipera lebetina L.

Turkiston, Zarafshon, Nurota, Hisor, Ko'hitang tog'larida tarqalgan.

2 (1) Dum osti qalqonchalari 20 juftga yetmaydi. Boshining eng keng joyi og'iz burchagi bilan tumshug'ining uchigacha bo'lgan masofadan kam.

Dasht qora iloni (Степная ласка) – Vipera ursini Bonaparte.

Chirchiq vodiysida, Xovos atrofiga, Chotqol tog'larida yashaydi.

Shaqildiq ilonlar oilasi (Ямкоголовые) – Crotalidae

Ko'zi bilan burun teshigi o'rtasida chuqurcha bo'ladi. Bosh uchburchak shaklida bo'lib, ustki tomoni yirik qalqonchalar bilan qoplangan. Tangachalarning ustida taroqchalar bo'ladi. Dumining ostida ikki qator dum osti qalqonchalari bor. O'zbekistonda bush ilonlar urug'i *Ancistradon Beauvois* tarqalgan. Uning *bush ilon (Обыкновенный щитомордник) – Ancistradon halys Pallas* turi yashaydi.

Qushlar umurtqali hayvonlarning o'ziga xos va aniq ajralgan sinfidir. Qushlarning tuzilishi uchishga moslashgan. Bo'yin qismi yaxshi ajralib turadi. Boshining oldingi qismida shox plastinkalar bilan qoplangan tumshug'i bor. Jag'larida tish bo'lmaydi. Oldingi oyoqlari qanotga aylangan. Qushlarning oyoqlari yerda yurish, shox-shabbada tirnashib turish, oziqni ushlash, suvda suzish kabi vazifalarni bajaradi. Tovuq va tovon oldi suyaklarning pastki qatori qo'shilishi natijasida masasa suyak – sevka hosil bo'lgan. Barmoq falangalari sevkaga tutashadi. Qushlarning, odatda, 4 ta barmog'i bo'ladi. Bular 3 tasi oldinga va bittasi orqaga qaragan. Lekin yashash sharoitiga qarab, barmoqlarning joylashishi har xil bo'lishi mumkin. Masalan, qizilishton va kakkularning ikkita barmog'i oldinga, ikkitasi orqaga qaragan bo'ladi. Jarqaldir'ochlarning to'rtta barmog'i ham oldinga qaragan.

Qushlarning dumi yelpig'ich shaklida bo'lib, dumg'aza suyagiga tutashgan. Dumg'aza suyagining ustida dum usti bezi joylashgan. Qushlarning terisida ter bezlari yo'q. Dum bezining yog'i patlarni namlanishdan saqlaydi va ularni yog'lab turadi. Qushlarning terisi par va pat bilan qoplangan. Patlar tana temperaturasini saqlashda va uchishda juda katta rol o'ynaydi. Patlari bir necha xilga bo'linadi:

1. *Qoquv patlari* qanotlarining asosiy uchish yuzini tashkil qiladi va qanot-kraft suyaklariga joylashgan bo'ladi. Ular *katta qoquv patlariga* hamda bilak suyaklariga birikkan *kichik qoquv patlariga* bo'linadi.

2. *Rul patlari* – dumni hosil qiladi.

3. Qanotning *ustki qoplovchi patlari* – qoquv patlarini ustidan yopib turadi.

4. Qanotning *pastki qoplovchi patlari* – qoquv patlarini pastki tomondan qoplab turadi.

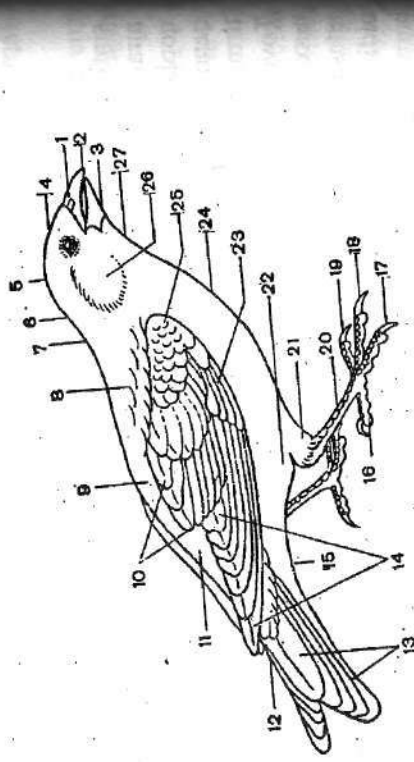
5. Dum patlarini *ustki va pastki tomondan qoplab turuvchi patlar*.

6. *Kontur patlar* – tanani qoplab turuvchi patlar.

7. *Par* – patlar orasida va ostida joylashadi.

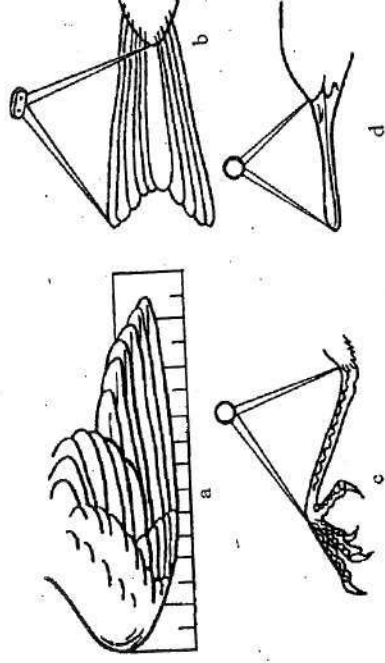
Qushlarning skeleti naysimon va g'ovak suyaklardan tuzilgan. Qanotlarini harakatga keltiruvchi muskullar ko'krak toji suyagiga birikkan.

Qushlarni aniqlashga kirishishdan oldin tana qismlarning, patlarining nomini va o'lchamlarini yaxshi bilish kerak. Buning uchun 15-16 rasmlardan foydalaniladi. Qushlarni aniqlash vaqtida quyidagi o'lchamlar e'tiborga olinadi.

15-rasm. Qushning tana qismi va patlarining nomi:

- 1 – tumshug'ining usti; 2 – og'iz burchagi; 3 – tumshug'ining pastsi;
4 – peshanasi; 5 – boshining usti; 6 – ensasi; 7 – bo'yining orqa qismi;
8 – yelkasi; 9 – orqasi; 10 – kichik qoquv patlari; 11 – beli; 12 – dumining ustki qoplovchi patlari; 13 – rul patlari; 14 – katta qoquv patlari;
15 – dumining osti; 16 – orqa barmog'i; 17 – tashqi barmog'i; 18 – o'rta barmog'i; 19 – ichki barmog'i; 20 – sevkasi; 21 – soni; 22 – qorni;
23 – qanotning tashqi qoplovchi patlari; 24 – ko'kragi; 25 – yelka patlari; 26 – chakkasi; 27 – tomog'i.

16-rasm. Qushning tana qismlarini o'lchash usullari:

- a – qanotning uzunligi; b – dumining uzunligi;
c – sevkasining uzunligi; d – tumshug'ining uzunligi.

1. Qanotning uzunligi – qanoti yig'ilgan holatda kaft buklamidan to uchigacha;

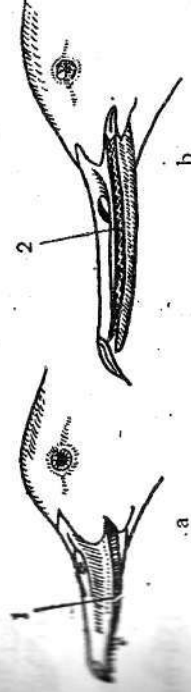
2. Dumining uzunligi – o'rta rul patlarining teridan chiqish joyidan usun rul palatining uchigacha;

3. Sevkasining uzunligi – sevkaning son bilan birikkan oldingi qlamidagi chuqurchadan o'rta barmoqning asosigacha;

4. Tumshug'ining uzunligi – peshanasidagi parlardan yoki burun teshiklarining oldingi qirrasidan to tumshug'ining uchigacha. Kerakli o'lchamlar lineyka, shtangensirkul yoki o'ichov lentasi (ruletka) bilan olinadi.

Qushlarning turkumlarini aniqlash jadvali

1 (4) Tumshug'ining qirralarida ko'ndalang plastinkalar yoki shox moddadan iborat tishchalar bor (17-rasm).

17-rasm. Yovvoyi o'rdak (a) va cheragnig (b) boshi:

1 – tumshug'ining chetidagi plastinkalar; 2 – tumshug'ining chetidagi tishchalar.

2 (3) Sevkasi 200 mm dan kalta. Tumshug'i to'g'ri.

G'ozsimonlar (Плаμμυχαμοκνισαε) – Anseriformes (79-bet).

3 (2) Tumshug'i o'rtaidan pastga egilgan.

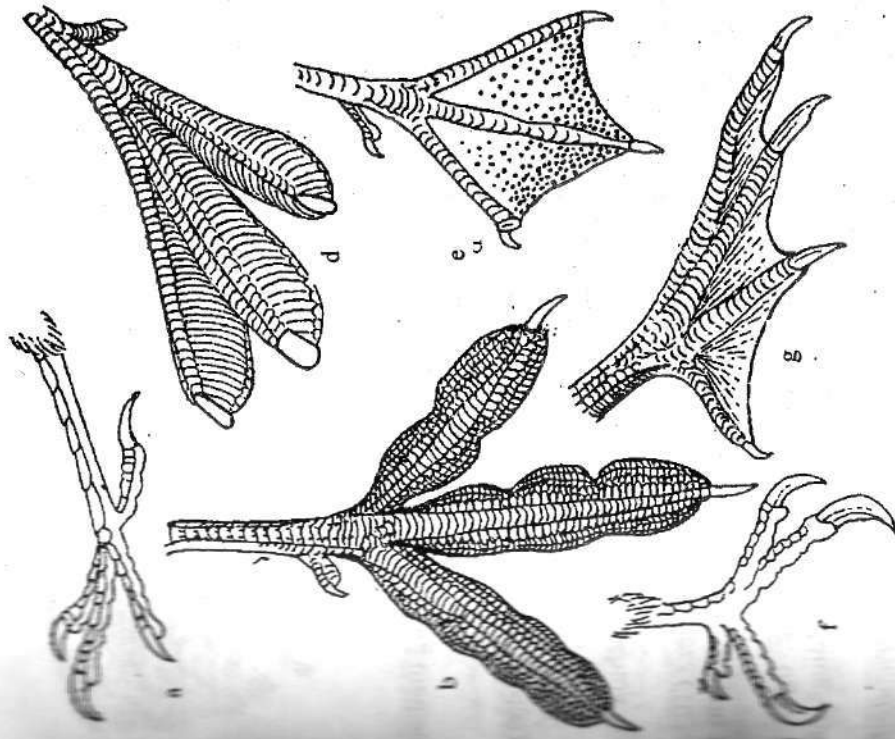
Qitil g'ozsimonlar (Φααικοπτεριςαε) – Phoenicopteriformes (87-bet).

4 (1) Tumshug'ining qirralarida ko'ndalang plastinkalar yoki shox moddadan iborat tishchalar yo'q.

5 (10) Barmoqlari suzgich parda bilan o'zaro tutashgan. Pardaning oldingi ehti botib kirgan bo'lishi mumkin, lekin bu holda o'rta va ichki barmoqlarning yarmidan kalta bo'lmaydi.

6 (7) To'rtala barmog'i ham suzgich parda bilan o'zaro tutashgan. *Schopqushsimonlar (Πελικανοαε) – Pelicaniformes (86-bet).*

- 7 (6) Faqat uchta barmog'i suzgich parda bilan o'zaro tutashgan.
- 8 (9) Sevkasi oldingi tomondan ko'ndalang joylashgan shox plastinkalar bilan qoplangan. Dumi sevkasidan 2 marta uzun.
Baliqchisimonlar (Haukoobraznye) – Lariformes (76-bet).
- 9 (8) Sevkasi oldingi yuzasining ko'pchilik qismi to'rsimon. Dumi sevkasidan ikki baravardan ortiq uzun emas.
- 10 (5) Barmoqlari orasida to'liq suzgich parda bo'lmaydi. Agar parda bo'lsa, u faqat barmoqlarning asosini tutashtirib turadi.
- 11 (16) Oldingi uchta barmog'ining har birida suzgich teri burmalari bo'ladi (18-rasm, b, d).
- 12 (13) Har bir barmog'ining suzgich pardasi yaxlit bo'lib, qirralari to'g'ri va tekis, tirnoqlari yassi bo'ladi (18-rasm, d)
- Qo'ng'irsimonlar (Pogankoobraznye) – Podicipediformes (78-bet).*
- 13 (12) Har bir barmog'ining suzgich pardalari bo'lakchali (18-rasm, e, g).
- 14 (15) O'rta katta katalikdagi qush. Qanotining uzunligi 300 mm dan, sevkasining uzunligi 110 mm dan oshmaydi. O'rta barmog'i sevkasiga teng yoki undan ozroq kalta.
Suvmoshakstimonlar (Pastyukovoobraznye) – Ralliformes (62-bet).
- 15 (14) Kichik qushlar bo'lib, qanotining uzunligi 150 mm dan oshmaydi.
Balchiqsimonlar (Rjankoobraznye) – Charadriiformes (65-bet).
- 16 (11) Barmoqlari suzgich parda bilan tutashgan.
- 17 (18) Ko'zlari boshining oldida joylashgan va oldinga qaragan.
- 1-va 2-katta qoquv patlarining tashqi qirasi o'yiq bo'ladi.
Yapaloqqushlar (Sovoobraznye) – Strigiformes (100-bet).
- 18 (17) Ko'zlari boshining yon tomoniga joylashgan va yonga qaragan. 1-va 2-katta qoquv patlarining tashqi qirasi o'yilmagan.
- 19 (20) Ilmoqsimon tumshug'ining asosi ochiq rangli qattiq teri - qanshar (voskovitsa) bilan qoplangan. Burun teshiklari voskovitsa ustida joylasha-di (19-rasm) Tirnoqlari o'tkir va ilmoqsimon.
Kunduzgi yirtqichlar (Sokoloobraznye) – Falconiformes (91-bet).
- 20 (19) Voskovitsasi yo'q. Agar voskovitsasi bo'lsa, tumshug'i va tirnoqlari ilmoqli bo'lmaydi.
- 21 (22) Hamma to'rtala barmog'i oldinga qaragan.
Uzunqanotsimonlar (Strijseobraznye) – Arodiformes (105-bet)

18-rasm. Har xil qushlar barmog'ining tuzilishi:

a – qarg'aniki; b – qashqaldoqniki; c – chomganiki; d – balchiqchiniki; e – qaravoyniki; f – qizilishtonniki; g – aylanadigan barmog'.

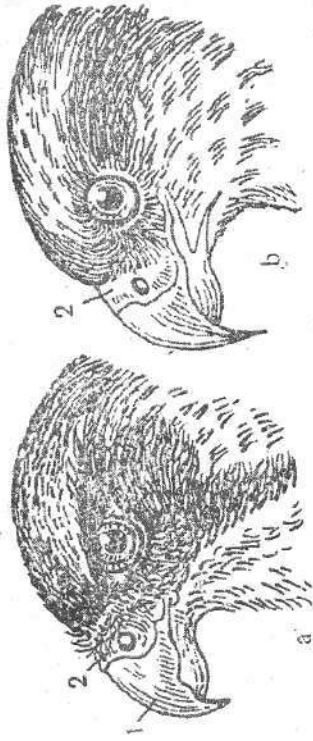
22 (21) Barmoqlari boshqacha joylashgan.

23 (26) Ikki barmog'i oldinga, ikkitasi orqaga qaragan.

24 (28) Orqaga qaragan barmoqlarning tirnog'i bir xil uzunlikda, tumshug'ining uchi bir oz bukilgan.

Kakushimonlar (Kukuškoobraznye) – Cuculiformes (102-bet).

25 (24) Orqaga qaragan barmoqlarning tirnoqlari kattaligi bilan bir-biridan farq qiladi. Tumshug'i to'g'ri.

19 - rasm. Lochin (a) bilan qarchig'ay (b) tumshug'ining tuzilishi:
1 - shox qismi; 2 - voskovitsasi.

Qizilishtonsimonlar (Дятлообразные) – Piciformes (106-bet).

26 (23) Uchta barmog'i oldinga, bittasi orqaga qaragan. Orqa barmog'i bo'lmisligi ham mumkin.

27 (28) Rangi qo'ng'ir-sariq va qoramir dog'li. Boshida qora va oq dog'li uzun kokili bor.

Ko'kqarg'asimonlar (Ракшеобразные) – Coraciiformes (103-bet).

28 (27) Rangi boshqacha. Qora va oq dog'li, qo'ng'ir-sariq kokili yo'q.

29 (30) Tumshug'i kichik, lekin og'zi juda keng, og'iz kesigi ko'zidan keyinga o'tadi. Tumshug'ining usti bo'ylab oldinga qaragan yirik qilsimon patlar joylashgan (20-rasm).

Tentakushsimonlar (Козодообразные) – Caprimulgiformes (103-bet).

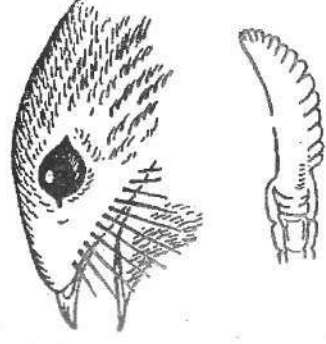
30 (29) Og'iz kesigi ko'zidan orqaga o'tmaydi. Qilsimon patlar bo'lsa, og'iz burchaklarida joylashadi.

31 (32) Sonining pastki qismi pat bilan qoplanmagan, ko'zi atrofi va yuganchasi (o'zdechikasi) patsiz.

Laylaksimonlar (Аустрообразные) – Ciconiiformes (88-bet).

32 (31) Sonining pastki qismi, ko'zi atrofi va yuganchasi pat bilan qoplangan.

33 (34) Birinchi katta qoquv patlari, odatda, ikkinchisidan uzun yoki unga teng. Qizqushlarda (chibislarda) u ikkinchisidan kalta uzun, kokili bo'tadi.

20 - rasm. Tentakushning boshi va o'rta barmog'ining timog'i.

Bulchiqsimonlar (Ржанкообразные) – Sharadriiformes (65-bet).

34 (33) Birinchi katta qoquv patlari ikkinchisidan kalta.

35 (36) Orqa barmog'i yo'q.

Tuvaloqsimonlar (Дрофообразные) – Oridiiformes (64-bet).

36 (39) Yirik qushlar. Tumshug'i og'iz burchagidan uchigacha 60 mm dan kalta bo'lmaydi.

Turnasimonlar (Журавлеобразные) – Gruiformes (64-bet).

38 (37) Kichik va o'rtacha kattalikdagi qush. Tumshug'i og'iz burchagidan uchigacha 45 mm dan oshmaydi.

Savmoshaksimonlar (Пастушкосообразные) – Ralliformes (62-bet).

39 (40) Orqa barmog'i yo'q yoki yaxshi rivojlanmagan. Sevikasi butunlay yoki old tomondan pat bilan qoplangan. Qanoti uzun va o'tkir, dum patlarining o'rtasidagisi uzun.

Bulduruqsimonlar (Рякообразные) – Pterocletiformes (61-bet).

40 (39) Orqa barmog'i normal rivojlangan. Dum patlarining o'rtasidagisi uzun emas.

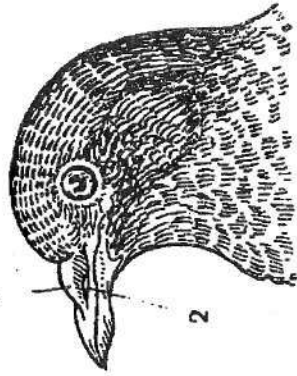
41 (42) Burun teshiklari ustki tomondan bir oz teri o'simtasi (kunduzgi yirtqichlarniki kabi) bilan qoplangan (21-rasm).

Kaptarsimonlar (Тоубеобразные) – Columbiformes (59-bet).

42 (41) Burun teshiklari teri o'simtasi bilan qoplanmagan.

43 (44) Orqa barmog'i boshqa barmog'laridan yuqorida joylashgan. Orqa barmog'ining timoqsiz uzunligi o'rta barmog'ining timoqlari uzunligidan (1/3) ortiq emas.

Tovuqsimonlar (Курообразные) – Galliformes (58-bet).

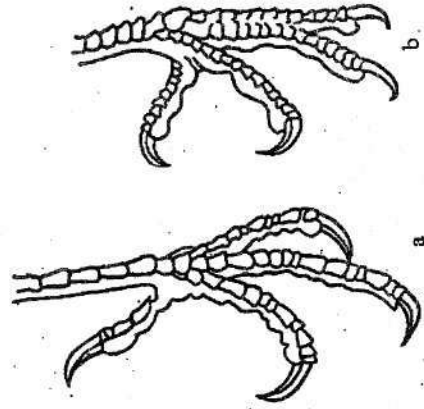

21 - rasm. Kaptarning boshi:
1 - voskovitsasi; 2 - burun teshigi.

44 (43) Orqa barmog'i qolgan barmoqlari bilan bir xil balandlikda joylashgan. Orqa barmog'ining tirnoqsiz uzunligi o'rta barmog'ining tirnoqsiz uzunligidan (1/3) ortiq.

45 (46) O'rta va tashqi barmoqlarining asosi qo'shilib ketadi (22-rasm, b). Agar barmoqlari qo'shilmasa, boshi, dum usti va butun qorin tomoni havorang bo'ladi.

Ko'kqarg'asimonlar (Pakueobraznye) - Coraciiformes (103-bet).

22 - rasm. Chumchuqsimonlar (a) bilan ko'kqarg'asimonlarning (b) barmog'i.

46 (45) O'rta va tashqi barmoqlarining asosi qo'shilmaydi (22-rasm). Agar boshi, dum usti va qorin tomoni havorang bo'lsa, qanoti 100 mm dan oshmaydi.

Chumchuqsimonlar (Borobynoobraznye) - Passeriformes (107-bet)

TOVUQSIMONLAR TURKUMI (КУРООБРАЗНЫЕ) - GALLIFORMES

Bu turkumga kiradigan qushlar tanasining pishiqligi, yerni kavlash uchun moslashgan to'ntoq tirnoqli oyoqlari baquvvatligi, ustki tomoni qizil bo'lib chiqqan o'rta uzunlikdagi tumshug'i pishiqligi va qanoti kalta hamda yumaloqligi bilan xarakterlanadi. Hamma tovuqsimonlar bo'ya oshadigan qushlardir. Bularda jinsiy dimorfizm kuchli rivojlangan, erkagi ko'pincha yirik va chiroyli tiniq rangli bo'lishi bilan urg'o-shlartidan farq qiladi. Tovuxsimonlarning hammasi o'troq holda yashaydi. Faqat bitta turi - bedana kelib ketuvchi qushlar guruhiga kiradi. O'zbekistonda bu turkum qirg'ovullar oilasining vakillaridan tarqalgan.

Qirg'ovullar oilasi (Фазановые) - Phasianidae

Qirg'ovullar kichik va ko'pchiligi o'rta katta kattalikdagi qushlar bo'lib, sevkasi patsiz, erkagining sevkasida ko'pincha parsimon o'simta bo'ladi.

Qirg'ovullar oilasining urug'larini aniqlash jadvali

1 (2) Dumi qanotidan uzun, o'tkir, ponasimon (250 mm dan oshadi). Yon rul patlari o'rtadagilardan ancha kalta.

Qirg'ovullar (Фазаны) - Phasianus L.

Turt oddiy qirg'ovul (Фазан) - *Phasianus colchicus L.* O'zbekistondagi hamma to'qayzorlarda tarqalgan.

3 (1) Dumi ancha kalta va ponasimon emas. Qanotidan kalta bo'lib, 220 mm dan oshmaydi. Yon rul patlari deyarli o'rtadagilariga teng.

3 (4) O'lehami katta, qanoti 240 mm dan, sevkasi 60 mm dan oshadi.

Uharlar (Улары) - Tetraogallus Gray

Turt Himolay ulari (Темнобрюхий улар) - *Tetraogallus himalayensis Gray*. O'zbekistondagi baland tog'larda - Tyanshan, Turkiston himolay tog'i va Boysun tog'ida yashaydi.

2 (3) Qanotining uzunligi 185 mm dan ko'p, tomog'i zangsimon qo'ng'ir.

Katta musicha (Большая горлица) – Streptopelia orientalis Latham.

Respublikamizning faqat tog'li joylarida uyalash davrida yashaydi.

3 (2) Qanotining uzunligi 185 mm dan kam, tomog'i och push-tirang yoki och kulrang. Respublikamiz tog'li tumanlarida uy quradi.

Odatdagi musicha (Обыкновенная горлица) – Streptopelia turtur L.

O'zbekistonda keng tarqalgan.

4 (1) Tanasining orqa tomoni va qanotining yopuvchi patlari bir xil rangda.

5 (6) Qanoti 160 mm dan uzun, qanotining pastki yopuvchi patlari oq yoki oqchil.

Qumri (Кольчатая горлица) – Streptopelia decaocta L.

O'zbekistonning baland daraxtzorlarida tarqalgan.

6 (5) Qanoti 150 mm dan kalta, qanotining osti kulrangda.

Kichik musicha (Малая горлица) – Streptopelia senegalensis L.

O'zbekistonda keng tarqalgan.

BULDURUQSIMONLAR TURKUMI (РЯБКОБРАЗНЫЕ) – PTEROCLETIFORMES

O'rtacha yirik qushlar bo'lib, qanotlari uzun va uchli, sevkasi kalta, pat bilan qoplangan, bo'yini va tumshug'i kalta. Orqa barmoqlari yo'q yoki yaxshi rivojlanmagan. Cho'l, dashtda va tog'li joylarda yashaydi. Bu turkumga bitta *bulduruqlar (Рябковые) – Pteroclididae* oilasining vakillari kiradi.

Bulduruqlar oilasining urug'larini aniqlash jadvali

1 (2) Orqa barmog'i yo'q. Sevkasi va barmoqlari pat bilan qoplangan.

Suvbulduruqlar (Саджа) – Syrrhaptes Illiger.

Turi *suvbulduruq (Sadja) – Syrrhaptes paradoxus* Pallas. Respublikamizning dasht tumanlarida, tog'lar etagida va Qizilqumning shimoli-sharqiy qismida uya quradi.

2 (1) Qoldiq holda bo'lsa ham, orqa barmog'i bor. Barmoqlari pat bilan qoplanmagan.

Bulduruqlar (Рябки) – Pterocles Temminck (62-bet).

Bulduruqlar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (2) Qorin tomoni oq. Qanoti 220 mm dan uzun.

Oqbovor (Белобрюхий рябок) – Pterocles alchata L.

2 (1) Qorin tomoni qora, qanoti 220 mm ga yetmaydi.

Qorabovor (Чернобрюхий рябок) – Pterocles orientalis L.

Bularning ikkalasi ham respublikamizning cho'l va dashtlarida uya qo'yadi.

SUVMOSHAKSIMONLAR TURKUMI (ПАКТУШКОВЫЕ) – RALLIFORMES

O'rtacha va kichik o'lehamdagi qushlardir. Tanasi yon tomondan bir oz qisilgan. Qanotlari kalta va to'mtoq. Sonlarning pastki qismi pat bilan qoplanmagan. Sevkasining oldingi tomoni ko'ndalang qalqonchalar bilan qoplangan. Bu turkum bitta *Suvmoshaklar (Rallidae)* oilasini o'z ichiga oladi.

Suvmoshaklar oilasining urug'larini aniqlash jadvali

1 (2) Oldingi barmoqlarida qattiq, bo'lmali suzgich pardasi bor. Tumshug'i oq, peshanasida oq rangli ochiq joy bor.

Qashqaldoqlar (Лысуха) – Fulica L.

Turi *qashqaldoq (Лысуха) – Fulica atra* L. O'zbekistondagi deyarli hamma suv havzalarida uchraydi.

2 (1) Oldingi barmoqlarida bo'lmali suzgich pardasi yo'q, tumshug'i oq emas va peshanasida oq joyi yo'q, bor bo'lsa, qizil rangda.

3 (4) Peshanasida ochiq joy bo'lib, u qizil rangda. Sevkasi 45 mm dan uzun. Rul patlari qora.

G'ozqanjir-lar (Камышница) – Gallinula Brisson.

Turi *g'ozqanjir, suv tovug'i (Камышница) – Gallinula chloropus* L. Respublikamizning hamma daryolari irmoqlarida uya quradi.

4 (3) Peshanasida ochiq joy yo'q. Sevkasi 45 mm dan kichik. Dumi boshqacha rangda.

5 (6) Tumshug'ining uzunligi taxminan sevkasiga teng, burun teshtigining keyingi qirasidan 30 mm dan uzun.

Suvmoshaklar (Пасмыуку) – Rallus L.

Turi *oddiy suvmoshak (Водяной пасмыуок) – Rallus aquaticus* L. O'zbekistonda deyarli hamma daryolarda tarqalgan.

6 (5) Tumshug'i sevkasidan kalta bo'lib, uzunligi 30 mm ga yetmaydi.

7 (8) Qanoti 130 mm dan, sevkasi 36 mm dan uzun. Qo'ltig'idagi patlari sarg'ish rangda.

Tartarlar (Коростель) – Crex Bechstein.

Turi *tartar (Коростель) – Crex crex L.* Respublikamizda qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

8 (7) Qanoti 130 mm dan, sevkasi 36 mm dan kalta. Qo'ltig'idagi patlari qoramtir yoki oq.

Pogonishlar (Погоныш) – Porzana Vieill. (63-bet).

Pogonishlar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (2) Dum osti patlari oqish-sarg'ish.

Oddiy pogonish (Погоныш) – Porzana porzana L.

Respublikamizda qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

2 (1) Dum osti patlari qoramtir-kulrang, oq chiziqlari yoki dog'lari bor.

3 (4) Birinchi katta qoquv patining tashqi yelpig'ichi oqish. Qo'ltiq patlari oq dog'li qoramtir.

Mitti pogonish (Погоныш кроука) – Porzana pusilla Pallas.

4 (3) Birinchi katta qoquv patining tashqi yelpig'ichi qoramtir. Qo'ltiq patlari qoramtir bo'lib oq dog'lari yo'q.

Kichik pogonish (Малый погоныш) – Porzana parva Scopoli

Mitti va kichik pogonishlar respublikamizdagi qamishzor suvlarda uya qo'yadi.

TURNASIMONLAR TURKUMI

(ЖУПАВЈЕОБРАЗНЫЕ) – GRUIFORMES

Yirik qushlar hisoblanadi. Oyoqlari, bo'yni va tumshug'i uzun bo'ladi. Sevkasining oldingi tomoni ko'ndalang joylashgan serbar qalqonchalar bilan qoplangan. Keyingi barmog'i oldingilardan bir oz balanda joylashgan. Sonining pastki qismi pat bilan qoplangan. O'zbekiston faunasida bu turkumning bitta nominal oilasi (*Gruidae*) va ikkita urug'i uchraydi.

Turnalar oilasining urug'larini aniqlash jadvali

1 (2) Tumshug'i 70 mm dan uzun. Boshining yon tomonlarida uzun patlar tutami yo'q.

Turnalar (Журавли) – Grus L.

Turi *kulrang turna (Серый журавль) – Grus grus L.* Respublikamizning dasht tumanlarida tarqalgan.

2 (1) Tumshug'i 70 mm dan kalta. Boshining yon tomonlarida uzun oq patlar tutami bo'ladi.

Kichik turnalar (Журавли-красавки) – Anthropoides Vieillot

Turi *kichik go'zal turna (Красавка) – Anthropoides virgo L.* O'zbekistonda faqat qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

TUVALOQSIMONLAR TURKUMI

(ДРОФООБРАЗНЫЕ) – OTIDIFORMES

Tuvaloqlar uch barmoqli yirik qushlardir. Sonining pastki qismi patlari bo'ladi. Dum bezi rivojlanmagan. Respublikamizning cho'i va dasht tumanlarida, ya'ni ochiq joylarda yashaydi. Bu turkum bitta *tuvaloqlar (Дрофуны) – Otidae* oilasining vakillarini o'z ichiga oladi. O'zbekistonda 3 uruqqa mansub turlari uchraydi.

Tuvaloqlar oilasining urug'larini aniqlash jadvali

1 (2) Yirik qushlar bo'lib, qanoti 450 mm dan, sevkasi 110 mm dan uzun. Katta qoquv patlari qora rangda.

Tuvaloqlar (Дрофа) – Otis L.

Turi *oddiy tuvaloq (Дрофа) – Otis tarda L.* Mirzacho'lda, Turkiston, Nurota tizma tog'lari etaklarida, qushlar uchib o'tishi davrida esa respublikamizda ham uchraydi.

2 (1) O'rta yirik qushlar bo'lib, qanoti 450 mm dan, sevkasi 110 mm dan kalta. Katta qoquv patlari bir xil qora bo'lmasdan, ola-chipor rangda.

3 (4) Qanotining uzunligi 350 mm dan, sevkasini 90 mm dan oshmaydi. Eng chetdagi rul patlari qoramtir chiziqli oq rangda.

Big'aldoq (Cmpnem) – Tetrax Leach.

Turi *oddiy big'aldoq (Cmpnem) – Tetrax tetrax L.*

Respublikamizda qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

4 (3) Qanoti 350-450 mm, sevkasi 80-120 mm uzunlikda. Eng chetdagi rul patlari qizg'ish-sariq bo'lib, qoramtir ko'ndalang chiziqlari bor. Bo'ynining yon tomonlari yuqorisida uzun qora patlar tutami bor.

Yo'rg'a tuvaloqlar (Джеку) – Chlamydotis Lesson

Turi *yo'rg'a tuvaloq (Джек) – Shlamydotis undulata Jacquin.* O'zbekistonda va respublikamizning ochiq dashtlarida yashaydi.

BALCHIQCHISIMONLAR TURKUMI (РЖАНКООБРАЗНЫЕ) – CHARADRIFORMES

Kichik va o'rta yirik qushlar hisoblanadi. Tumshug'i va oyog'i ancha uzun bo'ladi. Orqa barmog'i yo rivojlanmagan bo'ladi yoki bo'lsa oldingilaridan yuqorida joylashadi. Ko'pchiligi qirg'oqlarda yoki botqoqliklarda yashaydi. Hammasi jo'ja ochuvchi qushlardir. O'zbekistonda bu turkumning uchta oilasining vakillari uchraydi.

Balchiqchisimonlar turkumining oilalarini aniqlash jadvali

- 1 (4) Og'iz kesimi juda keng. Og'iz burchagi ko'zi oldigacha yoki ko'zining o'rtasigacha (ko'z ostida) yetadi.
- 2 (3) Dumi ponasimon. O'rtadagi bir juft rul patlari chetdagi rul patlaridan 25 mm (yoki undan ortiqroq) uzun. Birinchi uchta qoquv patlarida oq chiziqlar bor.

Yilqichilar (Аедотковые) – Burhinidae (66-bet).

- 3 (2) Dumining uchi to'g'ri kesilgan yoki shoxsimon (chetdagi patlarining uchi o'rtadagilaridan uzun). Hamma katta qoquv patlari bir xil rangda, oq chizig'i yo'q.

Jiqtoqlar (Туркушковые) – Glareolidae (66-bet).

- 4 (1) Og'iz burchagi ko'zi oldiga yetib bormaydi. Yig'ilgan qanotida birinchi kichik qoquv patining uchidan qanoti uchigacha bo'lgan masofa taxminan qanotining yarmiga teng va sevkasidan uzun.

Rjankalar (Ржанковые) – Charadriidae (67-bet).

Yilqichilar oilasi (Аедотковые) – Burhinidae

Bu oilaga yilqichi urug'i – *Burhinus Illiger*, oddiy yilqichi turi – *Burhinus oedicnemus* L. kiradi. Yilqichi O'zbekistondagi dashtlarda, cho'llarda yashaydi.

Jiqtoqlar oilasining urug'larini aniqlash jadvali

- 1 (2) Oyog'lari kalta va uch barmoqli, dumi kalta, uchi tekis.
- Begunoklar (Бегунки) – Cursorius Latham.*
Turi oddiy begunok (*Бегунок*) – *Cursorius cursor* Latham.
O'zbekistonning janubiy tumanlariga ba'zan Turkmanistondan uchib o'tib turadi.
- 2 (1) Oyog'lari to'rt barmoqli, uzun va ayrisimon.
- Jiqtoqlar (Туркушки) – Glareola Brisson (66-bet).*

Jiqtoqlar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

- 1 (2) Qanotining osti va qo'ltig'i qora rangda.

Cho'l jiqtog'i (Степная туркушка) – Glareola nordmanni Nordmann.

Orol dengizining sharqiy qirg'oqlarida, respublikamizda qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

- 2 (1) Qanotining osti va qo'ltig'i qizg'ish-qo'ng'ir rangda.

Bo'z jiqtoq (Лызовая туркушка) – Glareola pratensis L.

Sirdaryo va Amudaryo bo'ylarida, dasht tumanlarda uya quradi.

Rjankalar oilasining urug'larini aniqlash jadvali

- 1 (2) Chetdagi rul patlari o'rtadagilariga nisbatan ancha ensiz.

Loyxo'raklar (Бекасы) – Gallinago Koch (73-bet).

- 2 (1) Chetdagi rul patlari kengligiga ko'ra o'rtadagilardan kam farq qiladi.

- 3 (6) O'rtadagi rul patlari qora bo'lib, uchida kulrang yoki qo'ng'ir chizig'i bor.

- 4 (5) Soni sevkasigacha pat bilan qoplangan. Qanotining uzunligi 170 mm dan kam emas.

Yakantovuqlar (Балдушмены) – Scolopax L.

Turi yakantovuq, o'rmon loyxo'ragi (*Балдушмен*) – *Scolopax rusticola L.*

Respublikamizda qushlar uchib o'tishi davrida va qishda uchraydi.

- 5 (4) Sonining pastida pati yo'q. Qanoti 170 mm dan kalta.

Loyxo'raklar (Бекасы) – Gallinago Koch (73-bet).

- 6 (3) O'rtadagi rul patlari boshqacha rangda.

- 7 (8) Yelka va orqa patlarida metallsimon yaltiroq rang bo'ladi. Qanotining uzunligi 130 mm ga yetmaydi.

Bedanamoshaklar (Гапушны) – Lymnocyrtes Kaup.

Turi bedanamoshak – tog' loyxo'ragi (*Гапушен*) – *Lymnocyrtes minutus Brunnich*. Respublikamizda qushlar uchib o'tishi davrida va qishda uchraydi.

- 8 (7) Yelka va orqa patlarida metallsimon yaltiroq rang bo'lmaydi, agar bo'lsa, qanotining uzunligi 130 mm dan uzun bo'ladi.

- 9 (10) Oldingi barmoqlarining har birining yon tomonida serbar teri bo'rtmalari bor.

Plavunchiklar – Phalaropus Brisson.

Turi yumaloqburun plavunchik (*Крылоносый плаунчик*) – *Phalaropus lobatus L.* Respublikamizda uchib o'tish davrida uchraydi.

10 (9) Barmoqlarida teri bo'rtmalari yo'q, lekin suzgich pardasi bo'lishi mumkin.

11 (12) Tumshug'ining uchi yuqoriga keskin bukilgan.

Bigiztumshuqlar (Шилоклювцы) – Recurvirostra L.

Turi bigiztumshuq, qora olaqanot (Шилоклювца) – Recurvirostra avosetta L. Orol dengizining janubiy qirg'oqlarida va Amudaryo vodiysida uya quradi. Boshqa tumanlarda qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

12 (11) Tumshug'ining uchi keskin yuqoriga bukilmagan.

13 (20) Orqa barmog'i yo'q.

14 (15) Sevkasi 80 mm dan uzun.

Katta qiziloqchalar (Ходулочники) – Himantopus Brisson.

Turi katta qiziloqchalar (Ходулочник) – Himantopus himantopus L. Amudaryo, Sirdaryo bo'ylarida va Zarafshon etaklarida uya quradi.

15 (14) Sevkasi 80 mm dan uzun emas.

16 (17) Tumshug'i 45 mm dan uzun.

Qiziloqchalar (Кулики-сорочки) – Haematopus ostralegus L. Amudaryo vodiysida, Surxondaryoda uya quradi hamda qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

17 (16) Tumshug'i 45 mm dan kalta.

18 (19) Tumshug'i sevkasi bilan bir xil uzunlikda.

Moshaklar (Песочники) – Galidris Meirem (72-bet).

19 (18) Tumshug'i sevkasidan ancha kalta.

Rjankalar (Ржанки) – Sharadrius L. (70-bet).

20 (13) Orqa barmog'i bor.

21 (22) Qanotining bukilgan joyida kalta tikani bor. Ko'zi oldida teri bo'rtmasi bor.

Bezatilgan qizqushlar (Украшенные чибусы) – Lobivanellus Gray.

Turi hind qizqushi (Украшенный чибус) – Lobivanellus indicus Bodd. O'zbekistonning janubiy tumanlariga ba'zan uchib kiradi.

22 (21) Qanotining bukilgan joyida tikani yo'q. Ko'zi oldida teri bo'rtmasi bo'lmaydi.

23 (24) Ensasida uzun kokili bor. Orqasida ko'k-metallsimon yaltiroq rang bo'ladi.

Qizqushlar (Чибусы) – Vanellus Brisson

Turi oddiy qizqush (Чибус) – Vanellus vanellus L.

Respublikamizda qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

24 (23) Boshida kokili yo'q. Orqa tomoni metallsimon yaltiroq bo'ladi.

25 (26) Katta qoquv patlari bir xil qora rangda.

Torg'oqlar (Кречетки) – Chetussia Bonaparte (75-bet).

26 (25) Katta qoquv patlari qora rangda emas.

27 (30) Tumshug'ining uchi pastga egilgan.

28 (29) Qanoti 145 mm dan, sevkasi 35 mm dan uzun.

Uzunburun baliqchilar (Крошечники) – Numenius Brisson (74-bet).

29 (28) Qanoti 145 mm dan, sevkasi 35 mm dan kalta.

Moshaklar (Песочники) – Calidris Merrem (72-bet).

30 (27) Tumshug'ining uchi pastga egilmagan.

31 (32) Qo'ltiq patlari bir xil qora rangda bo'ladi.

Tuleslar (Тулесы) – Squatarola Cuv.

Turi tules (Тулес) – Squatarola squatarola L. Amudaryoning quyi oqimida va Orol dengizining janubida qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

32 (31) Qo'ltiq patlari bir xil qora rangda emas.

33 (34) Tumshug'i kalta, to'g'ri va qattiq bo'lib, uchi konussimon o'tikirdir.

Kannesharkalar (Камнешарки) – Arenaria Brisson.

Turi kannesharka (Камнешарка) – Arenaria interpres L.

Amudaryoning quyi oqimida uya qurishi mumkin. Respublikamizning tekislik territoriyasida qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

34 (33) Tumshug'i yumshoq, uchi to'mtoq.

35 (38) Dumining usti bir xil oq rangda.

36 (37) Rul patlari oq rangda yoki ko'ndalang qoramtir chiziqli.

Balchiqchilar (Чибусы) – Tringa L. (71-bet).

37 (36) Rul patlari qora rangda, ba'zan ularning asosi oq bo'ladi, lekin ko'ndalang chiziqlari yo'q.

Vereteniklar (Веретенники) – Limosa Brisson (75-bet).

38 (35) Dumining usti bir xil oq rangda emas.

39 (40) Dumining usti qoramtir-oq bo'lib, ko'ndalang oq yo'llari bor.

40 (41) Tumshug'i 50 mm dan kalta.

Moshaklar (Песочники) – Calidris Merrem (72-bet).

41 (42) Tumshug'i 50 mm dan uzun.

42 (43) Qanoti 185 mm dan kalta. Tumshug'i to'g'ri va uchi qattiq kengaygan.

Balchiqchilar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

- 1 (2) Kichik qoquv patrlarining deyarli hammasi oq. *Qiziloyoq balchiqchi* (*Трапунук*) – *Tringa totanus* L.
- Orol dengizining janubida, Amudaryoning quyi oqimida uya quradi.
- 2 (1) Kichik qoquv patrlari boshqacha rangda.
- 3 (6) Tumshug'i 45 mm dan uzun.
- 4 (5) Kichik qoquv patrlari ko'ndalang oqish yo'lli. *Sa'va* – *Tringa erythropus* Pallas.
- Respublikamizda qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.
- 5 (4) Kichik qoquv patrlarida ko'ndalang yo'llar yo'q. *Katta balchiqchi* (*Большой улит*) – *Tringa nebularis* Gunnerus.
- O'zbekistonda qushlar uchib o'tishi davrida, yozda ayrim nusxalari uchraydi.
- 6 (3) Tumshug'i 45 mm dan kalta.
- 7 (8) Birinchi qoquv patrlarining o'zagi qo'ng'ir rangda. Qo'ltiq patrlari qoramtir bo'lib, ko'ndalang oqish yo'lli.

Qoraqanot balchiqchi (*Черныш*) – *Tringa ochropus* L.

Respublikamizning g'arbiy qismida uya quradi. Boshqa joylarda qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

- 8 (7) Birinchi katta qoquv patrlarining o'zagi oq. Qo'ltiq patrlari tinik oq yoki ko'ndalang qora yo'lli bo'ladi.
- 9 (10) Tanasining orqa qismi qoramtir, faqat dumining usti oq. Qo'ltiq patrlari ko'ndalang qoramtir yo'lli.
- Fifi* – *Tringa glareola* L.
- O'zbekistonda qushlar uchib o'tishi davrida, ba'zan yozda ayrim nusxalari uchraydi.

- 10 (9) Orqasining faqat kurak oraliq'i qoramtir, qolgan qismi va dumining usti, qo'ltiq patrlari oq, ko'ndalang qoramtir yo'lli.
- Ko'l balchiqchisi* – (*Попырейник*) – *Tringa stagnatilis* Bechstein.
- Respublikamizning shimoliy tumanlarida uya qurishi mumkin, qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

Moshaklar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

- 1 (4) Dumidagi hamma ustki qoplovchi patrlari oq yoki sarg'ish qoramtir nuqtalari bo'lishi mumkin.
- 2 (3) Tumshug'i sevkasidan uzun. *Qiziltomoq moshak* (*Краснозобук*) – *Calidris testacea* Pallas.
- Respublikamizda qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

- 3 (2) Tumshug'i sevkasidan uzun emas.
- 4 (1) Dumining hamma ustki qoplovchi patrlari qoramtir yoki faqat yon tomondagilari oq.

- 5 (8) Ichkaridagi kichik qoquv patrlarining ba'zilari oq.
- 6 (7) O'rta barmog'ining uzunligi (timog'i bilan birgalikda) sevkasining uzunligidan kam yoki unga teng.

Qoratomoq moshak (*Чернозобук*) – *Salidris alpina* L.

O'zbekistonning janubi-g'arbiy qismida uya quradi.

- 7 (6) O'rta barmog'ining uzunligi (timog'i bilan birgalikda) sevkasining uzunligidan kam emas.
- 8 (5) Kichik qoquv patrlarining hammasi asosan qoramtir rangda.
- 9 (10) Tashqi rul patrlari oq.

Oq dumli moshak (*Белохвостый несочник*) – *Calidris temminckii* Leisler.

- Respublikamizda qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.
- 10 (9) Tashqi rul patrlari qo'ng'ir rangda.

- 11 (12) O'rta barmog'i (timog'i bilan) sevkasiga teng yoki undan bir oz uzun. Birinчисidan tashqari, hamma katta qoquv patrlarining o'zagi qoramtir.

Uzun barmoqli moshak (*Длиннопалый несочник*) – *Calidris subminuta* Middendorff.

Respublikamizga ba'zan sharqiy tumanlaridan tushib keladi.

- 12 (11) O'rta barmog'i (timog'i bilan) sevkasidan kalta. Katta qoquv patrlari o'zaginging ko'p qismi oqroq bo'ladi.

Chunchuq-moshak (*Кырук-соробей*) – *Calidris minutus* Leister

Respublikamizda qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

Loyxo'raklar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

- 1 (8) Eng chetki rul patrlari o'rtadagilariga nisbatan 2 baravar ensiz.
- 2 (3) Chetdagi 5 juft rul patrlarining eni bir xilda va uchining kengligi 1 mm ga teng.

Oviyo loyxo'raki (*Азуанский бекас*) – *Gallinago stenura* Bonaparte

O'zbekistonning g'arbiy qismida qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

- 3 (2) Chetdagi 5 juft rul patrlarining kengligi har xil, eng chetdagi jufti juda kambar bo'lsa ham, kengligi 1 mm dan ortiq.

4 (5) Jig'ildoni va kuragi ochiq-qo'ng'ir rangda, ko'ndalang oq gullari bor. Ikkinchi va uchinchi katta qoquv patlari tashqi yelpig'ichlarining qirradi oq.

Tog' dupeli (Торный дупель) – Gallinago solitariae Hodson.

Respublikamizning sharqiy tumanlarida qishlaydi.

5 (4) Jig'ildoni va ko'kragi ochiq sarg'ish rangda bo'lib, bo'yiga qarab joylashgan qoramir rasmlari bor. Ikkinchi va uchinchi katta qoquv patlarining tashqi yelpig'ichlarini qirradi qoramir.

6 (7) Qanoti 144 mm dan kalta. Eng chetdagi rul patlarining kengligi 3 mm atrofida bo'ladi.

O'rmon dupeli (Лесной дупель) – Gallinago megala Swinhoe.

O'zbekistonda qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

7 (6) Qanoti 144 mm dan uzun, eng chetdagi rul patlarining kengligi 3 mm dan ortiq.

8 (1) Eng chetdagi rul patlari kengligi jihatidan o'rtadagi rul patlaridan deyarli farq qilmaydi.

9 (10) Eng chetdagi rul patlari deyarli butunlay oq yoki uchi serbar oq bo'ladi. Qanoti 136 mm dan, sevkasi 35 mm dan uzun.

Dupel – Gallinago media Latham

O'zbekistonda qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

10 (9) Eng chetdagi rul patlari ochiq kulrang bo'lib, qoramir rasmi bor. Qanoti 136 mm dan, sevkasi 35 mm dan kalta.

Oddiy loyxo'rak (Бекас) – Gallinago gallinago L.

Respublikamizdagi botqoqliklarda uya quradi, qisman qishlaydi.

Uzunburun balchiqchilar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (2) Boshining usti qoramir bo'lib, o'rtasidan bo'yiga qarab oqish chiziq o'tadi.

O'rtacha uzunburun balchiqchi (Средний крошнен) – Numenius phaeopus L.

2 (1) Boshining usti bir xil qoramir bo'lib, oqish chizig'i yo'q. Boshining ustidagi patlarining o'rtasi qoramir, chetlari oqish bo'ladi.

3 (4) Qanoti 270 mm dan uzun bo'lmaydi. Sevkasi 70 mm dan kalta.

Ingichka tumshuqli balchiqchi (Тонкоклювый крошнен) – Numenius tenuirostris Vieillot.

Respublikamizning janubiy tumanlarida qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

4 (3) Qanoti 270 mm dan, sevkasi 70 mm dan uzun.

Katta uzunburun balchiqchi (Большой крошнен) – Numenius arquata L.

O'zbekistonning faqat g'arbiy tumanlarida qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

Veretenniklar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (2) Rul patlarining asosi oq, qolgan qismi qora. Qo'tig'i oq.

Katta veretennik (Большой веретеник) – Limosa limosa L.

Respublikamizda qushlar uchib o'tishi davrida, ba'zan yozda va qishda ham uchraydi.

2 (1) Rul patlari qo'ng'ir bo'lib, oqish ko'ndalang chiziqlari bor.

Kichik veretennik (Малый веретеник) – Limosa lapponica L.

Qushlar uchib o'tishi davrida faqat Zarafshon vodiysida uchragan.

Torg'oqlar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (2) Rul patlari oq, uchida qora dog'lari bor. Oyoqlari qora, ko'zlarining ustidan oq chiziq (qosh) o'tadi.

Torg'oq (Кречетка) – Chettusia gregaria Pallas.

Respublikamizda qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

2 (1) Rul patlari oq, uchida qora dog'lari yo'q. Oyoqlari sariq, ko'zlarining ustidan oq chiziq o'tmaydi.

Suvtorg'oq (Белохвостая нуганица) – Vanelliochettusia leucura Licht.

Respublikamiz tekisliklaridagi suv havzalarida uya quradi.

BALIQCISIMONLAR TURKUMI – LARIFORMES

Bular o'rtacha yirik qushlar hisoblanadi. Tanasi uzun, qanotlari uzun va o'tkir, oyoqlari ancha kalta. Oldingi uchta barmoqlari orasida suzgich pardasi bo'ladi. Orqa barmog'i yo'q yoki yaxshi rivojlanmagan.

O'zbekistonda bu turkumga mansub baliqchilar oilasining vakillari uchraydi va ular 5 ta urug'ni tashkil etadi.

Baliqchilar oilasining urug'larini aniqlash jadvali

1 (2) Tumshug'ining usti ostiga nisbatan uzun va uchi pastga egilgan. Dumining uchi tekis.

Baliqchilar (Чайка) – Larus (77-bet).

2 (1) Tumshug'ining ustki va ostki qismi bir xil uzunlikda, uchi pastga egilgan. Dumi, odatda, ayrisimon.

- 3 (4) Qanoti 360 mm dan uzun.
Chegravalor (Чегрвалор) – Hydroprogne Kaup.
 Bitta turi – *chegrava – Hydroprogne caspia Pallas* bor.
 Amudaryoning quyi oqimidagi ko'llarda uya quradi.
- 4 (3) Qanoti 360 mm dan kalta.
- 5 (6) Sevkasi 30 mm dan, qanoti 270 mm dan uzun.
Baliqchiburun chigirtchi (Чайконогая крапка) – Gelocheilon Brehm
 Respublikamizda nominal turi – *baliqchiburun chigirtchi – Gelocheilon nilotica nilotica Gmelin.* uya quradi.
- 6 (5) Sevkasi 30 mm dan, qanoti 270 mm dan kalta.
- 7 (8) Dumi qanotining yarmidan uzun. Dumining o'rtasidagi kesigi uning 1/3 dan ortiq. Yon rul patlari uzun va uchi o'tkir.
Chigirtchilar (Крапка) – Sterna (77-bet).
- 8 (7) Dumi qanotining yarmidan kalta. Dumining o'rtasidagi kesigi uning 1/3 dan kam. Yon rul patlarining uchi o'tkirlashmagan. Rul patlari 100 mm dan kalta.
- Qora chigirtchilar – (Черные крапки) – Chlidonias (78-bet).*

Baliqchilar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

- 1 (5) Boshi oq yoki boshida oqish-qo'ng'ir dog'lari bor.
- 2 (3) Qanoti 330 mm dan kalta. Tumshug'ining balandligi 10 mm dan oshmaydi. Oldingi qoquv patlarining uchi va yelpig'ichlarining qirralari qora bo'ladi.
Ingichka tumshuqli baliqchi (Тонкоклювая чайка) – Larus genei Breme.
 O'zbekistonning g'arbi-sharqiy tumanlarida uchraydi va Amudaryoning quyi oqimida uya quradi.
- 3 (2) Qanoti 400 mm dan uzun. Tumshug'ining balandligi 10 mm dan ortiq. Oldingi qoquv patlari qora-qo'ng'ir, uchi oq bo'ladi.
Kumushrang baliqchi (Серебристая чайка) – Larus argentatus Pontopp
 Orol dengizi qirg'oqlarida, Amudaryo, Sirdaryo bo'yidagi ko'llarda, Aydarko'l orollarida uya quradi.
- 4 (5) Tumshug'i, o'rta barmog'i (tirmoqsimon) 45 mm dan kalta.
Ko'k baliqchi (Синяя чайка) – Larus canus L.
 Respublikamizning g'arbi-shimoliy qismida qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

- 5 (1) Boshi qora yoki qo'ng'ir rangda.
- 6 (7) Boshi timqora. Qanoti 450 mm dan uzun.
Qoraboshli baliqchi (Черноголовый хохомун) – Larus ichthyæetus Pallas.
 Orol dengizi qirg'oqlarida va Amudaryoning quyi oqimida uya quradi.
- 7 (6) Boshi qo'ng'ir rangda. Qanoti 340 mm dan kalta.
Oddiy baliqchi (Озерная чайка) – Larus ridibundus L.
 Respublikamizning g'arbiy tumanlarida qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.
- Chigirtchilar urug'ining turlarini aniqlash jadvali**
- 1 (2) Qanoti 200 mm dan, dumi 95 mm dan kalta.
Kichik chigirtchi (Малая крапка) – Sterna albifrons Pallas.
- 2 (1) Qanoti 240 mm dan, dumi 130 mm dan uzun.
Daryo chigirtchisi (Речная крапка) – Sterna hirundo L.
 O'zbekistonning deyarli hamma tekislik qismidagi suvli botqoqliklarda uya quradi.

Qora chigirtchilar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

- 1 (2) Tanasining qorin tomoni qora yoki kulrang. Sevkasi 18 mm dan uzun.
Oq qanotli chigirtchi (Семнокрылая крапка) – Chlidonias leucoptera Temminck
 Respublikamizning janubiy tumanlarida qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.
- 2 (1) Tanasining qorin tomoni oq.
- 3 (4) Tumshug'i qora bo'lib, balandligi burun teshigining orqasida 7 mm dan kam.
Qora chigirtchi (Черная крапка) – Chlidonias nigra L.
 O'zbekistonning janubiy tumanlarida qushlar migratsiyasi vaqtida uchraydi. Amudaryoning quyi oqimida uya quradi.
- 4 (3) Tumshug'i qizil yoki qo'ng'ir rangda. Tumshug'ining balandligi burun teshigining keyingi qirrasida 7 mm dan ortiq.
Oq chakkali chigirtchi (Белочукая крапка) – Chlidonias hybrida Pallas.
 Qoraqalpog'istonda, Xorazm va Buxoro viloyatlarida suvlar bo'yida va orollarda uya quradi. Boshqa tumanlarda qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

QO'NG'IRSIMONLAR TURKUMI – PODICIPITIFORMES

Qo'ng'irsimonlarning har bir barmog'i alohida terisimon suzgich parda bilan o'ralgan bo'ladi. Bo'yni ingichka va uzun, dum patlari rudiment holda, oyoqlari keyinda joylashgan. Bu turkum bitta qo'ng'irlar (Podicipedidae) oilasini o'z ichiga oladi va MDH, jumladan, O'zbekiston faunasida bu oilaning bitta qo'ng'irlar – *Podiceps Latham* urug'i uchraydi.

Qo'ng'irlar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

- 1 (4) Tumshug'i 30 mm dan uzun.
- 2 (3) Ichki kichik qoquv patlari oq.
Katta qo'ng'ir (Чомча) – Podiceps cristatus L.
O'zbekistonning tekisliklaridagi deyarli hamma suv havzalarida uya quradi.
- 3 (2) Ichki kichik qoquv patlari qoramtir-qo'ng'ir.
Kulrang chakkali qo'ng'ir (Сероушная поганка) – Podiceps grisegena Boddaert.
Respublikamizning janubi-g'arbiy tumanlarida uya qo'yadi.
- 4 (1) Tumshug'i 30 mm dan kalta.
- 5 (6) Qanoti 115 mm dan kalta. Kichik qoquv patlarining tashqi yelpig'ichlarida qo'ng'ir dog'lar bor.
Kichik qo'ng'ir-qanjir (Малая поганка) – Podiceps ruficollis Pallas.
Amudaryoning o'rta va quyi oqimida va respublikamizning boshqa ichki suv havzalarida uya quradi.
- 6 (5) Qanoti 115 mm dan uzun. Kichik qoquv patlarining deyarli hammasi oq.
- 7 (8) Tumshug'ining uchi bir oz yuqoriga ko'tarilgan. Birinchi kichik qoquv patlari oq.
Qora bo'yinli qo'ng'ir (Черношейная поганка) – Podiceps nigricollis Brehm.
Amudaryoning quyi oqimida uya quradi. Sirdaryoda, Chirchiq daryosida qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.
- 8 (7) Tumshug'i to'g'ri yoki qisman bo'rtib chiqqan. Birinchi kichik qoquv patlari qisman qo'ng'ir yoki qo'ng'ir dog'li bo'ladi.
Qizil bo'yinli qo'ng'ir (Красношейная поганка) – Podiceps auritus L.

Amudaryoning quyi oqimidagi ko'llarda uya quradi. Respublikamizning qolgan territoriyalarida qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

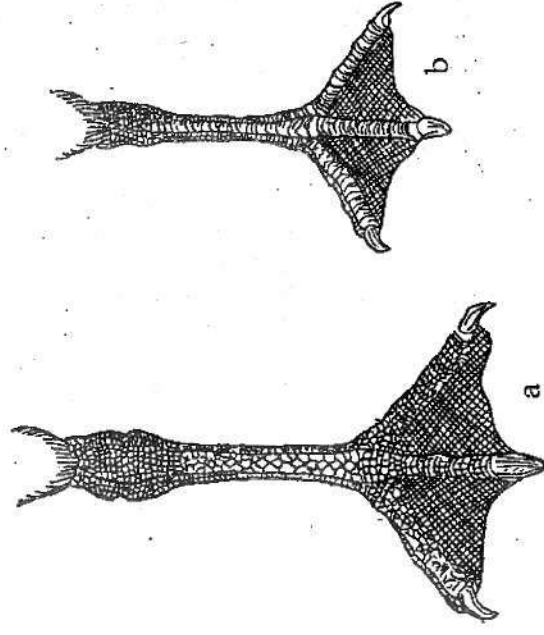
G'OZSIMONLAR TURKUMI – ANSERIFORMES

O'rtacha kattalikdagi va yirik qushlar bo'lib, oyoqlari kalta, tanasining keyingi qismida joylashgan. Oldingi uchta barmog'i suzgich parda bilan qoplangan. Tumshug'i yalpoq, qirralarida shox plastinkalar yoki tish bo'rtmalari bor. Bo'yni uzun, boshi katta bo'ladi.

O'zbekiston faunasida g'ozsimonlarning bitta – o'rdaklar (*Anasidae*) oilasining vakillari tarqalgan.

O'rdaklar oilasining urug'larini aniqlash jadvali

- 1 (7) Sevkasi oldingi tomondan to'rsimon mayda qalqonchalar bilan qoplangan (23-rasm).

23-rasm. Kulrang g'oz (a) bilan yovvoyi o'rdakning (b) oyog'i.

2 (3) Boshi va bo'yni oq rangda yoki ochiq kulrang bo'ladi.
Oqqushlar (Лебеди) – Cygnus Bechstein (82-bet).

3 (2) Boshi va bo'yni qoramtir yoki qora-qo'ng'ir rangda bo'ladi.

4 (5) Peshana patlari og'iz kesimining burchaklariga yetib bormaydi.

Xitoy g'ozlari (Cygnosus) – Cygnopsis Brandt.

Bitta nominal turi – *Xitoy g'ozlari – Cygnopsis cygnoides L.* Respublikamizda qushlar uchib o'tishi davrida va ba'zan qish kunlarida uchraydi.

5 (4) Peshana patlari og'iz kesimining burchaklarigacha borib yetadi.

6 (7) Boshli, bo'yni va tomog'i qoramtir.

G'ozlar (Tycu) – Anser Brisson (82-bet).

7 (1) Sevkasi oldingi tomondan yirik ko'ndalang qalqonchalar bilan qoplangan (23-rasm, b).

8 (9) Tumshug'i ingichka, eni (uchidan oldin) 10 mm dan oshmaydi. Jag'larining qirralari qattiq, o'tkir tishli bo'ladi.

Cheraglar (Kpoxau) – Mergus L. (85-bet).

9 (8) Tumshug'i serbar, eni (uchidan oldin) 10 mm dan enli. Jag'larining qirralari ingichka ko'ndalang plastinkali bo'ladi.

10 (11) Rul patlari ingichka va qattiq. Dumining ustki qoplovchi patlari uning faqat asosini o'rab turadi.

Oqboshlar (Casku) – Oxyura Bonaparte

O'zbekistonda oqbosh – *Oxyura leucocephala* Scopoli degan turi uchraydi. Respublikamizning g'arbida uya quradi va ba'zan qishlaydi.

11 (10) Rul patlari qattiq emas. Dumining ustki qoplovchi patlari uning ko'p qismini o'rab turadi.

12 (15) Orqa barmog'ida terisimon parda bor, uning kengligi barmog'i bilan birga 4,5 mm dan oshmaydi. Patlari asosan qizg'ish rangda.

Ang'irtlar (Ozap) – Casarca Bonaparte.

Turi ang'irt – *Casarca ferruginea Pallas* O'zbekistonning hamma suvli tumanlarida uya quyadi.

13 (14) Tumshug'i yuqoriga ancha bukilgan.

Suralay ozlar (Pezauku) – Tadorna Flem.

Turi suralay oz – *Tadorna tadorna L.* Respublikamizning tekislik qismidagi suvlarda uya quradi.

14 (13) Tumshug'i yuqoriga bukilgan.

Asl o'rdaklar (Pechnye ymku) – Anas L. (83-bet).

15 (12) Orqa barmog'ining terisimon pardasi serbar bo'lib, eni 4,5 mm dan ortiq.

16 (17) Tumshug'i peshana patidan uchigacha 30 mm dan kalta, burun teshiklari atrofida tumshug'ining kengligi 13-17 mm.

Moryankalar – Clangula Leach.

Bitta turi – *Clandula hyemalis L.* bo'lib, O'zbekistonda qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

17 (16) Tumshug'i peshana patidan uchigacha 30 mm dan uzun, kengligi burun teshiklari atrofida 17 mm dan oshadi.

18 (21) Burun teshiklari tumshug'ining uchiga nisbatan asosiga yaqin joylashgan.

19 (20) Tumshug'i uchiga tomon ingichkalashib boradi (ustidan qaralsa).

Qizil burunli shung'uvchilar (Красноносые нырки) – Netta Kaup.

Turi olmabosh – *Netta rufina Pallas.* O'zbekistondagi hamma katta qamishzor suv havzalarida qishlaydi va uya quradi.

20 (19) Tumshug'i uzunasiga bir xil kenglikda yoki uchi bir oz kengayadi.

Sho'ng'uvchilar (Нырки) – Aythya Boie (85-bet).

21 (18) Burun teshiklari tumshug'ining asosiga nisbatan uchiga yaqin joylashgan.

Xitoy o'rdaklari (Тоюу) – Bucephala Baird.

O'zbekistonda *Xitoy o'rdagi (Тоюу)* – *Bucephala clangula L.* Qushlar uchib o'tishi davrida qishda uchraydi.

Oqqushlar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (2) Dumi ponasimon, eng chetdagi rul patlari o'rtadagilaridan 6,5-120 mm kalta. Tumshug'i va ko'zining o'rtasi qora. Qora rangli bo'rtmasi bo'lishi mumkin.

Oqqush-shipun (Лебедь-шупун) – Cygnus olor Gmelin.

Amudaryoning quyi qismidagi ko'llarda va Orol dengizining qirg'oqlarida uya quradi. Respublikamizning boshqa joylarida qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

2 (1) Dumining uchi yumaloq bo'lib, eng chetdagi rul patlari o'rtadagilaridan 40-60 mm kalta. Tumshug'i bilan ko'zining oralig'i harq yoki sariq dog'li. Ustki tumshug'i asosida bo'rtmasi bo'lmaydi.

3 (4) Qanoti 550 mm dan, o'rta barmog'i (tirnog'i bilan) 140 mm dan uzun.

Oqqush – klitun (Лебедь-клитун) – Cygnus cygnus L.

Respublikamizda qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi va Amudaryoning quyi oqimida qishlaydi.

4 (3) Qanoti 550 mm dan, o'rta barmog'i (tirnogi bilan birgalikda) 140 mm dan kalta. Tumshug'i qora, yon tomonlarida bittadan yirik sariq dog'lari bor.

Kichik oqqush (Малый или тундряный лебедь) – Cygnus bewickii Yarelle

Bizda qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

G'ozlar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (2) Orqasi va dumining usti kulrang.

Kulrang g'oz (Серый гусь) – Anser anser L.

O'zbekistonda Amudaryo bo'ylarida va Zarafshonning quyi oqimida uya qursa, boshqa joylarda qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

2 (1) Orqasi va dumining usti qoramtir-qo'ng'ir.

3 (4) Tumshug'i qora, uchida sariq chizig'i bor. Tumshug'i ustining uchidagi «tirnoqchasi» qora.

Dala g'oz (Тюменьск) – Anser fabalis Latham.

O'zbekistonda qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi. Zarafshon vodiysining quyi qismida qishlaydi.

4 (3) Tumshug'i oqish yoki sarg'ish bo'ladi. Tumshug'i ustining uchidagi «tirnoqchasi» oqish. Tumshug'i yopiq bo'lganda, jag' qirralarida «tishchalari» ko'rinadi.

5 (6) Tumshug'i 40 mm dan uzun. U yopiq bo'lganda, jag' qirralarida «tishchalari» ko'rinadi.

Oq peshanali g'oz (Белолобая казарка) – Anser albifrons Scopoli.

O'zbekistonda qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

6 (5) Tumshug'i 40 mm dan kalta, Tumshug'i yopiq bo'lganda jag' qirralarida «tishchalari» ko'rinmaydi.

Oq peshanali kichik g'oz (Пескунья) – Anser erythropus L.

Respublikamizda qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

Asl o'rdaklar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (2) Tumshug'ining uchi asosiga nisbatan ancha keng.

Suqsun (Шуконоска) – Anas clypeata L.

O'zbekistonda asosan qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

2 (1) Tumshug'ining uchi kengaymagan.

3 (4) Kichik qoquv patlari bir xil ochiq-qo'ng'ir rangda.

Marmar churрак (Узконосый или мраморный чирок) – Anas angustirostris Menetris.

Amudaryo vodiysida uya quradi. Respublikamizning boshqa tumanlarida qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

4 (3) Kichik qoquv patlari qoramtir, metallsimon bo'lib, uchi oq yoki qizg'ish dog'li.

5 (6) Tumshug'i sevkasidan kalta.

Ola qanotli suqsun (Саязъ) – Anas penelope L.

O'zbekistonda qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

6 (5) Tumshug'i sevkasidan uzun.

7 (8) Qo'ltiq patlari va qanotlari ostidagi qoplovchi patlari qoramtir, rasmlari bor.

Suqsun (Шуконоска) – Anas acuta L.

O'zbekistonda qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi va ko'plab janubiy tumanlarda qishlaydi.

8 (7) Qanotlari ostidagi qoplovchi patlarining hammasi yoki bir qismi oq.

9 (18) Kichik qoquv patlaridagi «oynacha» metallsimon yaltiroq bo'ladi, ko'k yoki yashil qismi bor.

10 (13) Qo'ltiq va qanotlari ostidagi qoplovchi patlari oq.

11 (12) «Oynacha»si ko'k-yashil rangda. Ko'zi ustidan oqish «qosh» o'tadi.

Qora o'rdak (Черная кряква) – Anas poecilorhynchos Forster.

Ba'zan to'satdan mamlatimizning sharqiy tumanlaridan uchib keladi.

12 (11) «Oynacha»si binafsha rangda. Ko'zi ustida oqish «qosh» bo'lmaydi.

Yovvoyi o'rdak (Кряква) – Anas platyrhynchos L.

Respublikamizda suvli joylarda uya quradi va qishlaydi.

13 (10) Qanotlari ostidagi qoplovchi patlarining ba'zilari oq bo'lmaydi.

14 (15) Katta qoquv patlarining o'qi oq yoki oqish.

Katta churрак (Чирок-трескунюк) – Anas quequedula L.

O'zbekistonda asosan qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi, lekin Amudaryoning o'rta va quyi oqimida uya quradi.

15 (14) Katta qoquv patlarining o'qi qo'ng'ir bo'lib, yelpig'ichdan deyarli farq qilmaydi. Faqat «oynacha»sining keyingi qismi metallsimon yaltiroq.

16 (17) Burun teshiklari atrofida tumshug'ining kengligi 10-12 mm ga teng. Boshining usti va yon tomonlari qizg'ish rangda.

Churрак (Чирок-свистунюк) – Anas crecca L.

Respublikamizda faqat qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.
17 (16) Burun teshiklari atrofida tumshug'ining kengligi 13-15 mm ga teng. Boshining usti qora.

Xirildoq churrak (Чупок-клокмын) – *Anas formosa* Georgi.

Respublikamizga ba'zan qishda to'satdan uchib keladi.

18 (9) Kichik qoquv patlaridagi «oynacha»si bo'lmaydi. Katta qoquv patlarining o'qi qoramtir bo'ladi.

Qo'ng'ir o'rdak (Сепая утка) – *Anas strepera* L.

O'zbekistonning janubi-g'arbiy tumanlarida uya quradi, boshqa joylarda qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

Sho'ng'uvchilar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (2) Kichik qoquv patlari qanoti singari kulrang tusda, shu sababli qanotidagi «oynachasi»si bilinmaydi.

Qizilbosh sho'ng'uvchi (Красноголовый нырок) – *Aythya ferina* L.

O'zbekistonda qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi va qishlaydi.
2 (1) Kichik qoquv patlari oq, uchlari qoramtir bo'ladi. Shuning uchun qanotida oq rangdagi «oynachasi» ko'rinib turadi.

3 (4) Dumining ostki tomoni oq, boldiridagi uzun patlari qizg'ish. *Olaqanot* (Белозлазый нырок) – *Aythya nyroca* Guldenshtadt.

Amudaryoning quyi oqimida, Sirdaryoning yuqori oqimida uya quradi, respublikamizning qolgan qismida bahorda va kuzda uchraydi.

4 (3) Dumining ostki tomoni qoramtir, boldirining uzun patlari boshqacha rangda. Boshida, odatda, uzun patli kokili bo'ladi.

Kokilli sho'ng'uvchi (Хохлатая черныш) – *Aythya fuligula* L.

O'zbekistonda qushlar uchib o'tishi davrida va ba'zan qishda uchraydi.

Cheraglar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (2) Qanoti 210 mm dan, tumshug'i 32 mm dan kalta.

Yomon cherag (Пымок) – *Mergus albellus* L.

Respublikamizda qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi va ba'zan qishlaydi.

2 (1) Qanoti 215 mm dan, tumshug'i 32 mm dan uzun.

3 (4) Ustki tumshug'ining yonida burun teshigining oldingi qirrasidan uchigacha bo'lgan «tishcha»lar 15 tadan oshmaydi. Tumshug'i ustidagi «tirnoqcha» 10 mm dan uzun.

Katta cherag (Большой крохаль) – *Mergus merganser* L.

Surxon, Zarafshon, Sirdaryo, Chirchiq vodiysida qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi. Talas Olatovi va Chotqol tog'larida uya quradi.

4 (3) Tumshug'i ustining yonlarida burun teshigining oldingi qirrasidan uchigacha bo'lgan «tishcha»lar 15 ta dan ko'p. Tumshug'i ustidagi «tirnoqcha» 10 mm dan kalta.

Uzun burunli yoki o'rtacha cherag (Средний крохаль) – *Mergus serrator* L.

Qushlar uchib o'tishi davrida va qishda Toshkent viloyatida uchraydi.

KURAKOYOQLILAR (SAQOQUSHSIMONLAR) TURKUMI – PELECANIFORMES

Yirik va o'rtacha kattalikdagi qushlar, to'rtala barmog'i ham muzgich parda bilan qoplangan. Tumshug'i tagida tomoq xaltasi bo'ladi. O'zbekistonda ikkita oilasining vakillari uchraydi.

Saqoqushsimonlar turkumining oilalarini aniqlash jadvali

1 (2) Yirik qushlar bo'lib, qanotining uzunligi 450-600 mm ga teng. Tumshug'i boshiga nisbatan 4-5 marta uzun.

Saqoqushlar (Пелукасовые) – *Pelecanidae* (86-bet).

2 (1) O'rtacha yirik qushlar. Qanotining uzunligi 400 mm dan oshmaydi. Tumshug'ining uzunligi boshiga teng yoki undan bir oz uzun.

Qoravoylar (Баклановые) – *Phalacrocoracidae* (86-bet).

Saqoqushlar oilasi – Pelecanidae

Saqoqushlar O'zbekiston faunasining eng yirik qushlaridan hisoblanadi. Tumshug'i uzun bo'lib, ostida katta teri xaltasi bor. Suvda yaxshi suzadi. O'zbekistonda bitta nominal urug'i (*Pelecanus* L.) uchraydi.

Saqoqushlar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (2) Katta qoquv patlarining o'qi oqish. Rangi qizg'ish.

Qizg'ish saqoqush (Розовый пелукаш) – *Pelecanus onocrotalus* L.

O'zbekistonda qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

2 (1) Katta qoquv patlarining o'qi qoramtir. Rangi oqroq yoki kulrang.

Jingalak saqoqush (Кудрявый пелукаш) – *Pelecanus crispus* Bruch.

Amudaryoning shimoli-g'arbiy sohillarida, Orol dengizining janubiy qirg'oqlarida uya quradi.

Qoravoylar oilasi – Phalacrocoracidae

Bular o'rtacha yirik qushlardir. Tumshug'i yon tomondan qisilgan, uchida ilmog'i bor. Suvda yaxshi sho'ng'iydi. Baliqlar bilan oziqlanadi. O'zbekistonda bu oilaning ikkita turi uchraydi.

Qoravoylar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

- 1 (2) Tumshug'i 40 mm dan, qanoti 225 mm dan kalta.
Kichik qoravoy (Малый баклан) – *Phalacrocorax pygmaeus Pallas*
Orol dengizi qirg'oqlarida, Amudaryoning quyi oqimida uya quradi.
- 2 (1) Tumshug'i 40 mm dan, qanoti 300 mm dan uzun.
Katta qoravoy (Большой баклан) – *Phalacrocorax carbo L.*
Orol dengizi qirg'oqlarida va Amudaryoning shimoli-g'arbiy qismida uya quradi. Janubiy tumanlarida esa qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

QIZILQANOTSIMONLAR TURKUMI – PHOENICOTERIFORMES

Yirik qushlar bo'lib, oyoqlari uzun, bo'yni uzun va egiluvchan, tumshug'i o'rtasidan pastga qarab bukilgan. Qanotlari kalta, serbar. Qanotlarining qoplovchi va ichki qoquv patlari qizil, qolgan qoquv patlari qora bo'ladi. Bu turkumga MDH va O'zbekiston faunasidagi qizilqanotlar (Phoenicopteridae) oilasi, qizilqanotlar (*Phoenicopterus L.*) urug'i va qizilqanot (*Phoenicopterus roseus Pallas*) turi kiradi.

Amudaryo vodiysida, Orol dengizi ko'llarida va Bodon, Zarafshon, Marg'ilonda qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

LAYLAKSIMONLAR TURKUMI – CICONIFORMES

Bularning oyoqlari, bo'yni va tumshug'i uzun bo'lib, sevkasi va boldirining pastki qismida pat bo'lmaydi. O'zbekiston faunasida uchta oilasining vakillari uchraydi.

Laylaksimonlarning oilalarini aniqlash jadvali

- 1 (4) Tumshug'i to'g'ri, konussimon va uchi kengaymagan.
2 (3) Qanoti 500 mm dan kalta. O'rta barmog'ining timog'i ichki tomondan taroqqa o'xshaydi.
Qarqaralar (Царские) – *Ardeidae* (89-bet).
- 3 (2) Qanoti 500 mm dan uzun. O'rta barmog'ining timog'i ichki tomondan o'yilmagan.
Laylaklar (Аушковые) – *Ciconiidae* (89-bet).
- 4 (1) Tumshug'i yassi, kuraksimon yoki o'roqsimon bukilgan va yuqqa.
Ibislar (Ибисовые) – *Threskiornithidae* (88-bet).

Ibislar oilasi – Threskiornithidae

Bo'yni uzun, tumshug'i o'roqsimon shaklda, oyoqlari ancha uzun qushlardir. Sevkasi to'rsimon. Oldingi barmoqlarining asosida suzgich pardasi bo'ladi. O'zbekiston faunasida ibislarining ikkita urug'ining turlari uchraydi.

Ibislar oilasining urug'larini aniqlash jadvali

- 1 (2) Tumshug'i yassi, serbar bo'lib, uchi ancha kengaygan va kurakka o'xshaydi.
Qoshiqburunlar – *Platalea L.*
Turi qoshiqburun (Корнуца) – *Platalea leucordia L.*
Orol dengizi qirg'oqlarida, Amudaryoning quyi oqimidagi ko'llarida uya quradi.
- 2 (1) Tumshug'i ingichka va yoysimon bo'lib, pastga bukilgan.
Qoravoylar (Карааука) – *Plegadis Kaup*
Turi qoravoy (Карааука) – *Plegadis falcinellus L.*
Amudaryo ko'llarida va Orol qirg'oqlarida uya quradi.

Laylaklar oilasi – Ciconidae

Yirik qushlar bo'lib, tumshug'i uzun, konussimon. Barmoqlarining asosida suzgich pardasi bor. Parvoz qilib uchadi. O'zbekiston va MHD faunasida bitta laylaklar urug'ining turlari uchraydi.

Laylaklar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

- 1 (2) Boshi va bo'yni oq.
Oq laylak (Белый аист) – *Ciconia ciconia L.*
Respublikamizning ichki qismidagi baland daraxtlarga uya quradi.

2 (1) Boshi va bo'yni qora bo'ladi.

Qora laylak (*Черный аист*) – *Ciconia nigra* L.
O'zbekistonning tog'li tumanlarida uya quradi.

Qarqaralar oilasi – Ardeidae

Har xil kattalikdagi qushlardir. Tumshug'i uzun va o'tkir bo'lib, jag'larining qirrasida mayda tishchalari bor. O'rta barmoqlarining ichki qirrası taroqsimon.

O'zbekiston faunasida qarqaralarning 6 ta urug'ining turlari uchraydi.

Qarqaralar oilasining urug'larini aniqlash jadvali

1 (2) Qoquv patlarida yaxshi rivojlangan ko'ndalang rasmlar bor.

Ko'lbuaqalar (*Буйа*) – *Botaurus Stephens*

Turi katta ko'lbuaqa (*Буйа*) – *Botaurus stellaris* L. O'zbekistonning janubiy va g'arbiy qismidagi qamishzor botqoqliklarda uya quradi.

2 (1) Qoquv patlarida ko'ndalang rasmlar yo'q.

3 (4) Butun tanasining patlari oppoq bo'lib, ko'kragida, bo'ynida va yelkasida sarg'ish bezak patlari bor.

Oqqo'tonlar (*Белые уауу*) – *Egretta Forster* (90-bet).

4 (3) Tanasidagi patlarda oq rang ustunlik qilmaydi.

5 (7) Rul patlari oq bo'ladi.

6 (7) Tumshug'i sevkasidan kalta emas, sevkasi 70 mm dan kalta.

Sariq qo'tonlar (*Косматые уауу*) – *Ardeola Boie*.

O'zbekistonda nominal turi (*Жезимас уауу*) – *Ardeola ralloides* Scopoli uchraydi. Respublikamizning janubi-g'arbiy qismidagi botqoqliklarda va qamishzorlarda uya quradi.

7 (6) Rul patlari boshqacha rangda.

8 (9) Tumshug'i va sevkasi 100 mm dan uzun.

Qo'tonlar (*Цауу*) – *Ardea* (90-bet).

9 (8) Tumshug'i va sevkasi 100 mm dan kalta.

10 (11) Qanoti 200 mm dan uzun.

Haqqushlar (*Кеакел*) – *Nycticorax Forster*.

Turi haqqush – *Nycticorax nycticorax* L. O'zbekistondagi deyarli hamma to'qayzorlarda, qamishzorlarda uya quradi.

11 (10) Qanoti 200 mm dan kalta.

Kichik ko'lbuaqalar (*Болчуку*) – *Ixobrychus Billberg*

Turi kichik ko'lbuaqa – *Ixobrychus minutus* L. Respublikamizdagi deyarli hamma qamishzorlarda uya quradi.

Oqqo'tonlar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (2) Qanoti 360 mm dan, tumshug'i 100 mm dan uzun

Katta oqqo'ton (*Большая белая уауу*) – *Ergetta alba* L.

Amudaryo bo'ylarida uya quradi. Qolgan joylarda oqushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

2 (1) Qanoti 350 mm dan, tumshug'i 100 mm dan kalta.

Kichik oqqo'ton (*Малая белая уауу*) – *Ergetta garzetta* L.

O'zbekistonning shimoli-g'arbiy tumanlarida uya quradi.

Qo'tonlar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (2) O'rta barmog'i tirnog'i bilan sevkasidan kalta. Tanasida qizg'ish rang yo'q.

Kulrang ko'kqo'ton (*Серая уауу*) – *Ardea cinerea* L.

Respublikamizning ichki suv havzalarida uya quradi va qishlaydi.

2 (1) O'rta barmog'i tirnog'i bilan sevkasidan kalta emas. Tanasida qizg'ish rang bor.

Qizg'ish qo'ton (*Рыжая уауу*) – *Ardea purpurea* L.

Amudaryo sohillarida uya quradi. Respublikamizning qolgan hududida qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

KUNDUZGI YIRTIQICHLAR

TURKUMI – FALCONIFORMES

Bular yirik va o'rta kattalikdagi qushlar hisoblanadi. Tumshug'i va tirnoqlari yaxshi rivojlangan bo'lib, uchi egilgan. Tumshug'ining asosida ochiq terisi boshqacha rangda bo'lishi bilan tanasining qolgan qismidan farq qiladi. Bu joyi voskovitsa deyiladi. Patlari zichligi, ko'z-lari boshining yon tomonida joylashganligi bilan ukki yoki yapaloqqush-lardan farq qiladi. Bularda jig'ildon bo'ladi. MDH va O'zbekiston faunasidagi kunduzgi yirtqichlar ikkita oilani o'z ichiga oladi.

Kunduzgi yirtqichlarning oilalarini aniqlash jadvali

1 (2) Tumshug'i ustining yonlarida, uning uchidan oldin o'tkir «tishcha»si ko'rinib turadi.

Lochinlar (*Сокольные*) – *Falconidae* (91-bet).

2 (1) Ustki tumshug'ining uchidan oldin o'tkir «tishcha»si yo'q.

Qarchig'aylar (*Ястребиные*) – *Accipitidae* (93-bet).

Lochinlar oilasi – Falconidae

O'rtacha kattalikdagi qushlar bo'lib, asosan uchib yuruvchi joni-
vorlar bilan oziqlanishga moslashgan. Qanoti ingichka, uzun. Tum-
shug'i ustining uchidan oldinroqda o'tkir «tishcha»si bor. MHD va
O'zbekiston faunasidagi lochinlar bitta nominal uruqqa mansubdir.

Lochinlar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

- 1 (6) Qanoti, odatda, 300 mm dan uzun. O'rta barmog'i timoq-
simon, 4 mm dan uzun.
- 2 (3) Tashqi barmog'i ichki barmog'idan uzun, ikkalasini ham
timoqsiz o'ichaganda, ancha uzun, o'rta barmog'i sevkasidan uzun.
Birinchi katta qoquv pati uchinchisidan uzun.
- Lochin (Circus)* – *Falco peregrinus Tunstall*.
O'zbekistonda qushlar uchib o'tishi davrida va qishlab qolganda
uchraydi.
- 3 (4) Tashqi va ichki barmoqlari (timoqsiz o'ichaganda) taxminan
bir-biriga teng, o'rta barmog'i sevkasidan kalta. Birinchi katta qoquv
pati uchinchisidan kalta.
- 4 (5) Erkagining qanoti 340 mm dan, urg'ochisidiki 375 mm dan
kalta. Sevka si oldingi tomondan faqat ustining 1/3 qismi pat bilan
qoplangan, qo'tig'i va boldiri bir xil qo'ng'ir rangda.
- Hindiston itolg'isi (Lazear)* – *Falco jugger J.E.Gray*.
Respublikamizda ba'zan tasodifan uchraydi, ya'ni uchib keladi.
- 5 (4) Erkagining qanoti 340 mm dan, urg'ochisidiki 375 mm dan
uzun. Sevka si oldingi tomondan ustidan yarmigacha pat bilan qoplan-
gan, qo'tig'i va boldiri har xil rangda.
- Itolg'i (Baroban)* – *Falco cherrug Gray*
O'zbekistondagi tog'li tumanlarda va tekisliklardagi do'ngliklarda
uya quradi.
- 6 (1) Qanoti 300 mm dan oshmaydi, o'rta barmog'i (timoqsiz
o'ichanganda) 35 mm dan kalta.
- 7 (12) Timog'i qora yoki qoramtir. O'rta barmog'i (timoqsiz
o'ichanganda) 25 mm dan uzun.
- 8 (9) Orqa tomoni qizg'ish rangda. Tashqi va ichki barmoqlari
deyarli bir xil uzunlikda.
- Miqqiy (Пычмелъза)* – *Falco tinunculus L.*
O'zbekistonda deyarli hamma joyda uchraydi.
- 9 (8) Orqa tomoni kulrang yoki qo'ng'ir. Tashqi barmog'i ichki-
sidan ancha uzun.

10 (11) O'rtadagi rul patlari bir xil rangda. Patlarida ko'ndalang
chiziqlar yo'q. Birinchi katta qoquv patining ichki yelpig'ichi kesilgan,
ikkinchisi kesilmagan.

Jig'oltoy (Чезнок) – *Falco subbuteo L.*

O'zbekistondagi daraxtzorlarda uya quradi.

11 (10) O'rtadagi rul patlarida ko'ndalang chiziqlar bo'ladi yoki
uchiga yaqin joyi qoramtir. Katta qoquv patlarining birinchi va
ikkinchisining ichki yelpig'ichi kesilgan.

Turumtoy (Депонук) – *Falco columbarius L.*

Respublikamizda qishlaydi.

12 (7) Timoqlari oqish, sarg'ish, o'rta barmog'i (timoqsiz o'icha-
ganda) 25 mm dan kalta.

13 (14) Orqasi asosan qizg'ish. O'rtadagi rul patlari chetdagilardan
20 mm dan ortiq uzun.

Dasht miqqiyisi – kuyka (Смелая нычмелъза) – *Falco naumanni
Plescher*.

O'zbekistondagi tekislik va tog' etagi tumanlarida uya quradi.

14 (13) Orqasi qoramtir yoki kulrang-qoramtir. O'rtadagi rul pat-
lari chetdagilardan 20 mm dan kamroq uzun.

Kobchik – Falco vespertinus L.

Respublikamizga qushlar uchib o'tishi davrida yo'lidan adashib
ba'zan kelib qoladi. Juda ham kam uchraydigan qush, shuning uchun
o'zbekcha nomi yo'q.

Qarchig'aylar oilasi – Accipitridae

Yirik va o'rtacha kattalikdagi qushlardir. Qanoti serbar, lekin o'tkir
emas. Ustki tumshug'ining bukilgan joyida «tishcha»si yo'q, silliq.
O'zbekiston faunasida qarchig'aylarning 14 urug'i va 32 turi uchraydi.

Qarchig'aylar urug'larini aniqlash jadvali

- 1 (2) Voskovitsasi qilsimon patlar bilan qoplangan, Tumshug'i-
ning ostida qattiq qilsimon patlardan hosil bo'lgan uzun soqli bor.
- Boltayutalar (Болдату)* – *Gypaetus Storr*.
Turi boltayutar – *Gypaetus barnatus L.*
Faqat O'zbekistondagi baland tog'larda uya quradi.
- 2 (1) Voskovitsasi ochiq, qilsimon patlar bilan qoplanmagan. Tum-
shug'i ostida soqli yo'q.
- 3 (8) Boshining oldingi qismi va tomog'i patlar bilan zich qoplan-
magan. Timoqlari o'tmas va bir oz bukilgan.

4 (5) Voskovitsasidan tumshug'ining uchigacha bo'lgan masofa 40 mm dan kalta. Ensasi va bo'yining orqasi pat bilan qoplangan.

Jo'rchilar (Смерзятники) – Neophron Sav.

Turi *jo'rchi – Neophron peronopterus L.* O'zbekistonda tog'lar-dagi qoyalarda va cho'llarda uya quradi.

5 (4) Voskovitsasidan tumshug'ining uchigacha bo'lgan masofa 40 mm dan uzun. Ensasi va bo'yining orqasi ochiq yoki par bilan qoplangan. Qanoti 650 mm dan uzun.

6 (7) Burun teshiklari yumaloq. Patlari qo'ng'ir rangda.

Tasqaralar (Черные зрафы) – Aegyptius Savigny

Turi *qora tasqara – Aegyptius monachus L.* Respublikamizda baland tog'lardagi daraxtlarga uya quradi.

7 (6) Burun teshiklari tor yoriqsimon va tumshug'iga ko'ndalang joylashgan. Patlarining rangi oqish yoki sariq-qo'ng'ir bo'ladi.

Qumoylar (Cunay) – Gyps Savigny (96-bet).

8 (3) Boshining oldingi qismi va tomog'i pat bilan to'liq qoplangan. Tirnoqlari o'tkir va kuchli bukilgan.

9 (12) Sevkasi to'rt barmoqligacha hamma tomondan pat bilan qoplangan.

10 (11) Voskovitsasining oldingi qirrasidan tumshug'ining uchigacha bo'lgan masofa 38 mm dan uzun, keyingi tirnog'i 44 mm dan, qanoti 550 mm dan uzun.

Burgular (Орлы) – Aquila (96-bet).

11 (10) Voskovitsasining oldingi qirrasidan tumshug'ining uchigacha bo'lgan masofa 38 mm dan kalta, keyingi tirnog'i 44 mm dan, qanoti 550 mm dan kalta.

Qirg'iy burgular (Ястребыные орлы) – Hieraeetus Kaup (97-bet).

12 (9) Sevkasi pat bilan qoplanmagan, pat bo'lgan taqdirda faqat orqa tomoni qalqonchalar bilan qoplangan.

13 (14) Chakkasi va peshanasi qattiq kalta patlar bilan qoplangan.

Arixo'rlar (Осоеды) – Pernis Guvier (96-bet).

14 (13) Chakkasi va peshanasi qilsimon patlar bilan qoplangan.

15 (16) Tumshug'i voskovitsasining oldingi qirrasidan to'rt uchigacha 40 mm dan uzun.

Sav burgulari (Орпаны) – Haliaeetus Savigny (98-bet).

16 (15) Tumshug'i voskovitsasining oldingi qirrasidan to'rt uchigacha 40 mm dan kalta. O'rta barmog'i (tirnog'i o'ltanmaganda) 55 mm dan kalta.

17 (24) Sevkasining oldingi tomoni ko'p qirrali mayda qalqonchalar bilan qoplanib, to'rt hosil qiladi.

18 (19) Barmoqlarining pastki tomoni o'tkir bo'rtmalar bilan qoplangan. Tirnoqlarining ichki yuzasi yumaloqlangan. Tirnoqlarining hammasi deyarli bir xil uzunlikda bo'lib, kuchli bukilgan.

Skopalar – Pandion Savigny.

Turi *skopa (Ckora) – Pandion haliaetus L.* Respublikamizda qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

19 (18) Tirnoqlarining ostida o'tkir bo'rtmalar yo'q. Tirnoqlari kuchli bukilgan, tagi yassi va har xil uzunlikda.

20 (23) Sevkasining orqa tomoni mayda to'rt hosil qiluvchi qalqonchalar bilan qoplangan.

21 (22) Qanoti 400 mm dan uzun.

Ilonxo'r burgular (Змеяды) – Circaetus Viellot.

Turi *ilonxo'r burgut – Circaetus ferox Gmelin.* Qizilqum cho'llarida uya quradi va qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

22 (21) Qanoti 400 mm dan, sevkasi 40 mm dan kalta.

Kulrang kalxatlar (Дымчавые коршуны) – Elanus Savigny.

Turi *kulrang kalxat – Elanus cyureus Destontaines.* Respublikamiz janubi Termiz atroflarida 1929-yilda uchratilgan.

23 (26) Sevkasi (tepki suvagi) ning orqa tomoni yirik ko'ndalang qalqonchalar bilan qoplangan.

25 (26) Sevkasining orqa tomoni ko'p burchakli mayda qalqonchalar bilan qoplangan bo'lib, to'rt hosil qilgan.

Kalxatlar (Коршуны) – Milvus Lacedede.

Turi *qora kalxat (Черный коршун) – Milvus korschum Gmelin.*

Respublikamizdagi daraxtzorlarda uya quradi.

26 (25) Sevkasining keyingi tomoni yirik ko'ndalang qalqonchalar bilan qoplanmagan.

27 (28) Sevkasi pat bilan qoplangan, o'rta barmog'idan (tirnog'ini hisobga olmaganda) 2 martadan ortiq uzun. Boshining yuz qismi mayda qattiq pat bilan qoplangan bo'lib, yapaloqushlardagidek «yuz diski»ni hosil qiladi.

Bo'ktargilar (Лыны) – Circus Lacedede (97-bet).

28 (27) Sevkasining bir qismi pat bilan qoplangan bo'lishi mumkin. Sevkasi o'rta barmog'idan (tirnog'ini hisobga olmaganda) 2 martadan ortiq uzun emas. Kalta qattiq patlardan hosil bo'lgan «yuz diski» yo'q.

Qirg'iyalar (qarchig'iyalar – Ястребы) – Accipiter Brisson (99-bet).

Arixo'rlar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (2) O'rta barmog'i (tirnog'ini hisobga olmaganda) 45 mm dan kalta, 2-katta qoquv pati 6-sidan kalta.

Arixo'r (Ocoed) – *Pernis apivorus* L.

O'zbekistonda qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

2 (1) O'rta barmog'i (tirnog'ini hisobga olmaganda) 45 mm dan uzun, 2-katta qoquv pati 6-siga teng.

Kokilli arixo'r (Xoxlamyü ocoed) – *Pernis ptilorhynchus* Temminck.

O'zbekistonda qushlar uchib o'tishi davrida juda kam uchraydi.

Qumoylar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (2) Qanoti 750 mm dan kalta. Dumining usti qoramtir, lekin oqish dog'lari bor.

Oqboshli qumoy (Белоголовый цун) – *Gyps fulvus* (Hablize).

O'zbekistonda baland tog'li tumanlarida uya quradi.

2 (1) Qanoti 750 mm dan uzun. Dumining usti oq.

Qumoy (Снежный гриф) – *Gyps himalayensis* Hume.

O'zbekistonda baland tog'larda uya quradi.

Burgutlar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (2) Orqa barmog'ining tirnog'i voskovitsasining oldingi qirrasidan to tumshug'ining uchigacha bo'lgan masofadan uzun. 2 – 6-katta qoquv patlari tashqi yelpig'ichlarining uchi qisqargan.

Burgut (Беркут) – *Aquila chrysaetus* L.

O'zbekistonda tog'larda va cho'llarda qoyalarga uya quradi.

2 (1) Orqa barmog'ining tirnog'i tumshug'idan kalta. 2 – 7-katta qoquv patlari tashqi yelpig'ichlarining uchi qisqargan.

3 (6) Burun teshiklari cho'ziq, quloqsimon. Tumshug'i keng, ustining balandligi (voskovitsasining oldingi qirrasidan o'ichaganda) odatda, 19 mm dan ortiq.

4 (5) Tanasining pastki tomoni qoraroq, xuddi qanotlaridek. Boshli hamda bo'yni oqish rangda bo'lib, orqasidan farq qiladi. Qorin tomonida uzunasiga joylashgan oqish dog'lari bor.

Qironqora (Орел-могильник) – *Aquila heliaca* Savigny.

O'zbekistonda qishda uchraydi va Amudaryo vodiysida uya quradi.

5 (4) Tanasining pastki tomoni qo'ng'ir, bir xil rangda bo'lib, qoquv patlaridan oqishligi bilan ajralib turadi, lekin boshining rangidan qoraroq emas.

Qoraqush, dasht burguti (Степной орел) – *Aquila nipalensis* Hodgson.

6 (3) Burun teshiklari yumaloq, tumshug'i kambar, ustining balandligi, odatda, 19 mm dan kam.

7 (8) Voskovitsasining oldida uski tumshug'ining balandligi 14-16 mm ga teng.

Mitti burgut (Малый подорлик) – *Aquila pomarina* Brehm.

Respublikamizning janubiga kamdan-kam vaqtda uchib keladi.

8 (7) Voskovitsasining oldida uski tumshug'ining balandligi 17-19 mm ga teng.

Katta burgut (Большой подорлик) – *Aquila clanga* Pallas.

O'zbekistonda qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

Qirg'iy burgutlar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (2) O'rta barmog'i (tirnog'ini hisobga olmaganda) 50 mm dan uzun. Tumshug'i voskovitsasining oldingi qirrasidan uchigacha 28 mm dan uzun.

Qirg'iy burgut (Длиннохвостый орел) – *Hieraetus fasciatus* Vieillot.

O'zbekistonning g'arbidagi tog'liklarda uya quradi.

2 (1) O'rta barmog'i (tirnog'ini hisobga olmaganda) 50 mm dan, tumshug'i 28 mm dan kalta.

Kichik burgut (Орел капиус) – *Hieraetus pennatus* Gmelin

Respublikamizning tog'li tumanlarida tarqalgan.

Bo'ktargilar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (6) Orqasi bir xil kulrang.

2 (3) Qorin tomonida uzunasiga joylashgan qizg'ish dog'lari bor.

Birinchil katta qoquv pati ichki yelpig'ichining kesimi uski qoplovchi patlarining uchidan 2-3 sm uzoqda.

Qo'riq bo'ktargisi (Лысогой зябь) – *Circus pygargus* L.

Amudaryo vodiysining sharqiy qismida uya quradi.

3 (2) Qorin tomoni bir xil oq. Birinchi katta qoquv pati ichki yelpig'ichining kesimi uski qoplovchi patlarining uchiga yaqin joylashgan.

4 (5) Dumining ustki qoplovchi patlari bir xil oq. 1 – 5-katta qoquv patlari tashqi yelpig'ichlarining uchi qisqargan.

Dala bo'ktargisi (Полесой лунь) – Circus cyaneus L.

O'zbekistonda qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi. Ba'zan qishlab qoladi.

5 (4) Dumining ustki qoplovchi patlarida ko'ndalang joylashgan kulrang chiziqlar bo'ladi. 1-4-katta qoquv patlari tashqi yelpig'ichlarining uchi qisqargan.

Cho'l bo'ktargisi (Степной лунь) – Circus macrourus Gmelin.

O'zbekistonda qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi, Sirdaryo vodiysida uya quradi.

6 (1) Orqasi qoramtir-qo'ng'ir yoki qora bo'lib, unda bir xil yoki oqish rasmlari bor.

7 (8) Rul patlari yaltiroq-kulrang.

Soz bo'ktargisi (Болотный лунь) – Circus aeruginosus L.

O'zbekistonda suvli tumanlardagi o'tloqlarda uya quradi.

8 (7) Rul patlari qoramtir. Dumining ustki qoplovchi patlari qoramtir. Tumshug'i voskovitsasining oldingi qirrasidan uchigacha 20 mm dan uzun.

Soz bo'ktargisi (Болотный лунь) – Circus aeruginosus Kaup.

Suv burgutlari urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (2) Burun teshiklari yoriqsimon. Birinchi katta qoquv pati 7-sidan kalta. O'rtadagi rul patlari chetdagilardan 35 mm dan ortiq uzun. Dumi oq.

Oq dumli suvburgut (Опран-белохвост) – Haliaeetus albucilla L.

Qushlar uchib o'tishi davrida va qishda respublikamizning ochiq joylarida uchraydi.

2 (1) Burun teshiklari ovalsimon. Birinchi katta qoquv pati 7-sidan uzun. O'rtadagi rul patlari chetdagilardan 35 mm dan ortiq uzun emas.

Uzun dumli suvburgut (Опран-долгохвост) – Haliaeetus leucorhynchus Pallas.

Amudaryoning o'rta oqimida qishlaydi va qushlar uchib o'tish davrida uchraydi.

Sorlar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (4) Sevkasi oldingi tomondan barmoqlarigacha pat bilan qoplangan.

2 (3) Rul patlarining uchidan oldin serbar qoramtir chizig'i bo'ladi. Sevkasi 80 mm dan kalta.

Oq sor (Зимняк) – Buteo lagopus Pontoppidan.

O'zbekistonda qish vaqtida uchraydi.

3 (2) Rul patlarining uchidan oldin serbar qoramtir chizig'i yo'q. Sevkasi 80 mm dan uzun.

Paxmoq oyoqli sor (Мохноногий куражик) – Buteo hemilasius Temminck et Schlegel.

O'zbekistonning sharqiy tumanlarida ba'zan qishlaydi.

4 (1) Sevkasi oldingi qismining hammasi (yoki bir qismi) qalqonchalar bilan qoplangan.

5 (6) Sevkasi o'rta barmog'iga nisbatan (tirnog'i hisobga olinmaganda) ikki martadan ortiq uzun. Sevkasi 80 mm dan uzun.

Sariq sor (Куражик) – Buteo rufinus Cretzschmar.

O'zbekistonda uya quruvchi qush.

6 (5) Sevkasi o'rta barmog'idan ikki baravardan ortiq uzun emas. Sevkasi 80 mm dan kalta.

Sor (Сапсук) – Buteo buteo L.

O'zbekistonda asosan qishlaydi. Farg'ona vodiysi tog'larida uya qurishi ham mumkin.

Qarchig'aylar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (2) Qanoti 270 mm dan uzun, tumshug'i voskovitsasining oldingi qirrasidan uchigacha 18 mm dan uzun.

Qarchig'ay (Темпесамник) – Accipiter gentilis L.

O'zbekistonda qishlaydi.

2 (1) Qanoti 270 mm dan, tumshug'i 18 mm dan kalta.

3 (4) Ichki barmog'ining uchi (tirnoqsiz) o'rta barmog'ining birinchi bo'g'imi oxiriga to'g'ri keladi (24-rasm, a).

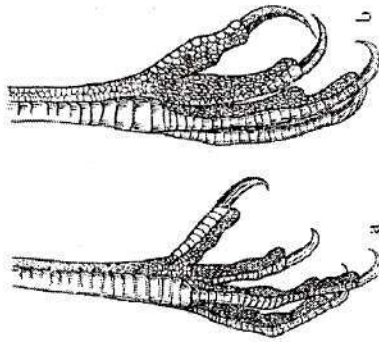
Qirg'iy, qiyg'ir (Перепелятник) – Accipiter nisus L.

Bizda qish vaqtida ko'p uchraydi.

4 (3) Ichki barmog'ining uchi o'rta barmog'ining birinchi bo'g'imidan pastda joylashgan (24-rasm, b). Faqat 1-4-yoki 1-5-katta qoquv patlarining tashqi yelpig'ichlari qirqilgan.

5 (6) Dumi 142 mm dan, qanoti 200 mm dan uzun.

Toshqirg'iy (Троуек) – Accipiter badius Gmelin.

24-rasm. Qirg'iy (a) bilan tyuvikning (b) o'ng oyog'i.

O'zbekistonda to'qayzorlarda uya quradi.

6 (5) Dumi 142 mm dan, qanoti 200 mm dan kalta.

Kichik qirg'iy (Малый перепелятник) – Accipiter virgatus Hodg.

YAPALOQQUSHLAR TURKUMI (COBY) – STRIGIFORMES

Yapaloqqushlar tumshug'i ilgakdek qayrilganligi, oyoqlari o'tkir tirnoqli va aylanma panjali bo'lishi, yumshoq patlari va yuz patlari borligi bilan xarakterlanadi. Yuz patlari ko'zlarining atrofidan xuddi markazdan chiqqandek tarqaladi va «yuz diski» hosil qiladi.

Ko'zlari boshining oldingi tomoniga qaragan.

O'zbekistonda yapaloqqushlar (*Strigidae*) oilasining turlari tarqalgan.

Yapaloqqushlar oilasining urug'larini aniqlash jadvali

1 (6) Qanoti 200 mm dan kalta.

2 (3) Boshida «quloq» deb ataluvchi o'siq patlari bor. Qorin tomonida bo'ylamasiga joylashgan kambar qoramir kalta chiziqlar bor. Yelka patlarining tashqi yelpig'ichlarida oq dog'lar bo'ladi.

Sog'lar (Сокку) – Otus Pennant(102-bet).

3 (2) Boshida «quloq» patlari yo'q. Yelka patlarining ichki va tashqi yelpig'ichlarida oq dog'lar yoki oq ko'ndalang yo'llar bor.

4 (5) 2-4-katta qoquv patlarining tashqi yelpig'ichlari uchiga yetmasdanoq qisqargan, 1-4-katta qoquv patlarining ichki yelpig'ichlari ham qisqargan. 1-katta qoquv pati tashqi yelpig'ichlarining tishchalari kalta.

Boyo'g'lilar (Домовые сычу) – Athene Boie.

O'zbekistonda boyo'g'lilarning kenja turi – *Athene noctua baktriana* Hutt. tarqalgan.

5 (4) Faqat 2-kalta qoquv patining tashqi yelpig'ichi uchiga yetmasdanoq qisqargan. 1-2-katta qoquv patlarining ichki yelpig'ichlari ham uchiga yetmasdan qisqargan. Birinchi katta qoquv pati tashqi yelpig'ichlarining tishchalari uzun.

Paxmoq oyoqli boyo'g'lilar (Мохноногие сычу) – Aegolius Kaup.

Turi *paxmoq oyoqli boyo'g'li (Мохноногий сычу) – Aegolius funereus* L. O'zbekistonda Farg'ona va Zarafshon archazorlarida uchraydi.

6 (1) Qanoti 200 mm dan uzun.

7 (10) Qanoti 200 mm dan kalta.

8 (9) Qorin tomonida ko'ndalang chiziqlar bo'lib, uzunasiga joylashgan dog'lar bo'lmaydi.

Qirg'iy uktilar (Ястребиные совы) – Surnia Dumeril.

Turi *qirg'iy ukki – Surnia ulula* L. Tyan-Shandagi archazorlarda uchraydi.

9 (8) Qorin tomonida uzunasiga joylashgan dog'lar bo'ladi. Qanoti 260 mm dan uzun.

Pungqushlar (Беркуты) – Strix L.

Turi *pungqush – Strix aluco* L. O'zbekistonning tog'li o'rmonlarida yashaydi.

10 (7) Tumshug'ining usti qoramir yoki qora-qo'ng'ir rangda.

11 (12) Ko'kragi tiniq oq yoki qoramir ko'ndalang chiziqli.

Oq yapaloqqushlar – Nystea Stephens.

Nominal turi (*Белая сова*) – *Nystea scandiaca* L. Respublikamizga ba'zan qish oylarida shimoli-sharqdan uchib keladi.

12 (11) Ko'kragida uzunasiga joylashgan qoramir dog'lar bor, ko'ndalang chiziqlari yo'q.

13 (14) Qanoti 350 mm dan kalta.

Quloqdor yapaloqqushlar – Asio Brisson (102-bet).

14 (13) Qanoti 350 mm dan uzun.

Uktilar (Фулины) – Bubo Dumeril.

Turi *oddiy ukki* – *Bubo bubo* L. Respublikamizda cho'l, dashtlar va tog'li tumanlarda qoyalarga uya quradi.

Sog'lar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (2) Birinchi katta qoquv pati 6-sidan uzun. Barmoqlarining asosi pat bilan qoplanmagan.

Oddiy sog' (*Сплюшка*) – *Otus scops* L.

O'zbekistonda tog'li tumanlarda yashaydi.

2 (1) Birinchi katta qoquv pati 6-sidan kalta. Barmoqlarining asosi pat bilan qoplanagan.

Cho'l sog'i (*Буланая сова*) – *Otus brucei* Hume.

O'zbekistonda bog'larda, to'qayzorlarda yashaydi.

Quloqdor yapaloqushlar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (2) Tanasining yon tomonidagi patlarida yaxshi ajralib turadigan ko'ndalang rasmlar bor. «Quloq» patlari 55 mm ga yaqin.

Quloqdor yapaloqush (*Ушастая сова*) – *Asio otus* L.

O'zbekistonda qishlaydi, uya quradi va qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

2 (1) Tanasining yon tomonida faqat uzunasiga joylashgan rasmlar bo'ladi. «Quloq» patlari 18-20 mm ga teng.

Soz yapaloqush (*Болотная сова*) – *Asio flammeus* Pontoppidan.

O'zbekistonda qishlaydi va qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

KAKKUSIMONLAR TURKUMI (КУКУШКОБРАЗНЫЕ) – CUCULIFORMES

Bular o'rtacha kattalikdagi o'rmon qushlaridir. Qanoti kalta, dumi uzun bo'ladi. Tashqi to'rinchi va birinchi barmoqlari orqaga qaragan. Bizda yashaydigan kakkular boshqa qushlarning uyasiga tuxum qo'yib parazitlik qiladi.

O'zbekiston faunasida uchraydigan kakkusimonlar kakkular (*Cuculus*) urug'iga va kakkular (*Cuculidae*) oilasiga mansubdir.

Kakkular urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (2) Qanotining uski qoplovchi patlarida oq rasmlar bo'lib, ko'ndalang qoramir chiziqlari ham bor.

Oddiy kakku (*Кукушка обыкновенная*) – *Cuculus canoris* L.

O'zbekistondagi hamma daraxtzorlarda uya quradi.

2 (1) Qanotining uski qoplovchi patlarida oq rasmlar bo'lib, ko'ndalang qoramir chiziqlar yo'q.

Kar kakku (*Трухля кукушка*) – *Cuculus saturatus* Blyth.

Respublikamiz territoriyasida qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

TENTAKQUSHSIMONLAR TURKUMI (КОЗОДОБРАЗНЫЕ) – CAPRIMULGIFORMES

O'rtacha kattalikdagi qushlar bo'lib, patlari yumshoq. Kechqurun va tunda aktiv hayot kechiradi. Tumshug'i kalta, og'zi katta bo'lib, atrofi qilsimon pat bilan o'ralgan.

O'zbekiston faunasida haqiqiy tentakqushlar oilasi – *Caprimulgidae* va tentakqushlar urug'i (*Caprimulgus* L.)ning turlari uchraydi.

Tentakqushlar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (2) 1-3-katta qoquv patlarining ichki yelpig'ichlaridagi serbar oq dog'lar pat o'qi tomonga tishsimon botib kiradi.

Saman tentakqush (*Буланый козодой*) – *Caprimulgus aegyptius* Licht.

Amudaryo vodiysida, Zarafshonning quyi oqimida va Qizilqum cho'lida uya quradi.

2 (1) 1-3-katta qoquv patlarining ichki yelpig'ichlarida oq dog'lar pat o'qi tomonga botib kirmagan.

Oddiy tentakqush (*Обыкновенный козодой*) – *Caprimulgus europaeus* L.

O'zbekistonning deyarli hamma qismida uya quradi.

KO'KQARG'ASIMONLAR TURKUMI (РАКШЕОБРАЗНЫЕ) – CORACIIFORMES

Bu turkumga tashqi ko'rinishdan har xil bo'lgan kichik va o'rtacha kattalikdagi qushlar kiradi.

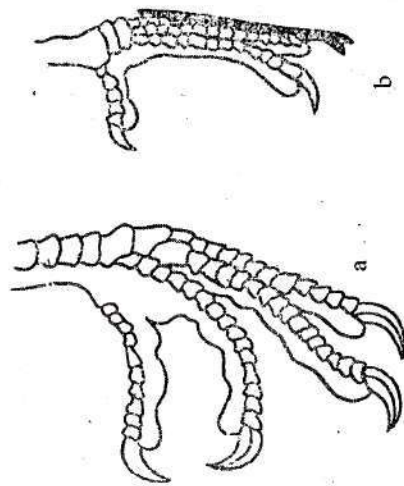
O'zbekiston faunasida uchraydigan ko'kqarg'asimonlar to'rtta oilaga mansubdir.

Ko'kqarg'asimonlarning oilalarini aniqlash jadvali

1 (2) Boshida uzun kokili bor. U qizg'ish bo'lib, qora va oq dog'lari bor. Tumshug'i uzun, ingichka va bir oz pastga egilgan.

Sassiqpopishaklar (*Удодоые*) – *Upupidae* (104-bet).

- 2 (1) Boshida kokili yo'q. Tumshug'i boshqa shaklda.
 3 (4) Oldingi barmoqlarining faqat asosi o'zaro qo'shilgan. (25-rasm, a). Qanoti 170 mm dan uzun, sevkasi 190 mm.
Ko'kqarg'alar (Сувороронковые) – Coraciidae(104-bet).
 4 (3) O'rta va tashqi barmoqlarining yarmidan ko'prog'i o'zaro qo'shilgan (25-rasm, b). Qanoti 170 mm dan kalta.
 5 (6) Qanoti 80 mm dan kalta. Tumshug'i to'g'ri.
Ko'ktorg'oqlar (Зимородковые) – Alcedinidae(105-bet).
 6 (5) Qanoti 130 mm dan uzun. Tumshug'i bir oz egilgan.
Kurkunaklar (Щурковые) – Meropidae(105-bet).

25-rasm. Ko'kqarg'a (a) bilan ko'ktorg'oqning (b) oyog'i.

Sassiqqopishaklar oilasi – Upupidae

O'rtacha kattalikdagi qushlar bo'lib, tumshug'i uzun, bigizsimon, boshida kokili bor. Bu oila nominal urug' (*Upupa L.*) va turni (*Upupa epope L.*) o'z ichiga oladi.

Respublikamizda deyarli joylarda uya quradi.

Ko'kqarg'alar oilasi – Coraciidae

Kattaligi zag'chadek keladi, to'q havorang-yashil tusda. Oldingi barmoqlarining faqat asosi o'zaro qo'shilgan. Bu oilaga O'zbekiston faunasidan ko'kqarg'alar (*Coracias*) urug'i va ko'kqarg'a turi (*Coracias garrulus L.*) kiradi. O'zbekistonning barcha joylarida uya quradi.

Ko'ktorg'oqlar oilasi – Alcedinidae

Kichkina qushlar bo'lib, bo'yni kalta, boshi katta. Tumshug'i uzun va to'g'ri bo'ladi. O'zbekistonda bu oilaning havorang ko'ktorg'oqlar urug'i (*Alcedo L.*) va nominal turi (*Alcedo attus L.*) uchraydi. O'zbekistondagi hamma daryo va kanallar bo'yida uya quradi.

Kurkunaklar oilasi – Meropidae

Uncha kichik bo'lmagan qushlardir. Tumshug'i uzun, o'tkir va bir oz egilgan. Qanoti uzun va o'tkir. Sobiq ittifoq hududida va O'zbekistonda bitta kurkunaklar (*Merops L.*) urug'ining turlari uchraydi.

Kurkunaklar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (2) Ensasi qizg'ish-jigarrang, tomog'i sariq. Kichik qoquv patlarining tashqi yelpig'ichlari qizg'ish bo'lib, uchi qora.

Sariq kurkunak (Золотомая щурка) – Merops apiaster L.

Respublikamizdagi deyarli hamma jarlik va soylarida uya quradi.

2 (1) Ensasi yashil, tomog'i qizg'ish rangda. Kichik qoquv patlarining tashqi yelpig'ichlari yashil bo'lib, uchida tor qoramtir ohlig'i bor.

Ko'k kurkunak, bo'zdoq (Зеленая щурка) – Merops superciliosus L.

Respublikamizning deyarli hamma jarlik va soylarida uya quradi.

UZUNQANOTLAR TURKUMI (СТРИЖЕОБРАЗНЫЕ) – APODIFORMES

Kichik qushlar bo'lib, qaldirg'ochlarga o'xshaydi. Qanoti uzun va o'tkir, oyoqlari kalta, to'rtala barmog'i ham oldinga qaragan. Tumshug'i kichik, lekin og'iz kesigi juda katta. O'ijasini uchib yurib tutadi.

O'zbekiston faunasida bitta uzunqanotlar (*Apodidae*) oilasining va uzunqanot (*Apus Scopoli*) urug'ining turlari tarqalgan.

Uzunqanotlar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (4) Beli va dumining usti qora yoki qoramtir-qo'ng'ir rangda.

2 (3) Tomog'i, ko'kragi va qorni qoramtir qo'ng'ir rangda, qanoti 185 mm dan uzun.

Qora uzunqanot (Черный стриж) – Apus apus L.

Respublikamiz tog'li tumanlarida va imoratlar shipiga uya quradi.

3 (2) Tomog'i va qorni oq, lekin tomog'ida ko'ndalang qo'ng'ir chiziqlar bor. Qanoti 185 mm dan uzun.

Oq qorinli uzunqanot (*Белобрюхий длинхвост*) – *Apus melba* L. Respublikamizning tarixiy obidalarida uyalaydi.

4 (1) Tanasining usti qoramtir, lekin beli oq. Qanotining uzunligi 160 mm. O'zbekistonning janubiy qismida tarixiy obidalariga uya quradi.

Kichik uzunqanot (*Малый длинхвост*) – *Apus affinis* Gray. O'zbekiston tog'lik tumanlarida uchraydi.

QIZILISHTONSIMONLAR TURKUMI (ДЯТЛООБРАЗНЫЕ) – PICIFORMES

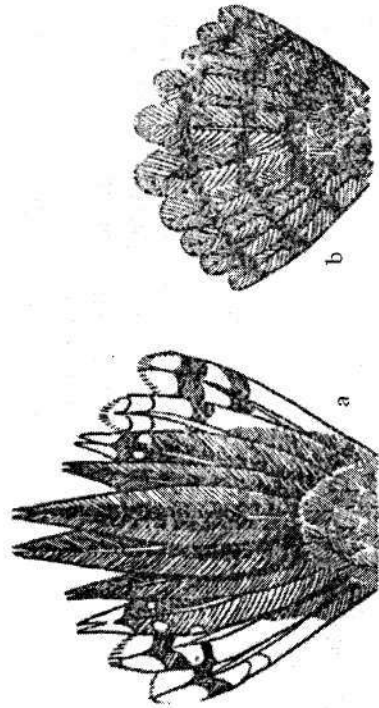
Kichik va o'rtacha kattalikdagi qushlar bo'lib, asosan daraxtda yashashga moslashgan. Ikki barmog'i oldinga, ikkita yoki bitta barmog'i orqaga qaragan. Keyingi barmoqlarining bittasi yon tomonga burlilishi mumkin. Tumshug'i to'g'ri va o'tkir. Rul patlari qattiq. O'zbekiston faunasida bitta – qizilishtonlar (*Picidae*) oilasining turlari tarqalgan.

Qizilishtonlar oilasining urug'larini aniqlash jadvali

1 (2) O'rtadagi rul patlari uzun, uchi qattiq va o'tkirlashgan (26-rasm, a). Burun teshiklari qilsimon pat bilan qoplangan.

Ola qizilishtonlar (*Пестрые дятлы*) – *Dendrocopos Koch*.

Turi oq qanotli qizilishton (*Белокрытый дятель*) – *Dendrocopos leucopterus* Salvad. O'zbekistondagi barcha daraxtzorlarda uya quradi.

26-rasm. Olachipor qizilishton (a) bilan burmabo'yining (b) dumi.

2 (1) O'rtadagi rul patlari uzun emas, uchi yumshoq, tekis (26-rasm, b). Burun teshiklari pat bilan qoplanmagan.

Burmabo'yinlar (*Бермубеуки*) – *Jurx L*.

Turi burmabo'yin – *Jurx torquilla* L. O'zbekistonda qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

CHUMCHUQSIMONLAR TURKUMI (ВОРОБЬИНЫЕ) – PASSERIFORMES

Asosan mayda va o'rtacha kattalikdagi qushlar hisoblanadi. Tumshug'i yashash sharoitiga va oziqlanish usuliga ko'ra har xil kattalikda va turli shaklda bo'ladi. Katta qoquv patlari 10-11 ta, lekin bulardan birinchisi, odatda, reduksiyaalangan. Sevkasi pat bilan qoplanmagan. Barmoqlari 4 ta bo'lib, 3 tasi oldinga, bittasi orqaga qaragan. Hamma barmoqlari sevkasiga nisbatan bir xil balandlikda joylashgan.

O'zbekiston faunasida chumchuqsimonlarning 21 ta oilasining vakillari uchraydi.

Chumchuqsimonlarning oilalarini aniqlash jadvali

1 (2) Birinchi kichik qoquv patining uchidan qanotining uchigacha bo'lgan masofa qanoti uzunligining yarmidan ortiq (27-rasm). Qanoti sevkasidan 8 marta va undan ko'p uzun.

Qaldirg'ochlar (*Пастушки*) – *Hirundinidae* (118-bet).

3 (4) Sevkasi 34 mm dan uzun. Tumshug'i ustining asosi oldinga qaragan va qilsimon patlar bilan qoplangan (qari go'ngqarg'alarda bo'lmaydi).

Qarg'alar (*Врановые*) – *Corvidae* (113-bet).

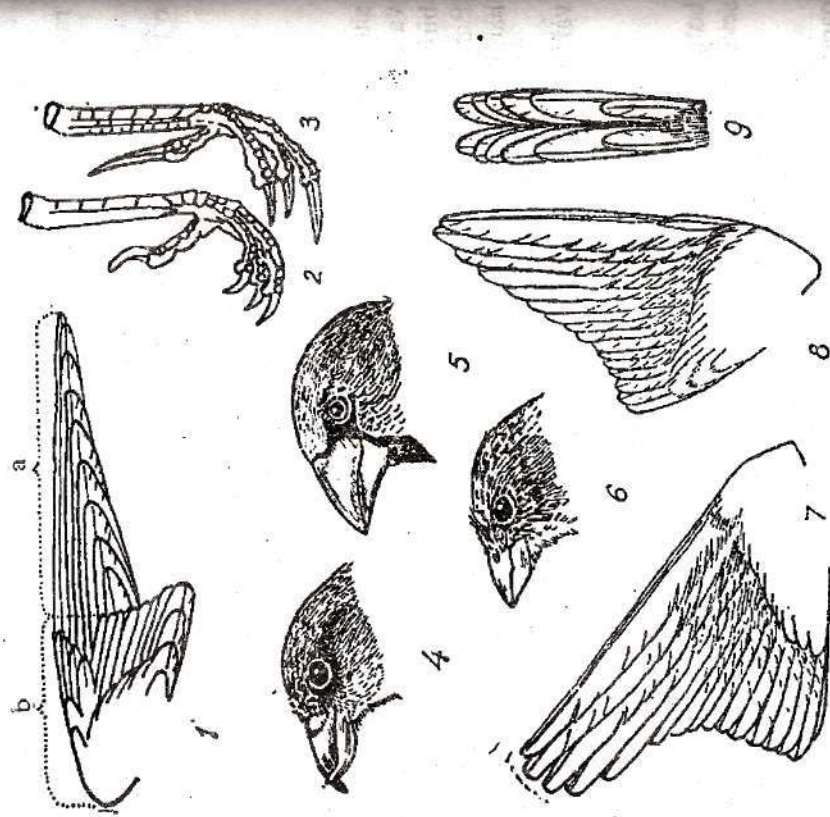
4 (3) Sevkasi 34 mm dan kalta. Ustki tumshug'ining asosi oldinga qaragan, qilsimon patlar bilan qoplanmagan va burun teshiklari ochiq.

5 (6) Sevkasining orqa tomoni yumaloqlashgan va bir nechta ko'ndalang qalqonchalar bilan qoplangan. Orqa barmog'ining timog'i, odatda, uzun va deyarli bukilinmagan (27-rasm, 3).

To'rg'aylar (*Жаворонки*) – *Alaudidae* (115-bet).

6 (5) Sevkasining orqa tomonida o'tkir tarog'i bor. Bo'yiga qarab joylashgan ikkita qalqonchalari o'tkir burchak hosil qilib birlashadi. Orqa barmog'ining timog'i uzun emas, odatda, bukilgan (27-rasm, 2).

7 (8) Ustki tumshug'ining uchi pastga, pastkisinki yuqoriga bukilgan, ya'ni uchlari kesishgan (27-rasm, 4).

27-rasm. Ba'zi bir chumchuqsimonlarning qanoti, oyog'i va boshining tuzilishi:

1- qishloq qaldirg'ochining qanoti; a- birinchi kichik qoquv patining uchidan qanotining uchigacha bo'lgan masofa; b- birinchi kichik qoquv patining uchidan yelka bo'g'imigacha bo'lgan masofa; 2- qorayaloqning oyog'i; 3- to'rg'ayning oyog'i; 4-qaychitumshuqning tumshug'i; 5- boltatumshuqning boshi; 6-dehqonchumchuqning boshi; 7-shchurning qanoti; 8-to'qaychumchuqning qanoti; 9-sutoraning dumi.

2 (1) Birinchi kichik qoquv patining uchidan qanotining uchigacha bo'lgan masofa qanoti uzunligining yarmidan kam. Qanoti sevkasidan 8 martadan kam uzun.

Vyuroklar - Fringillidae(149-bet).

8 (7) Tumshuqlarining uchi kesishmaydi.
9 (14) Tumshug'i konussimon shaklda (27-rasm, 5,6). Normal rivojlangan katta qoquv patlari 9 ta, birinchi katta qoquv pati bilinmaydi (27-rasm, 7).

10 (11) Dumi keskin ifodalangan pog'onali, chetdagi rul patlari o'rtadagilardan ikki marta va undan ham ortiq kalta (27-rasm, 9).
Yo'g'on tumshuqli chittaklar (Толстокуловые синуицы) - Parado-

cornithidae (122-bet).
11 (10) Dumi pog'onali emas, to'g'ri, chetdagi rul patlari o'rtadagilaridan 10-12 mm dan ortiq uzun emas.

12 (13) Tumshug'ining usti asosidan kuchli bukilgan va chetlari ichkariga qayrilgan (27-rasm, 6).

Dehqonchumchuqlar (Овсянковые) - Emberizidae(155-bet).

13 (12) Ustki tumshug'i asosidan bukilmagan, chetlari ichkariga qayrilgan.

To'qimachilar (Ткачиковые) - Ploceidae(149-bet).

Vyuroklar - Fringillidae(151-bet).

14 (9) Tumshug'i konussimon emas (ingichka, serbar, yalpoq, bigizsimon). Agar tumshug'i konussimon bo'lsa, katta qoquv patlari doim 10 ta bo'ladi. Birinchi katta qoquv pati kichik bo'lsa ham doim bilinib turadi (27-rasm, 8).

15 (16) Boshida uzunasiga joylashgan tiniq sariq chizig'i bor, odatda, yon tomonlari qora chiziq bilan o'ralgan. Ko'zining ustida oqish «qoshi» yo'q.

Korolyoklar - Regulidae(142-bet).

16 (15) Boshida uzunasiga joylashgan sariq chizig'i yo'q. Agar etirasida bunday chiziq bo'lsa, ko'zining ustida oqish «qosh» bo'ladi.

17 (28) Ustki tumshug'ining asosi oldinga qaragan qilsimon patlar yoki kambar patchalar bilan qoplangan, bu patlar burun teshiklarini butunlay yoki qisman yopib turadi.

18 (23) Boshida kokili bor.

19 (20) Kokili bir xil, sarg'ish-kulrang yoki oqish kulrang, qanoti uchlil, 1-2-katta qoquv patlari qanotining eng uzun patlari hisoblanadi. Rul patlarining uchi sariq bo'ladi.

Sviristellar - Bombicillidae(147-bet).

20 (19) Kokili olachipor yoki qora bo'lib, metallsimon yaltiraydi. Qanotining 4-5-katta qoquv patlari eng uzun hisoblanadi. Rul patlarining uchlil boshqacha rangda.

21 (22) Dumi qanotidan uzun. Qanoti 80 mm dan uzun.

Pashshaxo'rlar (*Мухоловковые*) – *Muscicapidae* (132-bet).
Dumparastlar (*Райские мухоловки*) – *Terpsiphone* (133-bet).
 22 (21) Dumi qanotidan kalta. Qanotining uzunligi 80 mm ga yetmaydi.

Chittaklar (*Синицы*) – *Paridae* (120-bet).

23 (18) Boshida kokili yo'q.
 24 (25) Tumshug'i serbar va yassi, asosining eni balandligidan ortiq.

Pashshaxo'rlar (*Мухоловковые*) – *Muscicapidae* (132-bet).

25 (24) Tumshug'i ingichka yoki yon tomondan qisilgan.
 26 (27) Tumshug'i 12 mm dan uzun va deyarli sevkasiga teng.
Fotmachumchuqlar (*Ползун*) – *Sittidae* (121-bet).

27 (26) Tumshug'i 12 mm ga yetmaydi va sevkasidan ancha kalta.

Chittaklar (*Синицы*) – *Paridae* (120-bet).

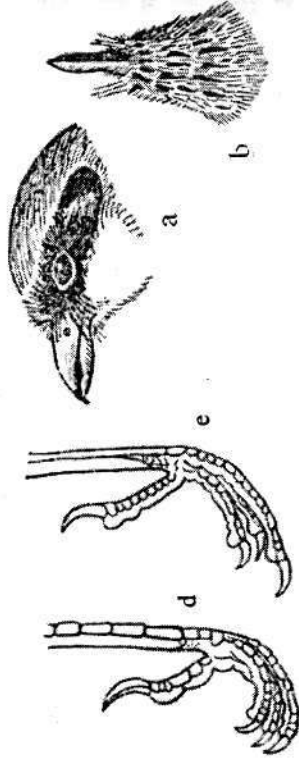
28 (17) Burun teshiklari qilsimon patlar bilan butunlay qoplanmagan.

29 (30) Ichki kichik qoquv patlari uzun bo'lib, qanoti yig'ilgan vaqtda ularning uchi eng uzun katta qoquv patlarining uchigacha yetadi.
Jibiltajibonlar (*Трясогузковые*) – *Motacillidae* (144-bet).

30 (29) Ichki kichik qoquv patlari unchalik uzun emas.

31 (32) Tumshug'i yon tomondan kuchli qisilgan va balandligi enidan oshiq, tumshug'i ustining uchi pastga egilib ilmoq hosil qilgan va tishchasi bor (28-rasm, a).

Qarqunoqlar (*Сорокопумы*) – *Laniidae* (147-bet).

28-rasm. Ba'zi chumchuqsimonlarning boshi va oyog'i.
 a – qarqunoqning boshi va tumshug'i; b – moyqut boshining ustidan ko'rinishi; c – chug'urchiqning oyog'i; d – qaravaloqning oyog'i.

32 (31) Tumshug'i ustining uchi egilmagan, ilmoq va tishchalar hosil qilmagan.

33 (34) Tumshug'i uzun bigizsimon va yoysimon, pastga egilgan. Rul patlarining uchi o'tkir va qattiq.

Pishchuxalar – *Certhiidae* (121-bet).

34 (33) Tumshug'i to'g'ri. Rul patlarining uchi yumshoq va te-kis.
 35 (39) Dumi qanotidan uzun.

36 (40) Qanoti 60 mm dan, sevkasi 24 mm dan kalta.

37 (38) Boshining ustida qoramir chiziqlar bor (28-rasm, b).
Moyquklar (*Цакоевые*) – *Sylvidae* (133-bet).

38 (37) Boshining ustida qoramir chiziqlar yo'q.

Korolyoklar – *Regulidae* (142-bet).

39 (35) Dumi qanotidan kalta.

40 (36) Qanoti 110 mm dan uzun.

41 (44) Sevkasining oldingi tomoni 4-5-ta yakka-yakka qalqoncha bilan qoplangan (28-rasm, d).

42 (43) Qo'ltig'i va dum osti sariq.

Zarg'aldoqlar (*Иволга*) – *Oriolidae* (120-bet).

43 (44) Qo'ltiq va dum osti patlari boshqacha rangda.

Chug'urchiqlar (*Скворцовые*) – *Sturnidae* (148-bet).

44 (41) Sevkasining oldingi tomonidagi qalqonchalar qo'shilib ketgan va bitta pastki qalqoni boshqalaridan bir oz ajralgan (28-rasm, d).

45 (46) Qoquv patlarining tashqi yelpig'ichlari va rul patlari ko'ndalang qora chiziqli.

Bigiztumshuqlar (*Краниевниковые*) – *Troglodytidae* (123-bet).

46 (45) Qoquv patlarida va rul patlarida ko'ndalang chiziqlar yo'q.

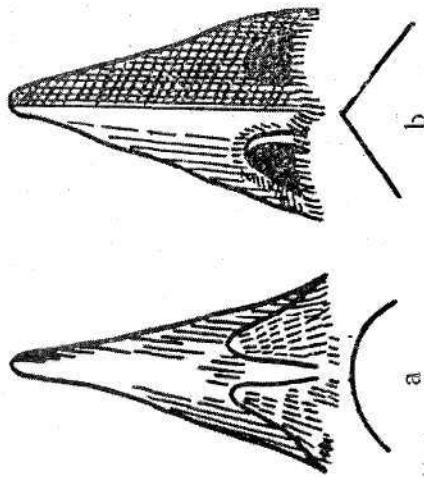
47 (48) Dumi kalta va sevkasi bilan o'rta barmog'ining uzunligiga teng. Dumidagi qoplovchi patlari rul patlarining uchigacha yetadi. Qanoti 80 mm dan uzun.

Suvchumchuqlar (*Олянки*) – *Cinclidae* (123-bet).

48 (47) Dumi sevkasi bilan o'rta barmog'idan ancha uzun. Dumidagi qoplovchi patlari rul patlarining uchigacha yetmaydi. Agar dumi kalta bo'lsa, qanoti 60 mm dan oshmaydi.

49 (50) Tumshug'i bir oz konus shaklda. Tumshug'i ustining tepasi burun teshiklaridan oldin tekis va hech qanday taroq hosil qilmaydi. (29-rasm, a). Burun teshiklari teri qopqoqcha bilan yopilgan.

Zavirushkalar – *Prunellida* (143-bet).

29-rasm. Zavirushka (a) bilan qorayaloq (b) tumshug'ining ustidan ko'rinishi.

50 (49) Tumshug'i konus shaklda emas. Tumshug'i ustining tepasi burun teshiklari oldida sezilarli taroq hosil qiladi (29-rasm, b). Burun teshiklari teri qopqoqcha bilan berilmagan.

Shaqshaqlar (Проздовые) – Turdidae (123-bet).

Moyqullar (Слазковые) – Sylviidae (133-bet).

Qarg'alar oilasi (Врановые) – Corvidae

Chumchuqsimonlar ichida eng kattalari hisoblanadi. Tumshug'i kuchli va yon tomonidan qisilgan. Burun teshiklari qilsimon qattiq pat bilan zich qoplangan.

O'zbekiston faunasida qarg'alarning 4 ta urug'i uchraydi.

Qarg'alar oilasining urug'larini aniqlash jadvali

- 1 (4) Katta qoquv patlari bir xil qora.
- 2 (3) Oyoqlari va tumshug'i qora.
Qarg'alar (Ворона) – Corvus (113-bet).
- 3 (2) Oyoqlari va tumshug'i qizil yoki sariq.
Tog' zag'chalari (Кыуууы) – Pyrrhocorax (115-bet).
- 4 (1) Katta qoquv patlarida oq rang bor.
- 5 (6) Tanasining orqasi qora, dumi pog'onali va qanotidan uzun.
Hakkalar (Сороку) – Pica Brisson.

Turi *hakka* – *Pica pica* L. Turi Respublikamizdagi dashtlarda va tog'li tumanlarda o'troq holda yashaydi.

6 (5) Tanasining orqasi oqish. Dumining uchi tekis va qanotidan kalta.

Xo'jasavdogarlar (Хаксайынтые сойку) – Podoces Fischer.

Turi *xo'jasavdogar* – *Podoces panderi* Fisch. Qizilqumda va Ustyurtda o'troq holda yashaydi.

Qarg'alar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (2) Tumshug'i (burun teshiklarining oldidan uchigacha) 28 mm dan, qanoti 260 mm dan kalta.

Zag'cha (Тазка) – Corvus monedula L.

Respublikamiz daryolari bo'yidagi jarliklarda, tog' etaklaridagi qoyalarda uya quradi.

2 (1) Tumshug'i 28 mm dan, qanoti 260 mm dan uzun.

3 (4) Tumshug'i ingichka, to'g'ri va uchi o'tkir (30-rasm, e, d).

Go'ngqarg'a (Гроч) – Corvus frugilagus L.

O'zbekiston tekisliklaridagi daraxtlarda koloniya bo'lib uya quradi.

4 (3) Tumshug'i yo'g'on, tumshug'i ustining uchi bir oz pastga egilgan (30-rasm, f).

5 (8) Katta qoquv patlarining uchi o'tkirlashgan. 2-katta qoquv patidan uzun. Qanoti, odatda, 400 mm dan uzun.

6 (7) Boshi va bo'yini jigar rangda.

Ch'o'l quzg'uni (Пустынный ворон) – Corvus ruficollis Lesson.

O'zbekistondagi cho'llarda o'troq yashaydi.

7 (6) Tanasi qora rangda.

Quzg'un (Ворон) – Corvus corax L.

O'zbekiston tog'larida va tog' etaklarida uya quradi.

8 (5) Katta qoquv patlarining uchi o'tkirlashmagan. 2-katta qoquv patidan 8-dan kalta. Qanoti 400 mm dan kalta.

9 (10) Tanasining orqasi va qorin tomoni kulrang.

Ko'k qarg'a (Серая ворона) – Corvus cornix L.

O'zbekistonda hamma joyda qishlaydi.

10 (9) Tanasi qora. Binafsha tusi bor.

Qora qarg'a (Черная ворона) – Corvus corone L.

O'zbekistonda tekisliklarda va tog'li tumanlarda uya quradi.

2 (1) Tumshug'i sariq, to'g'ri (30-rasm, b), burun teshiklarining oldidan to uchigacha 30 mm dan kalta.

Alp zag'chasi (Альпийская галка) – Graculus graculus L.

O'zbekistonda Zarafshon, Turkiston va Chotqol tizma tog'larida uya quradi.

To'rg'aylar oilasi (Жаворонки) – Alaudidae

Kichik qushlar bo'lib, ochiq landshaftga yashaydi. Oyoqlari kalta va keyingi barmog'ining tirnog'i uzun. Sevkasining keyingi qismi yu-maloq o'tkir taroq hosil qilmaydi va ayrim qalqonchalar bilan qoplangan bo'ladi.

To'rg'aylar oilasining urug'larini aniqlash jadvali

1 (8) Orqasi qo'ng'ir-kulrang bo'lib, uzunasiga joylashgan qoram-tir dog'lari yaxshi ko'rinib turadi.

2 (3) Boshida uzun kokili bor.

So'fito'rg'aylar (Хохлатые жаворонки) – Galeridae Boie.

Turi so'fito'rg'ay (Хохлатый жаворонок) – *Galeridae cristata L.*
O'zbekistonda tekisliklarda va tog'lar etagida o'troq yashaydi.

3 (2) Boshida uzun kokili yo'q.

4 (7) Tumshug'i ingichka va kichik bo'lib, burun teshiklari atrofida balandligi 7 mm dan kam. Uzunligi 13 mm dan kalta.

5 (6) Burun teshiklari atrofida tumshug'ining balandligi uzunligi-ning yarmidan kalta. Sevkasi 22 mm dan uzun.

Dala to'rg'aylari (Полевые жаворонки) – Alauda L. (116-bet).

6 (5) Burun teshiklari atrofida tumshug'ining balandligi uzun-ligining yarmidan ortiq. Sevkasi, odatda 22 mm dan kalta.

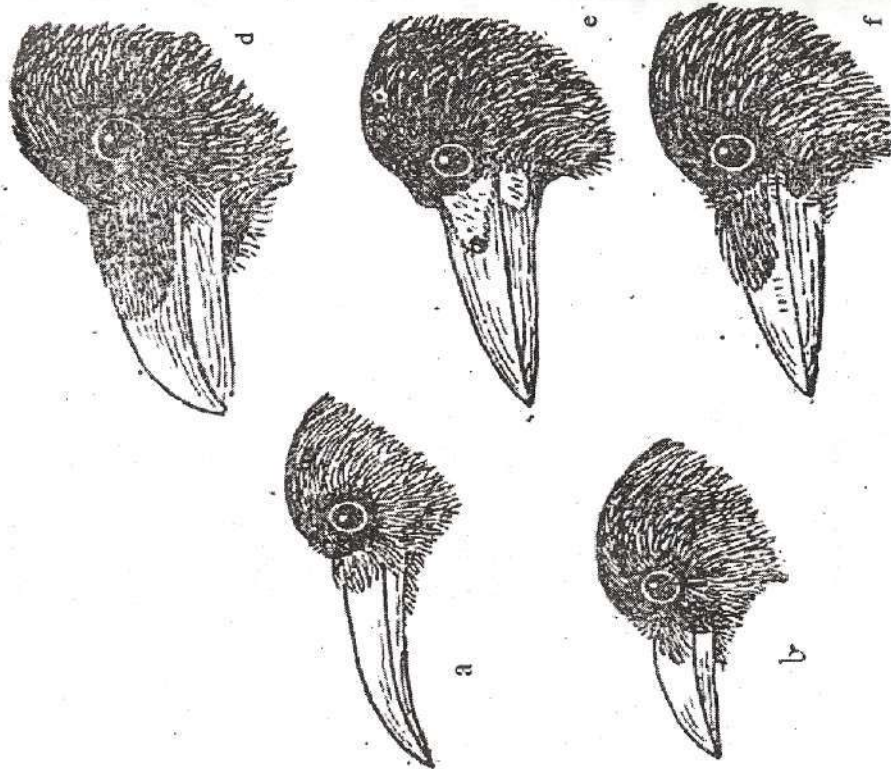
Kichik to'rg'aylar (Малые жаворонки) – Calandrella Kaup. (117-bet).

7 (4) Tumshug'i katta. Burun teshiklari atrofida uning balandligi 7 mm dan, uzunligi 13 mm dan ortiq.

Dash to'rg'aylari (Стенные жаворонки) – Melanocorypha Boie (118-bet).

8 (1) Orqasi bir xil rangda, uzunasiga joylashgan qoramtir dog'lari yo'q.

9 (10) Boshining yon tomonlarida uzun qora patlari (shoxchalari) bor. Boshining usti va jig'ildoni qora bo'ladi.

30-rasm. Qarg'alarning tumshug'i:

a-klushisa; b-tog' zag'chasi; d-quzg'un; e-qari go'ngqarg'a; f-yosh go'ngqarg'aniki.

Tog' zag'chalari urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (2) Tumshug'i qizil, egilgan (30-rasm, a), burun teshiklarining oldidan to uchigacha 30 mm dan uzun.

Tog' zag'chasi (Крылуца) – Pyrrhocorax pyrrhocorax L.

O'zbekistonda Zarafshon, Turkiston va Chotqol tizma tog'larida uya quradi.

Shoxli to'rg'aylar (*Розатые жаворонки*) – *Eremophila* Boie.

Turi shoxli to'rg'ay, qoraqosh to'rg'ay (*Розатый жаворонок*) – *Eremophila alpestris* L. O'zbekistonda uchib o'tish vaqtida va baland tog'li tumanlarda uchraydi.

10 (9) Boshida uzun patlari yo'q. Boshining usti va jig'ildoni kulrang, orqasi qum-kulrang bo'ladi.

Cho'l to'rg'aylari (*Пустынные жаворонки*) – *Ammodramus* Cabanis.

Turi cho'l to'rg'ayi – *Ammodramus deserti* Licht. O'zbekiston cho'llaridagi tog'larda uya quradi.

Dala to'rg'aylari urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (2) Dumi 60 mm dan uzun. Birinchi kichik qoquv patining uchi bilan qanotining uchi orasidagi masofa 32 mm dan ortiq.

Dala to'rg'ayi (*Полевой жаворонок*) – *Alauda arvensis* L.

O'zbekistonda, odatda, qishlaydi va qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

2 (1) Dumi 60 mm dan kalta. Birinchi kichik qoquv patining uchi bilan qanotining uchi orasidagi masofa 32 mm dan kam.

Kichik dala to'rg'ayi (*Малый полевой жаворонок*) – *Calandrella cinerea*.

O'zbekiston dasht tumanlarda va tog'lar etagida uya quradi.

Kichik to'rg'aylar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

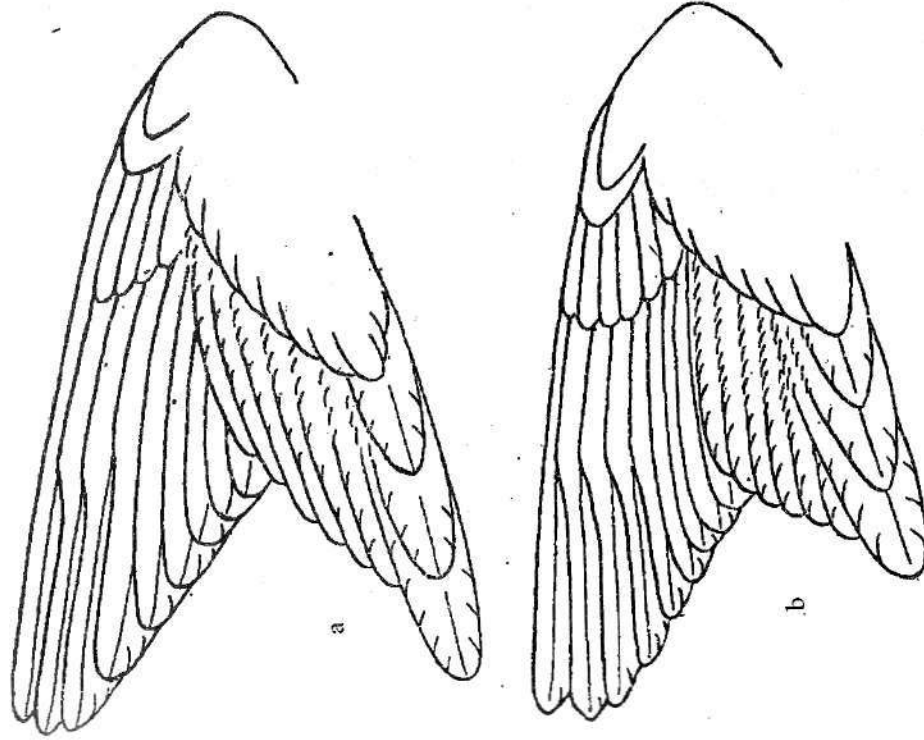
1 (2) Ichki kichik qoquv patlari deyarli qanotining uchiga yetadi (31-rasm, a). Ko'kraging yon tomonlarida 2 ta qoramir dog', ular orasida mayda dog'lar bor.

Kichik to'rg'ay (*Малый жаворонок*) – *Calandrella cinerea*.

2 (1) Ichki kichik qoquv patlari uncha uzun emas, qanotining uchigacha ancha yetmaydi (31-rasm, b). Ko'kragida yirik dog'lar yo'q, faqat mayda dog'lar bor.

Kulrang to'rg'ay (*Серый жаворонок*) – *Calandrella rufescens* Vieillot.

Respublikamizdagi dashtlarda va cho'l dashtlarda uya quradi.

31-rasm. Kichik (a) va kulrang (b) to'rg'aylarning qanoti.

Dasht to'rg'aylari urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (2) Qanotining ustki kichik yopuvchi patlari qizg'ish rangda, leklin kichik qoquv patlarining bir qismida serbar oq dog'lar bor.

Oqqanoqli to'rg'ay (*Белокрылый жаворонок*) – *Melanocorypha leucoptera* Pallas.

O'zbekistonda uchib o'tish vaqtida uchraydi va ba'zan qishlaydi.

Chittaklar oilasining urug'larini aniqlash jadvali

- 1 (2) Qanotining ustki qoplovchi patlari ochiq-qizg'ish. Qulo-
g'ining qoplovchi patlari qora yoki qo'ng'ir. Qanoti 50 mm dan kalta.
Vahmaqushlar (Ремезы) – Remiz Jarocki.
- Turi qorabosh *vahmaqush (Ремез) – Remiz pendulinus L.*
O'zbekiston daryolari vodiysidagi to'qayzorlarda uya quradi.
- 2 (1) Qanotining ustki qoplovchi patlari boshqacha rangda.
Qulog'ining qoplovchi patlari oqish. Qanoti 50 mm dan uzun.
Chittaklar (Синицы) – Parus L. (120-bet).

Chittaklar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

- 1 (2) Qanoti va rul patlarida ochiq havorang tusi bor.
Oq chittak (Клязек) – Parus cyanus Pallas
Qish qattiq kelgan yillari Tyan-Shan va Pomir-Oloydan Zarafshon
va Turkiston tizma tog'lariga ko'chib o'tadi.
- 2 (1) Qanoti va dumi kulrang bo'lib, ochiq havorang tusi yo'q.
- 3 (4) Ko'kragi va qorni bo'ylab qora chiziqli o'tadi.
Katta chittak (Большая синица) – Parus major L.
Respublikamizdagi hamma bog' va parklarda o'troq yashaydi.
- 4 (3) Ko'kragida va qornida uzunasiga joylashgan qora chizig'i
yo'q.
- 5 (6) Qanotidagi qoplovchi patlarining uchi 2 ta ko'ndalang oq
chiziqli hosil qiladi. Qanoti 70 mm dan kalta.
Qora chittak (Мокшоек) – Parus ater L.
O'zbekistonda faqat Farg'ona tizma tog'larida yashaydi.
- 6 (5) Qanotidagi qoplovchi patlarining uchi oq emas, ko'ndalang
oq chiziqlari yo'q. Qanoti 70 mm dan uzun.
Sariq tomoqli chittak (Рыжеще́йная синица) – Parus rubidiventris
Blyth.
Amudaryo bilan Sirdaryo oralig'idagi tog'larda yashaydi. Arch-
zorlarda uya quradi.

FOTMACHUMCHUQLAR OILASI (ПОПОЛЗНИ) – SITIDAE

Kichik qushlar bo'lib, tog' qoyalarida va daraxtlarda yashaydi.
Oyoqlari baquvvat, timoqlari yopishqoq bo'lib, daraxtlarda va qoyalarda
vertikal holda pastga qarab ham o'rmonlab yuradi. Tumshug'i to'g'ri,
kuchli va uzun. O'zbekiston faunasida bitta fotmachumchuqlar urug'i –

Sitta L., bitta turi – katta qoya fotmachumchuq'i (*Большой скальный поползень*) – *Sitta tephronota Sharpe* O'zbekistonda tog'larda yashaydi.

Pishchuxalar oilasi (Пищуховые) – Certhidae

Mayda qushlar bo'lib, tumshug'i uzun, ingichka va bir oz egilgan.
Vertikal holda rul patlariga tayanib, faqat yuqoriga qarab o'rimalaydi.
O'zbekiston faunasida pishchuxalarning ikkita urug'i va 3 ta turi
yashaydi.

Pishchuxalar oilasining urug'larini aniqlash jadvali

- 1 (2) Rul patlarining uchi yumshoq, qanotlarida qizil rang bor.
Jarqanoqlar (Стенолазы) – Tichodroma Illiger.
Turi qizilqanot – *Tichodroma muraria L.* Respublikamizning tog'li
tumanlarida qoyalarda yashaydi.
- 2 (1) Rul patlarining uchi qattiq, qanotida qizil rang yo'q.
Pishchuxalar (Пищуха) – Certhia L. (122-bet).

Pishchuxalar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

- 1 (2) Rul patlari ko'ndalang chiziqli. Qanoti 67 mm dan uzun.
*Himolay pishchuxasi (Гималайская пищуха) – Certhia hima-
layana Vigors*
O'zbekistonda Zarafshon, Turkiston va Farg'ona tizma tog'larida
yashaydi.
- 2 (1) Rul patlarida ko'ndalang chiziqlar yo'q. Qanoti 67 mm dan
kalta.
Oddiy pishchuxa (Обыкновенная пищуха) – Certhia familiaris L.
O'zbekistondagi ignabargli tog' o'rmonlarida juda kam uchraydi.

YO'G'ON TUMSHUQLI CHITTAKLAR OILASI (ТОЛСТОКЛЮБЫЕ СИНИЦЫ) – PARADOXORNITHIDAE

Dumi zinapoyali bo'lishi va uzunligi bilan chittaklardan farq
qiladi. Qanoti kalta va serbar. Oyoqlari kalta va nozik.

Yo'g'on tumshuqli chittaklar oilasining urug'larini aniqlash jadvali

1 (2) O'rtadagi rul patlari qora. Tanasining orqa tomonida qora va qo'ng'ir rang ko'proq.

Uzun dumli chittaklar – *Aegithalos Hermann*.

Turi uzun dumli chittak – *Aegithalos candidus* L. O'zbekistonda ba'zan qish vaqtida Zarafshon to'qayzorlarida uchraydi.

2 (1) O'rtadagi rul patlari oqish bo'ladi. Tanasining orqa tomonida qo'ng'ir va qora rang yo'q.

Mo'ylabdor chittaklar – *Panurus Koch*.

Turi mo'ylabdor chittak – *Panurus biarmicus* L. Amudaryo va Sir-daryo vodiysida, Zarafshonning quyi oqimida qamishzorlarda yashaydi.

Suvchumchuqlar oilasi (Олянки) – Cinclidae

Suv bo'yida yashaydigan va o'ljasi tezoqar suvlarning tubidan tutib oladigan o'rtacha yirik qush. Pati juda qalin. Burun teshiklari pan-jarasimon qopqoqcha bilan yopilgan. Suvda sho'ng'iydi va suv tubida yuguradi. MDH va O'zbekiston faunasida bu oilaning bitta suvchum-chuqlar urug'i – *Cinclus* L. bor.

Suvchumchuqlar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (2) Orqa va qorin tomonining umumiy rangi qoramir-qo'ng'ir (voyaga yetganlarda) yoki oq dog'li (yoshlarida).

Qo'ng'ir suvchumchuq, qora suvchumchuq (Бурая олянка) – *Cinclus pallasi Temminck*.

O'zbekistonda tog' etaklaridagi tezoqar suvlarda yashaydi.

2 (1) Orqasi qo'ng'ir, qorni oq (kattalarida) yoki orqasi oqish-qo'ng'ir, qorni oq dog'li (yoshlarida).

Oddiy suvchumchuq (Обыкновенная олянка) – *Cinclus cinclus* L.

Qo'ng'ir suvchumchuq bilan birga uchraydi.

BIGIZTUMSHUQLAR OILASI (КРАПИВНИКОВЫЕ) – TROGLODYTIDAE

Eng kichik qushlar hisoblanadi. Dumi kalta, tumshug'i ingichka va to'g'ri. Oyoqlari nisbatan baquvvat va uzun. 3-5-katta qoquv patlari eng uzun.

O'zbekistonda bu oilaning bitta nominal urug'i – *Troglodytes Viel*. va turi – *Troglodytes troglodytes* L. (*Крапивник*) uchraydi. O'zbekis-tonning tog'li tumanlarida uya quradi.

SHAQSHAQLAR OILASI (ДРОЗДОВЫЕ) – TURDIDAE

Kichik va o'rtacha kattalikdagi qushlardir. Qanotlari uzun, o'tkir. Sev-kasi oldingi tomonidan bitta uzun qalqoncha bilan qoplangan, katta qoquv patlari 10 ta, dumi 10-14 ta patdan tashkil topgan. Daraxtda va yerda yashaydi.

Shaqshaqlar oilasining urug'larini aniqlash jadvali

1 (2) Yon rul patlari butunlay oq. Chetdagi va o'rtadagi rul patlari oraliq rul patlaridan kalta. Oyoq'i oqish va tanasining rangi olachipor.

Oq oyoq yoki oq qorayaloqlar (*Белоножка*) – *Microcichla Sharpe*.

Turi oq oyoq – *Microcichla scouleri Vigors*. O'zbekistondagi tog'li tumanlarda tarqalgan, lekin juda kam uchraydi.

2 (1) Yon rul patlari qoramir yoki oq-qoramir va boshqa shaklda. Oyoqlari oqish emas, agar oqish bo'lsa, tanasida oq-qora rang bo'lmaydi.

3 (4) Tumshug'i serbar, asosida eni uzunligining taxminan 2/3 qismini tashkil etadi. Tumshug'ining asosida ko'p sonli uzun qattiq qil joylashgan, ular uchi bilan burun teshigining oldingi qirrasidan o'tib ketadi. Qanoti 90 mm dan kalta.

Sirchumchuqlar (*Чеканы*) – *Saxicola Bechstein* (126-bet).

4 (3) Tumshug'i ancha tor, uning kengligi asosida uzunligining taxminan yarmidan kam. Tumshug'i asosida qilchalar yo'q, agar bo'lsa, ularning uchi burun teshigining oldingi qirrasiga yetmaydi.

5 (12) Rul patlari (o'rtadagilaridan tashqari) ikki xil rangda: asosiy qismi oq, sariq yoki qizg'ish, uchi qora, oq dog'li qora.

Toshirchumchuqlar (*Каменки*) – *Oenanthe Vieillot* (126-bet).

7 (6) Rul patlarining asosiy qismi ochiqqizg'ish, uchi qoramir-qo'ng'ir.

8 (9) Dum patlarining hammasi deyarli bir xil uzunlikda, ya'ni 60 mm dan kalta.

Varakushkalar – *Cyanosylvia C.L.Brehm*.

Turi varakushka – *Cyanosylvia svecica* L. O'zbekistonda qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

9 (8) Dum p'og'onali yoki uchi aylanasimon. Dum patining chetdagilari o'rtadagilaridan 4-6 mm kalta. Dumi 60 mm dan uzun.

10 (11) Boshining usti oq. Rul patlarining uchida oq dog'lar yo'q. Dumining uchi aylanasimon.

Himolay yoki suv qizilquruqlari (Водяные горихвостки) – Chaimarrornis Hodgson.

Turi suv qizilquruq'i (Водяная горихвостка) – *Chaimarrornis leucosephala Vigors*. Respublikamizda Farg'ona vodiysining janubiy va sharqiy qismida yashaydi.

11 (10) Boshining usti qoramtir. Rul patlarining uchida oq dog'lar bor. Dumi p'og'onali.

To'qay bulbullari (Турайные соловьи) – Erythropgia Smith.

Turi to'qay bulbuli (Турайный соловей) – *Erythropgia galactotes Temminck*. O'zbekistonning cho'l zonasidagi qirlarda va tog' butazorlarida uya quradi.

12 (5) Rul patlari bir xil rangda: qora-qo'ng'ir yoki sarg'ish.

13 (16) Dumining uchi aylanasimon, yon rul patlari o'rtadagilaridan 5-10 mm kalta.

14 (15) Dumi asosan qizg'ish rangda.

Bulbular (Соловьи) – Luscinia Forster (127-bet).

15 (14) Dumida sarg'ish rang yo'q. Dumi 65 mm dan, qanoti 85 mm dan uzun.

Oq tomoqli bulbular (Белоголовые соловьи) – Irania De Filippi.

Turi oq tomoqli bulbul (Белоголовый соловей) – *Irania gutturalis Guerin*. O'zbekistonda ba'zan qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

16 (13) Dum patlarining uchi tekis, rul patlari deyarli bir xil uzunlikda.

17 (22) Tumshug'i (peshana patlarining oldingi qirrasidan uchigacha) 14 mm dan kalta. Qanoti 110 mm dan kam.

18 (19) Peshanasi, tomog'i va jig'ildoni qizg'ish. Tanasining usti qo'ng'ir yoki qizg'ish-qo'ng'ir.

Zaryankalar – Erithacus Cuvier.

Turi zaryanka – *Erithacus rubecula L.* O'zbekistonda qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi, ba'zan qishlaydi.

19 (18) Peshanasi, tomog'i va jig'ildoni boshqacha rangda.

20 (21) Dumi qizg'ish yoki qora. Ko'kragida qoramtir-kulrang dog'lar yo'q. Oyoqlari qora, qora-qo'ng'ir.

Qizilquruqlar (Горихвостки) – Phoenicurus Forster (128-bet).

21 (20) Dumi, ko'kragi, jig'ildoni va oyoqlari boshqacha rangda.

22 (17) Tumshug'i (peshana patlarining oldingi qirrasidan uchigacha) 14 mm dan, qanoti 110 mm dan uzun.

23 (24) Qanoti 170 mm dan, sevkasi 48 mm dan uzun. Rangi oq dog'li qora-pushti bo'ladi.

Tog' maynalari (Синие птицы) – Myophonus Temminck.

Turi tog' maynasi (Синяя птица или Лазовый дрозд) – *Myophonus caeruleus Scopoli*. O'zbekistonda baland tog'li tumanlardagi soylarda yashaydi.

24 (23) Qanoti 170 mm dan, sevkasi 48 mm dan kalta. Rangi boshqacha.

25 (26) Tumshug'ining asosi bir oz kengaygan va yassiroq. Dumining pastki qoplovchi patlari ko'k yoki qizg'ish. Dum patlari, odatda, 70 mm dan kalta.

Tosh shaqshaqlar (Каменные дрозды) – Monticola Boie (130-bet).

26 (25) Tumshug'ining asosi kengaymagan va yassi emas. Dumining pastki qoplovchi patlari boshqacha rangda. Dum patlari 70 mm dan uzun.

Shaqshaqlar (Дрозды) – Turdus (130-bet).

Sirchumchuqlar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (2) Bo'yining yon tomonlari oq yoki qizg'ish-oq. Dumi 50 mm dan kalta.

Qora boshli sirchumchuq (Черноголовый чекан) – Saxicola torquata L.

O'zbekistonda qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

2 (1) Bo'yining yon tomonlari qora yoki qo'ng'ir. Dumi 50 mm dan uzun.

Qora sirchumchuq (Черный чекан) – Saxicola caprata L.

O'zbekistonda cho'llarda uya quradi.

Toshirchumchuqlar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (2) Rul patlarining qora va oq qismi deyarli bir-biriga teng. Oxirgi qora qismi 30 mm dan uzun.

Cho'l toshirchumchuq'i (Пустынная каменка) – Oenanthe isabellina Temminck

Respublikamizda cho'l va dashtlarda qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

2 (1) O'rtadagi rul patlarining uchidagi qora qismi uning yarmini tashkil qiladi. Qolgan rul patlarining uchidagi qora qismi asosidagi oq qismidan ancha kam.

3 (4) Rul patlarining uchidagi qora qismi (o'rtadagisidan tashqari) chetiga tomon kengayib boradi.

Pleshanka – *Oenanthe Hispanica* L.

O'zbekistonda cho'l, dashtlarda va tog' etaklaridagi qirlarda yashaydi.

4 (3) Rul patlarining uchidagi qora qismi (o'rtadagilardan tashqari) bir xil uzunlikda, dum patlari uzunligining 1/3 dan oshmaydi.

5 (8) 4-katta qoquv pati 6-dan uzun. Qo'ltiq patlari qo'ng'ir rangda, oq dog'li.

6 (7) Sevkasi 28 mm dan kalta. Erkagi tanasining usti kulrang, urg'ochisining kulrang-qo'ng'ir.

Oddiy toshsirschumchuq (Обыкновенная каменка) – *Oenanthe oenanthe* L.

O'zbekistonda qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

7 (6) Sevkasi 28 mm dan uzun. Usti kulrang-loysimon.

Uynoqi toshsirschumchuq (Каменка пясунья) – *Oenanthe isabellina* Cretschm.

O'zbekistonda cho'l va dasht zonalarida uya quradi.

8 (5) 2-katta qoquv pati 6-dan kalta. Qo'ltiq osti patlari qora yoki qo'ng'ir, oq dog'lari bo'lmaydi.

9 (10) 6-katta qoquv pati tashqi yelpig'ichining uchi ingichkashmagan. Erkaklari tanasining osti qora, urg'ochilariniki qo'ng'ir.

Qora toshsirschumchuq (Черная каменка) – *Oenanthe picata* Blyth.

O'zbekistonda O'rta Qizilqumda, Farg'ona vodiysida va Toshkent viloyati tumanlarida uya quradi.

10 (9) 6-katta qoquv pati tashqi yelpig'ichining uchi torayib boradi. Erkaklari tanasining usti oq yoki sarg'ish, urg'ochilariniki qumkulrang.

Qora bo'yinli toshsirschumchuq (Черношейная каменка) – *Oenanthe finschii* Heuglin.

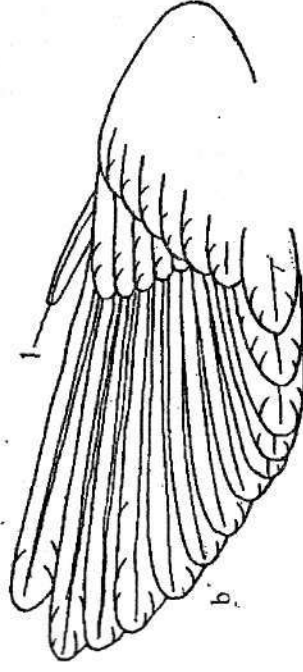
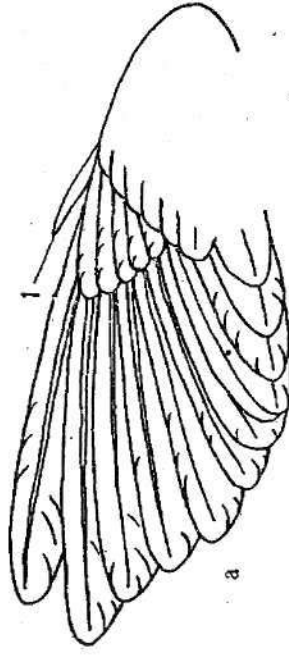
Respublikamizda Janubiy Qizilqumda uya quradi.

Bulbular urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (2) 1-katta qoquv pati kaffining qoplovchi patlariga teng yoki undan bir oz uzun (32-rasm, b). 2-katta qoquv pati 4-dan kalta.

Janub bulbuli (Южный соловей) – *Luscinia megarhynchos* Ch. L. Brehm.

Respublikamizda deyarli hamma bog' va xiyobonlarda, o'rmonlarda uya quradi.

32-rasm. Oddiy (a) va janub (b) bulbularining qanoti: 1-birinchii qoquv pati.

2 (1) Birinchi katta qoquv pati kaffining qoplovchi patlaridan ancha kalta va ingichka (32-rasm, a). 2-katta qoquv pati 4-ga teng yoki undan bir oz uzun.

Oddiy bulbul (Обыкновенный соловей) – *Luscinia luscinia* L.

O'zbekistonda faqat qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

Qizilquyuqlar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (2) Dumi qora yoki qora-qo'ng'ir.

Oq boshli qizilquyuq (Белоголовая зоруховостка) – *Phoenicurus phoenicurus* Vigors.

O'zbekiston tog'laridagi archazorlarda uya quradi.

2 (1) Dumi asosan qizg'ish.

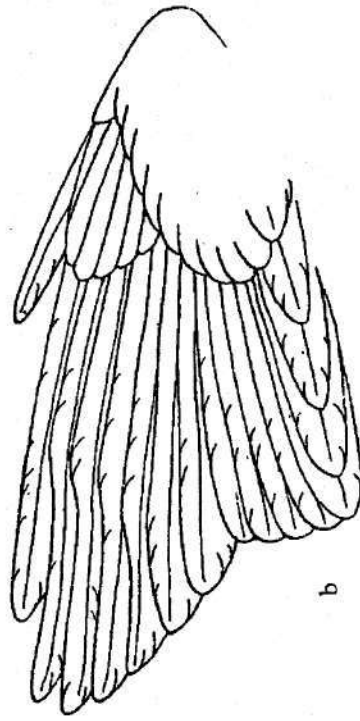
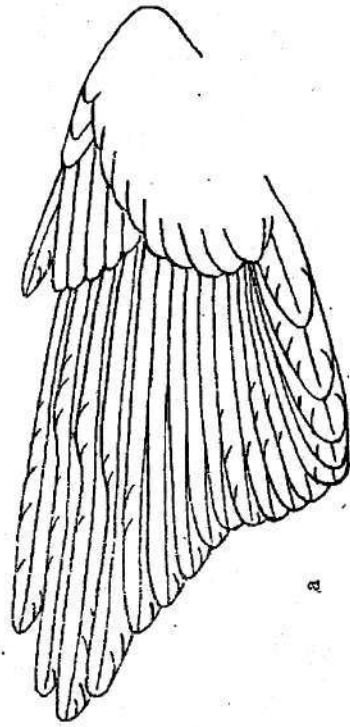
3 (4) Yirik qush, Qanoti 90 mm dan, sevkasi 25 mm dan uzun. Rul patlari deyarli bir xil rangda.

Qizil qorinli qizilquyruq (Краснобрюхая горихвостка) – Phoenixurus erythrogaster Guldenstadt.

Respublikamizdagi baland tog' tizmalarida (Tyan-Shan, Zarafshon, Turkiston, Darvozda) uya quradi.

4 (3) Kichik qush, qanoti 90 mm dan, sevkasi 25 mm dan kalta. O'rtadagi rul patlari boshqalariga nisbatan qoramtir.

5 (10) Kichik qoquv patlari asosan qoramtir bo'lib, cheti oq bo'lishi mumkin.

33-rasm. Oddiy (a) va qora qizilquyruqlarning qanoti.

6 (7) 2-katta qoquv pati 6-ga teng. Birinchi katta qoquv pati kaftining qoplovchi patlari uchidan 5 mm dan ortiq chiqmaydi. 3, 4 va 5 qoquv patlari tashqi yelpig'ichlarining uchi toraygan (33-rasm, a). Ko'zining ustidan oqish yo'l o'tadi.

Oddiy qizilquyruq (Обыкновенная горихвостка) – Phoenixurus L.

O'zbekistonda qushlar uchib o'tishi davrida Turkiston va Nurota tizma tog'larida uchraydi.

7 (6) 2-katta qoquv pati 7-ga teng yoki undan kalta, birinchi katta qoquv pati kaftining qoplovchi patlari uchidan 5 mm dan ko'proq chiqib turadi. 3-6-katta qoquv patlarining uchi toraygan (33-rasm, b). Ko'zi ustida oqish yo'l yo'q.

8 (9) Yelkasining oldida oqish dog'i yo'q. Erkaklarining orqasi kulrang yoki qora, urg'ochilariniki kulrang yoki oqish-kulrang bo'lib, sarg'ish rang bo'lmaydi.

Qora qizilquyruq (Торухвостка-чернушка) – Phoenixurus ochruros S.G. Gmelin.

O'zbekistonda qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

9 (8) Yelkasining oldida, odatda, oqish dog' bor. Erkaklarining orqasi qizg'ish, urg'ochilariniki qo'ng'ir-qizg'ish.

Qizil yelkali qizilquyruq (Красноспинная горихвостка) – Phoenixurus erythronotus Eversmann.

Janubiy Farg'onada uya quradi, respublikamizning janubiy tumanlarida qishlaydi, boshqa joylarda esa qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

Tosh shaqshaqlar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (2) Dumi umuman qizg'ish, 70 mm dan kalta.

Ola tosh shaqshaq (Песчаный каменный дрозд) – Monticola saxatilis L.

O'zbekistonda tog'li tumanlarda yashaydi.

2 (1) Dumi qo'ng'ir yoki qora, usti yashil, 70 mm dan uzun.

Ko'k tosh shaqshaq (Синий каменный дрозд) – Monticola solitarius L.

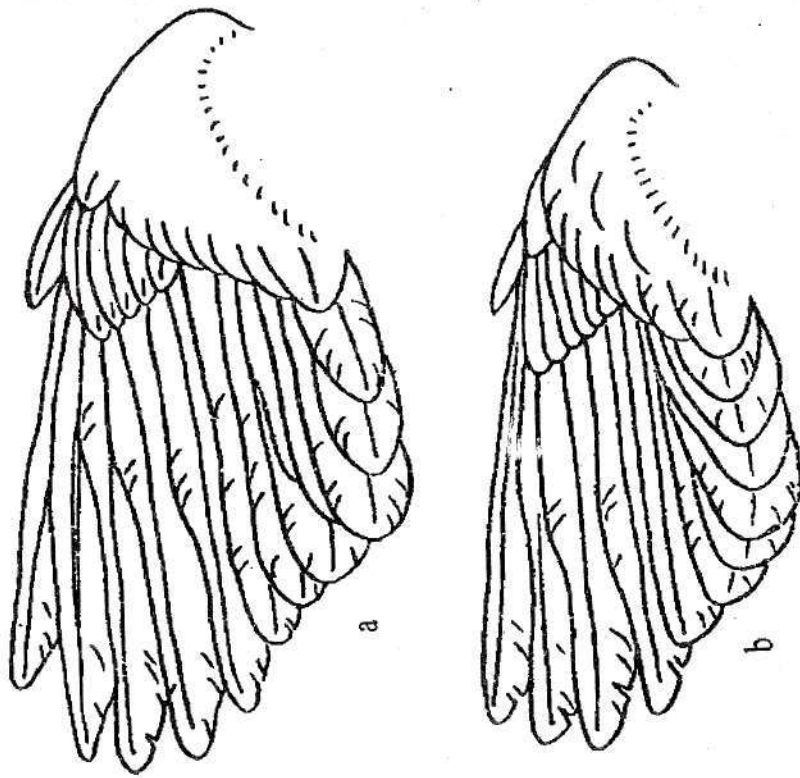
Respublikamizning o'rmonsiz tog'larida yashaydi.

Shaqshaqlar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (2) Qanotining ostki tomoni yuzasida aniq ajralib turgan qora va oq dog'lar yo'q. Katta qoquv patlari asosan oq emas.

2 (3) Qo'ltiq patlari qora yoki qora-qo'ng'ir. 3-6 katta qoquv patlari tashqi yelpig'ichlarining uchi toraygan (34-rasm, b). Erkagining usti qora, urg'ochisining qoramtir-qo'ng'ir.

Qorashaqshaq (Черный дрозд) – *Turdus merula* L.

34-rasm. Sayroqi (a) va qorashaqshaqlarning (b) qanoti.

O'zbekiston tog' o'rmonlarida, Toshkent va Samarqandda uya quradi hamda bog'larda, to'qayzorlarda qishlaydi.

3 (2) Qo'ltiq patlari qora yoki qo'ng'ir emas. Faqat 3-5-katta qoquv patlari tashqi yelpig'ichlarining uchi toraygan (34-rasm, a). Rangi qora emas.

4 (7) Qo'ltig'i va qanotining pastki qoplovchchi patlari tiniq oq bo'lib, dog'lari yo'q. Qanoti 140 mm yoki undan uzun.

5 (6) Tanasining orqa tomoni bir xil kulrang-qo'ng'ir. Qorin tomoni oqish bo'lib, qoramtir dog'lari bor. Yon rul patlarining uchida oq dog'lar bor.

Bo'z shaqshaq (Деряба) – *Turdus viscivorus* L.
Respublikamizda tog' o'rmonlarida uya quradi.

6 (5) Ensasi va dumining usti kulrang, orqasi kashtan-qo'ng'ir rangda. Ko'kragingning o'rta qismi va qorni, odatda, dog'siz, yon rul patlarining uchida (ba'zan) oq dog'lar yo'q.

Olashshaqshaq (Рябинник) – *Turdus pilarus* L.
O'zbekistonda ba'zan qishlaydi.

7 (4) Qo'ltig'i va qanotining pastki qoplovchchi patlari sarg'ish yoki qizg'ish.

8 (11) Qanoti 125 mm dan kalta. Dumi qora yoki shox modda rangida bo'lib, qizg'ish rang bo'lmaydi.

9 (10) Ko'zining ustidan serbar oq yo'l – «qosh» o'tadi. Qo'ltig'i va qanotining pastki qoplovchchi patlari g'ishtsimon-qizg'ish. Sevikasi 30 mm dan kalta.

Oq qoshli shaqshaq (Белобровук) – *Turdus iliacus* L.
O'zbekistonning shimoliy qismida ba'zan qishlaydi.

10 (9) Ko'zining ustida oq chiziqlar bo'lmaydi. Qo'ltig'i va qanotining pastki qoplovchchi patlari och sariq yoki oqish-qizg'ish. Sevikasi 30 mm dan uzun.

Sayroqi shaqshaq (Песчаный дрозд) – *Turdus philomelos* G.L. Brehm.
O'zbekistonda qushlar uchib o'tishi davrida kamdan-kam uchraydi.

11 (8) Qanoti 125 mm dan uzun. Rul patlari, o'rtadagi juftidan tashqari, qizg'ish.

12 (1) Qanotining ustki qoplovchchi patlarida va kichik qoquv patlarida serbar qizg'ish dog'lar yo'q.

Qora tomoqli shaqshaq (Темнозобый дрозд) – *Turdus ruficollis* Pallas.
O'zbekistonda faqat qishlaydi.

PASHSHAXO'RLAR OILASI (MYXOJOBKOBЫЕ) – MUSCICAPIDAE

Tashqi ko'rinishidan har xil bo'lgan kichik qushlardir. Tumshug'i yassi bo'lib, asosiy qismi serbar, uchi ingichka. Tumshug'ining asosida uzun qil patlari bor.

Pashshaxo'rlar oilasining urug'larini aniqlash jadvali

1 (2) Dumi qanotiga teng yoki undan kalta. Dum patlari bir xil uzunlikda. Boshida kokili yo'q.

Pashshaxo'rlar (Myxoloeus) – Muscivora Brisson (133-bet).

2 (1) Dumi qanotidan ancha uzun. O'rtadagi rul patlari chetdagilaridan ancha uzun. Boshida kokili bor

Dumparaslar (Paucius myxoloeus) – Terpsiphon Gloger.

Turi *dumparas* – *Terpsiphon paradisi* L. O'zbekistonning tog'li o'rmonlarida uya quradi.

Pashshaxo'rlar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (2) Qanoti 70 mm dan uzun.

2 (1) Qanoti 70-78 mm. Dumining ustki patlari qizg'ish.

Qizg'ish dumli pashshaxo'r (Pygocercus myxoloeus) – Muscivora ruficauda Swainson

O'zbekistonda Turkiston, Chotqol tizma tog'larida, Chinoz va Toshkent atroflarida qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

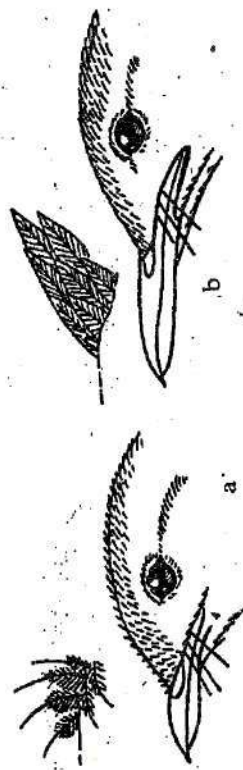
3 (2) Qanoti 81-90 mm. Dumining ustki patlari kulrang.

Kulrang pashshaxo'r (Cepus myxoloeus) – Muscivora striata Pallas.

O'zbekistonda tog' o'rmonlarida, qishloqlardagi bog'larda uya quradi.

Moyqutlar oilasi (Славковые) – Sylviidae

Mayda qushlar bo'lib, tumshug'ining usti yuzasida sezilarli taroq hosil qiladi. Burun teshiklari pat yoki qil bilan o'ralmagan. Tumshug'ining asosida qilchalar bor. Sevkasi oldingi tomondan ko'ndalang qalqonchalar bilan qoplangan.

35-rasm. Bog' moyquti (a) bilan botqoq to'qaychumchug'i (b) boshining oldingi qismi (yuqorida peshana patlari).

Moyqutlar oilasining urug'larini aniqlash jadvali

1 (16) Rul patlari 6 juft.

2 (9) Peshanasining oldingi qismidagi mayda patlarining uchi qilga o'xshaydi (35-rasm, a). Dumining uchi botib kirgan to'g'ri yoki bo'rtib chiqqan.

3 (4) Ko'zining ustida aniq ko'rinadigan oq yoki sarg'ish yo'l – "qoshchalar" yo'q. Yon rul patlari oq, dog'li yoki oq qirrali.

Moyqutlar (Craux) – Sylvia Scopoli (135-bet).

4 (3) Ko'zining ustida aniq ko'rinadigan oq yoki sarg'ish yo'l – "qoshchalar" bor. Yon rul patlarida oq rang yo'q.

5 (6) Dumining uchi to'g'ri yoki bir oz botib kirgan Chetki va o'rtadagi rul patlarining uchidagi farq 3 mm dan oshmaydi. Burun teshiklari atrofida tumshug'ining kengligi 4 mm ga yetmaydi.

Penochkalar – Phylloscopus Boie (137-bet).

6 (5) Dumining uchi aylana shaklda. Yon va o'rtadagi patlarining uchidagi farq 3 mm dan ko'p (penochka-peresmeshkadan tashqari, chunki dumining uchi deyarli to'g'ri, tumshug'ining kengligi 4 mm dan ortiq).

7 (8) 2-katta qoquv pati 7-dan ancha kalta. Burni atrofida tumshug'ining kengligi uning balandligidan ortiq emas. Tumshug'i 9,5 mm dan kalta.

Penochkalar – Phylloscopus Boie (137-bet).

8 (7) 2-katta qoquv pati 7-dan uzun. Tumshug'ining kengligi balandligidan ortiq. Tumshug'i 9,5 mm dan uzun.

Kurgalaklar (Pepecmeuxu) – Hippolais Baldenst (140-bet).

9 (2) Peshanasining oldingi qismidagi mayda patlarning uchi odatdagidek, dumi pog'onali. Uning yon rul patlari chetdagi rul patlaridan 6 mm dan ortiq kalta (35-rasm, b).

10 (13) 2-katta qoquv pati 7-dan uzun.

11 (12) Og'zining burchaklaridagi qilchalar yo'g'on va qattiq. Yon rul patlari dumining eng uzun patlarining 3/4 qismidan uzun.

To'qay chumchuqlar (Каныуоку) – Acrocephalus Naumann (140-bet).

12 (11) Og'zining burchaklarida qattiq va yo'g'on qilchalar yo'q, agar bo'lsa ham ingichka, kalta va deyarli sezilmaydi. Yon rul patlari dumining eng uzun patlaridan 3/4 dan ortiq uzun emas.

Sverchoklar – Locustella Kaup (142-bet).

13 (10) 2-katta qoquv pati 7-dan kalta.

14 (15) Tanasining usti sarg'ish, pat o'qlari bo'ylab qo'ng'ir chiziqlari bor. Ichki kichik qoquv patlarida serbar oqish joylar bor. Orqa barmog'ining tirnog'i 6 mm dan uzun.

Ingichka tumshuqli to'qay chumchuqlar – (*Камышовки тонкоклювые*) – *Luscinola Gray*.

Turi *ingichka tumshuqli to'qay chumchuq* (*Камышовка тонкоклювая*) – *Luscinola melanopogon Temminck*. Amudaryo bilan Sirdaryo to'qayzorlarida uya quradi.

15 (14) Tanasining ustida qoramtir chiziqlar yo'q. Ichki kichik qoquv patlarida oqish joylar yo'q. Orqa barmog'ining tirnog'i 6 mm dan kalta.

16 (1) Rul patlari 5 juft.

17 (18) Boshining ustida bo'yiga qarab joylashgan qoramtir chiziqlar yo'q. Rul patlarining uchida oq rang yo'q. Dumining uchi aylana shaklda.

Keng dumli to'qay chumchuqlar (*Широкохвостые камышовки*) – *Cettia Bonaparte*.

Turi *keng dumli to'qay chumchuq* (*Широкохвостая камышовка*) – *Cettia cetti Temminck*.

O'zbekistonning janubiy tumanlarida tarqalgan.

18 (17) Boshining ustida uzunasiga joylashgan qoramtir chiziqlar bor. Yon rul patlarining uchi oq. Dum patlari pog'onali.

Jiq-jiq (*Бермязая слава*) – *Scotocerca Sundevall*

Turi *jiq-jiq* yoki *o'ynoqi moyqut* (*Бермязая слава*) – *Scotocerca inquieta Cret.*

O'zbekistonning janubida, Qizilqumda o'troq yashaydi.

Moyqutlar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (4) Rul patlarining hammasi qo'ng'ir, oq dog'lari yo'q.

2 (3) Tepasi qora yoki qizg'ish-jigarrangda bo'lib, orqasining rangidan farq qiladi. 2-katta qoquv pati 4-dan kalta.

Qora boshli moyqut (*Слава чернозоловая*) – *Sylvia atricapilla L.*

O'zbekistonda qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

3 (2) Tepasi orqasi kabi kulrang-qo'ng'ir, 2-katta qoquv pati 4-dan uzun.

Bog' moyquti (*Садовая слава*) – *Sylvia borin Boddaert*.

O'zbekistonda qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

4 (1) Yon rul patlari oq yoki qoramtir bo'lib, oq dog'lari bor.

5 (6) Dumining usti kulrang, chetlari oq. Ko'kragida va tanasining yon tomonlarida qoramtir ko'ndalang chiziqlar bor. Sevikasi 23 mm dan uzun.

Qirg'iy moyqut (*Ястребиная слава*) – *Sylvia nisoria Bechstein*. Respublikamizda qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

6 (5) Dum usti patlarida oq rang yo'q. Ko'kragida va tomog'ida ko'ndalang chiziqlar yo'q. Sevikasi 23 mm dan kalta.

7 (8) Dumining usti qizg'ish. O'rtadagi juft rul patlari qizg'ish, yon rul patlari oq, qolganlari qo'ng'ir bo'lib, uchi qizg'ish. Dumi 53 mm dan kalta.

Cho'l moyquti (*Пустынная слава*) – *Sylvia naana Hemprich et Ehrenberg*

36-rasm. Kulrang (a) va zavirushka (b) moyqutlarining qanoti:
1-birinchii qoquv pati.

O'zbekistonda Qizilqumda uya quradi.

8 (7) Dumining usti va rul patlari boshqacha rangda. Dumi 55 mm dan uzun.

9 (10) Ichki qoquv patlarining chetlari serbar qizg'ish rangda. Birinchi katta qoquv pati kambar, qattiq, uchi o'tkirlashgan, kaftining qoplovchi patlari uchigacha yetmaydi (36-rasm, b).

Kulrang moyqut (Cepaea clausa) – Sylvia communis Latham.

O'zbekistonda tog' o'rmonlarida, bog'larda uya quradi.

10 (9) Kichik qoquv patida qizg'ish rang yo'q. Birinchi katta qoquv pati serbar, yumshoq, uchi o'tkirlashmagan. Uchi kaftining qoplovchi patlari uchidan ancha chiqib turadi (36-rasm, a).

11 (12) Qanoti 73 mm dan, tumshug'i 12 mm dan uzun.

Sayroqi moyqut (Peeuca clausa) – Sylvia hortensis Gmelin.

O'zbekistonda qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

12 (11) Qanoti 73 mm dan, tumshug'i 12 mm dan kalta.

13 (14) Boshining ikki yon tomonidan qoramtir-qo'ng'ir yoki kulrang chiziqli o'tadi. Dumi qo'ng'ir, yon rul patlarida oq dog'lar bor. Ko'kragida binafsha yoki kulrang tus bor.

Zavruskha moyqut (Cnaeka saepyrucha) – Sylvia currica L.

O'zbekistonning tog' o'rmonlarida, bog'larida uya quradi.

14 (13) Erkaklari boshining usti va yon tomonlari qora, urg'o-chilariniki qo'ng'ir. Dumi qora bo'lib, oq dog'lar bor. Ko'kragida binafsha va kulrang tus yo'q.

Oq mo'ylabli moyqut (Beroyca clausa) – Sylvia mystacea Meltriees.

O'zbekistonda qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi va uya quradi.

Penochkalar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (14) Orqa tomonida, ayniqsa, dum usti va qanotlarida yashil rang bor. Agar ustida yashil rang bo'lmasa, qanotining pastki qoplovchi patlari sariq yoki qorin tomonida sariq tus bo'ladi.

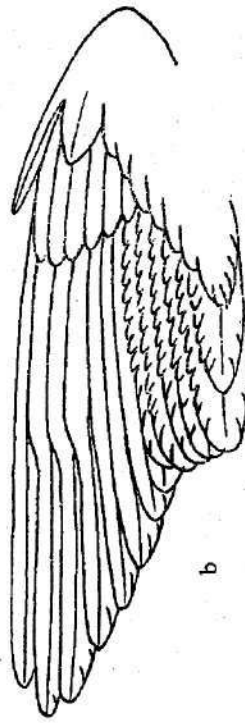
2 (3) Qanotining pastki qoplovchi patlari qo'ng'ir yoki sarg'ish-qo'ng'ir tusda.

Hind penochkasi (Индийская пеночка) – Phylloscopus griseolus Blyth.

O'zbekistonda Turkiston tizma tog'larida va Tyan-Shanda uya quradi.

3 (2) Qanotining pastki qoplovchi patlari oq yoki sariq.

4 (9) Qanotining ustki qoplovchi patlarining uchi oq yoki sarg'ish, qanotida bitta yoki 2 ta oqish ko'ndalang chiziqli bor (37-rasm, a).

37-rasm. Ba'zi chumchuqsimonlarning qanoti bilan tumshug'i: a-korolkovaya penochkaning qanoti; b-penochka-treshchetkaning qanoti; d-penochka-tenkovkaning qanoti; e-yashil penochkaning tumshug'i; f-penochka-zarnichkaning tumshug'i (yon tomondan ko'rinishi); g-ustidan ko'rinishi; h-yashil penochkaning tumshug'i (ustidan ko'rinishi).

16 (15) Qanotining pastki qoplovchi patlari oqish. Qanoti 46-52 mm.

Eron penochkasi – *Phylloscopus neglectus Hume*.

O'zbekistonning janubidagi tog'larda uya quradi.

Kurgalaklar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (2) Orqasi yashil, qorin tomoni sarg'ish.

Yashil kurgalak (*Песчанка*) – *Hippolais icterina Vieillot*.

O'zbekistonda qushlar uchib o'tishi davrida Farg'ona atrofiga uchragan.

2 (1) Orqasida yashil, qorin qismida sariq rang yo'q.

3 (4) Qanoti 73 mm dan, tumshug'i 12 mm dan uzun. Birinchi katta qoquv pati kaftining ustki qoplovchi patlaridan kalta yoki 2 mm dan ortiq uzun emas.

Cho'i kurgalagi (*Пустынная пересмешка*) – *Hippolais languida Hemprich et Ehrenberg*.

O'zbekistonda cho'l va dasht tumanlarda uya quradi.

4 (3) Qanoti 73 mm dan, tumshug'i 12 mm dan kalta. Birinchi katta qoquv pati kaftining qoplovchi patlari uchidan 3 mm va undan ko'p chiqib turadi.

5 (6) Qanoti 64-70 mm. Tumshug'ining kengligi asosida 4,5 mm dan ortiq.

Katta kurgalak (*Бледная пересмешка*) – *Hippolais pallida Hemprich et Ehrenberg*.

Respublikamizning tekislik va dasht tumanlarida uya quradi.

6 (5) Qanoti 56-64 mm. Tumshug'ining kengligi asosida 4,5 mm dan kam.

Kurgalak (*Боромышка*) – *Hippolais calligata Licht*.

O'zbekistonda tekisliklarda uya quradi.

To'qaychumchuqlar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (12) Boshi bir xil rangda, qoshning ustida qoramtir chiziq yo'q.

2 (5) Qanoti 73 mm dan, dumi 65 mm dan, orqa barmog'i (tirmog'i bilan birga) 16 mm dan uzun.

3 (4) 3-katta qoquv patining ichki yelpig'ichining uchi toraygan, 2-katta qoquv pati 5- va 6-dan uzun.

Shaqshaq to'qaychumchuq – *Acrocephalus arundinaceus L.*

O'zbekistonda deyarli hamma qamishzorlarda uya quradi.

5 (6) Boshining usti orqasiga nisbatan qoraroq, o'rtasidan bo'yiga qarab oqish chiziq o'tadi.

Oqbo'sh penochka (*Светлоголовая пеночка*) – *Phylloscopus occipitalis Blyth*.

O'zbekistonda, Zarafshon tizma tog'larida, Qashqadaryoda uya quradi.

6 (5) Boshining usti orqasiga o'xshash rangda yoki undan bir oz qoraroq. O'rtasidan oqish chiziq o'tmaydi.

7 (8) Tumshug'i ingichka, burun teshiklarining oldidan o'lgagan-da, kengligi balandligidan oshmaydi (37-rasm, e, f). Ichki kalta, katta qoquv patlarida serbar oqish rang bor.

Penochka-zarnichka – *Phylloscopus inornatus Blyth*.

O'zbekistondagi archazor tog'larda uya quradi.

8 (7) Tumshug'i enli, burun teshiklari atrofidan o'lgaganda eni balandligidan ortiq (37-rasm, g, h).

Yashil penochka – *Phylloscopus trochiloides Sundevall*.

9 (4) Qanotining ustki qoplovchi patlarining uchi oqish emas, shuning uchun qanotida oqish ko'ndalang chiziq hosil bo'lmaydi.

10 (11) Birinchi katta qoquv pati kaftining ustki qoplovchi patlaridan kalta (37-rasm, b), 2-katta qoquv pati 5-dan uzun.

Penochka-treshotka – *Phylloscopus sibilatrix Bechstein*.

O'zbekistonda qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

11 (10) Birinchi katta qoquv pati kaftining ustki qoplovchi patlaridan ancha uzun. 2-katta qoquv pati 5-dan kalta.

12 (13) 2-katta qoquv pati 7-dan uzun. Birinchi kichik qoquv patining uchi bilan qanotining uchi orasidagi masofa 15 mm dan ortiq.

Penochka-vesnichka – *Phylloscopus trochilus L.*

O'zbekistonning shimoli-g'arbiy qismida qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

13 (12) 2-katta qoquv pati 7-dan kalta yoki unga teng (37-rasm, d). Birinchi kichik qoquv patining uchi bilan qanotining uchigacha bo'lgan masofa 15 mm dan oshmaydi.

Penochka-tenkovka – *Phylloscopus collybita Vieillot*.

O'zbekistonda faqat qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

14 (1) Orqasi yashil emas. Qanotining pastki qoplovchi patlari sariq emas, qorin tomonida sariq rang yo'q.

15 (16) Qanotining pastki qoplovchi patlari och-qizg'ish.

Qo'ng'ir-penochka (*Бурая пеночка*) – *Phylloscopus fuscatus Blyth*.

4 (3) 3-katta qoquv patining ichki yelpig'ichining uchi toraygan, 2-katta qoquv pati, 5-dan va ba'zan 6-dan kalta.

Janub to 'qaychumchug' i (Южная дроздовидная камышовка) – Acrocephalus stentoreus Hemprich et Ehrenberg.

O'zbekistonda qamishzorlarda uya quradi.

5 (2) Qanoti 73 mm dan, dumi 65 mm dan, orqa barmog'i (timog'i bilan birga) 16 mm dan kalta.

6 (9) Qanoti to'mtoq, 2-katta qoquv pati 5-dan kalta.

7 (8) Orqasi qo'ng'ir, boshining va dumining usti qoramti, dumining xil rangda. Tumshug'i (burun teshiklaridan uchigacha) 8,1-10,3 mm.

Bog' to 'qaychumchug' i (Садовая камышовка) – Acrocephalus dumetorum Blyth.

O'zbekistonda ko'l va botqoqliklardagi qamishzorlarda uya quradi.

8 (7) Orqasi qizg'ish-qo'ng'ir, boshining usti qoramti, dumining usti qizg'ish, orqasiga nisbatan ancha ochiq. Tumshug'i 6,8-8,9 mm.

Hind to 'qaychumchug' i (Индийская камышовка) – Acrocephalus agricola Jerdon.

9 (6) Qanoti o'tkir, 2-katta qoquv pati 5-dan uzun.

10 (11) Dumining usti qizg'ish. Orqa barmog'i timog'i bilan bir xil uzunlikda.

Qamish to 'qaychumchug' i (Тростниковая камышовка) – Acrocephalus scirpaceus Hermann.

Respublikamizda qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

11 (10) Dumining usti qizg'ish emas, orqasi bilan bir xil rangda. Orqa barmog'ining timog'i barmog'ining uzunligidan kalta.

Botqoqlik to 'qaychumchug' i (Болотная камышовка) – Acrocephalus palustris Bechstein.

Qizilqumda va Orol dengizining janubida qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

12 (1) Boshining ustidan qoramti chiziq o'tadi.

Bo'rsiq to 'qaychumchug' i (Камышовка-барсучок) – Acrocephalus schoenobaenus L.

O'zbekistonda qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

Chirildoqlar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

O'zbekistonda bu urug'ning 5 ta turi faqat qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

1 (6) Tanasining ustida uzunasiga joylashgan qoramti dog'lar bor.

2 (3) Rul patlari qoramti-qo'ng'ir, uchi oqish. Dumining usti qizg'ish, boshi va tanasining ustidan keskin farq qiladi.

Sayroqi chirildoq (Песчуй сеерчок) – Locustella certhiola Pallas.

3 (2) Rul patlari boshqacha rangda, dumining usti, boshi va orqasi bir xil rangda.

4 (5) Ko'kragida va yon tomonlarida uzunchoq qoramti dog'lar bor.

Dog'li chirildoq (Пятнистый сеерчок) – Locustella lanceolata Temminck.

5 (4) Ko'kragida va yon tomonlarida uzunchoq qoramti dog'lar yo'q.

6 (1) Tanasining usti bir xil rangda, dog'siz.

7 (8) Tomog'ida uzunasiga joylashgan dog'lar bor. Birinchi katta qoquv pati kaftining ustki qoplovchi patlaridan kalta. Dumining pastki qoplovchi patlarining uchi oqish.

Daryo chirildog' i (Речноу сеерчок) – Locustella fluviatilis Wolf.

8 (7) Tomog'ida va jig'ildonida uzun dog'lar yo'q. Birinchi katta qoquv pati kaftining ustki qoplovchi patlari uchigacha yetadi. Dumining pastki qoplovchi patlarining uchi oqish emas.

Bulbulnomo chirildoq (Соловьиный сеерчок) – Locustella luscinioides Savigni.

O'rmon yoki butazorlarda yashovchi eng mayda qushlar hisoblanadi.

Korolyoklar oilasi – Regulidae

Qanoti to'mtoq, katta qoquv patlari 10 ta, 4-5 ta yoki 3-5 katta qoquv pati qanotining uchini tashkil qiladi. Dumi 12 ta rul patlardan tuzilgan. Tumshug'i ingichka va kalta bo'lib, tumshug'i ustining uchi bir oz egilgan. Burun teshiklari teri burmasi bilan yoki qattiq pat bilan yopilgan.

Korolyoklar oilasining urug'larini aniqlash jadvali

1 (2) Qanotining ustki qoplovchi patlarining uchi oq, ko'ndalang chiziq hosil qiladi. Dumining usti yashil. Har bir burun teshigi bitta qattiq pat bilan yopilib turadi.

Korolyoklar – Regulus Cuvier.

Turi sariq boshli korolyok – *Regulus regulus L.* O'zbekistonda Turkiston va Tyan-Shan tog'larida uya quradi. Qish vaqtida tog' etaklarida uchraydi.

2 (1) Qanotining ustki qoplovchi patlarining uchi oq emas, qanotida ko'ndalang chiziqli yo'q. Dumining usti binafsha yoki kulrang. Har bir burun teshigi terisimon burma bilan yopilgan.

Guldor chittaklar (Расписные синицы) – Leptopoeile Severtzov.

Turi *guldor chittak – Leptopoeile sophiae Severtzov.* O'zbekistonda baland tog' tumanlaridagi archazorlarda uya quradi. Qish vaqtida tog' etaklarida tushadi.

Zavirushkalar oilasi – Prunellidae

Kichik qushlar bo'lib, tumshug'ining ustki va pastki qirrasini ichkariga tortilgan. Burun teshiklari terisimon qopqoqcha bilan yopilgan. Katta qoquv patlari 10 ta, rul patlari 12 ta.

O'zbekiston faunasida bitta – zavirushkalar urug'i va 5 ta turi uchraydi.

Zavirushkalar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (6) Yon rul patlari bir xil rangda, oq yoki sariq dog'lari yo'q. Qanoti 85 mm dan, sevkasi 22 mm dan kalta.

2 (3) Ko'zining ustida oqish «qoshi» bo'lmaydi. Ko'kragi va tomog'i oqsh-kulrang.

O'rmon zavirushkasi – Prunella modularis L.

Qizilqumda qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

3 (2) Ko'zining ustidan oq yoki sariq chiziqli o'tadi. Ko'kragi sarg'ish.

4 (5) Tomog'i qora yoki qoramtir, oqish dog'chalari bor.

Qora tomoqli zavirushka – Prunella atrogularis Brandt.

Respublikamizda ninabargli o'rmonlarda va tog' etaklarida yashaydi.

5 (4) Tomog'i oq yoki sarg'ish, ba'zan qoramtir dog'lari bo'lishi mumkin. Ko'zining ustida oq chiziqli «qoshi» bor.

Oqargan zavirushka – Prunella fulvescens Severtzov.

6 (1) Yon rul patlarining uchida yirik oq yoki sarg'ish-oq dog'lari bor. Qanoti 85 mm dan, sevkasi 22 mm dan uzun.

7 (8) Tanasining orqa tomoni och kulrang, qoramtir-qo'ng'ir dog'lari bor. 2-katta qoquv patlari 3-dan kalta.

Alp zavirushkasi – Prunella collaris Scopoli.

Respublikamizning baland tog'larida yashaydi.

8 (7) Tanasining orqasi loyisimon - qizg'ish bo'lib, serbar qora dog'lari bor. 2-katta qoquv patlari 3-ga teng.

Himolay zavirushkasi – Prunella himalayensis Blyth.

O'zbekistonda baland tog'larda yashaydi.

JIBLAJIBONLAR OILASI (ТЯСОГУЗКОВЫЕ) – MOTACILLIDAE

Mayda qushlar bo'lib, dumi odatda, qanotlaridan uzun. Kichik qoquv patlari ancha uzun, tumshug'i ingichka, bigizsimon. Orqa barmog'ining timog'i uzun, deyarli egilmagan.

Jibljajibonlar oilasining urug'larini aniqlash jadvali

1 (2) Boshining usti va orqasidagi patlarida qoramtir uzunchoq dog'lar yo'q.

Jibljajibonlar (Трясогузки) – Motacilla L. (145-bet).

2 (1) Boshining ustidagi va orqasidagi patlarida uzunchoq qoramtir dog'lar bor.

Yo'rg'a to'rg'aylar (Коньки) – Anthus Bechstein (145-bet).

Jibljajibonlar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (2) Patlarida sariq yoki yashil tus yo'q.

Oq jibljajibon (Белая трясогузка) – Motacilla alba L.

Respublikamizning deyarli hamma tumanlarida uya quradi va ba'zan qishlaydi.

2 (1) Patlarida sariq yoki yashil tus bor.

3 (4) Orqa barmog'ining timog'i barmog'idan kalta. Ichki kichik qoquv patlarining asosi oq. Dumi tanasidan uzun.

Tog' jibljajiboni (Торная трясогузка) – Motacilla cinerea Tunstall.

O'zbekistonda tog'li tumanlarda uya quradi.

4 (3) Orqa barmog'ining timog'i barmog'idan uzun. Ichki kichik qoquv patlarining asosi oq emas.

5 (6) Boshining usti qora, kulrang yoki oqish, lekin sariq emas.

Sariq jibljajibon (Желтая трясогузка) – Motacilla flava L.

O'zbekistonda tekisliklarda qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

6 (5) Boshining usti sariq yoki och yashil.

7 (8) Orqasi kulrang yoki qora. 4-katta qoquv patlari 3-dan 3-5 mm kalta. 2-4-katta qoquv patlarining tashqi yelpig'ichi uchiga tomon torayadi.

Sariq boshli jibljajibon (Желтоголовая трясогузка) – Motacilla alba Pallas

O'zbekistonda qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

8 (7) Orqasi sarg'ish yoki kulrang yashil. 4-katta qoquv pati 3-dan 1-2 mm kalta. Faqat 2-3-katta qoquv patlari tashqi yelpig'ichlarining uchi toraygan.

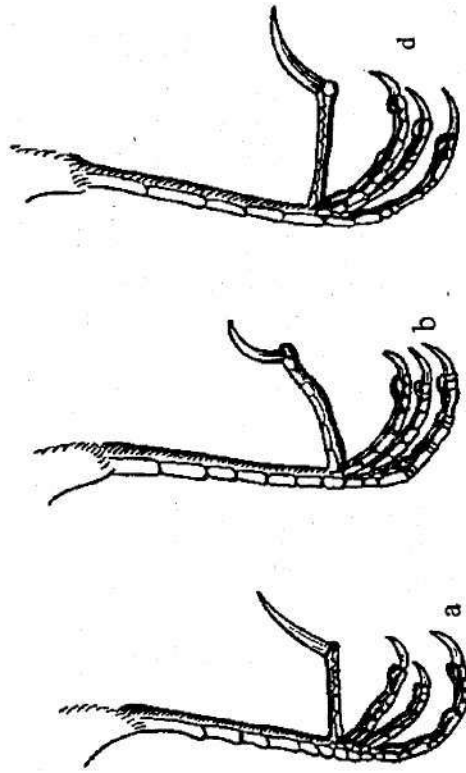
Sariq peshanali jibljibon (Желтоголовая трясогузка) – *Motacilla lutea Gmelin*.

O'zbekistonda Orol dengizi qirg'oqlarida, Sirdaryo bo'ylarida uya quradi.

Yo'rg'a to'rg'aylar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (2) Sevkasi 28 mm dan uzun. Orqa barmog'i (timnog'i bilan birga) 24 mm dan uzun.

Dasht yo'rg'a to'rg'ayi (Смешной конёк) – *Anthus richardi Vieillot*.

38-rasm. Dala (a), o'rmon (b) va o'tloq (d) yo'rg'a to'rg'aylarining oyog'i.

O'zbekistonda qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

2 (1) Sevkasi 28 mm dan kalta. Orqa barmog'i (timnog'i bilan birga) 24 mm dan kalta.

3 (12) Orqa barmog'ining timnog'i bir oz egilgan, uzun. Uzunligi barmog'ining uzunligiga teng yoki undan uzun (38-rasm, a, b).

4 (5) Voyaga yetgan qushlar tanasining yon tomonlarida qoramtir uzun dog'lar yo'q. Yoshlarida mayda oqish dog'lar bor.

Dala yo'rg'a to'rg'ayi (Полевой конёк) – *Anthus campestris L.* O'zbekistonda tog'li tumanlarda va tog' etaklarida uya quradi.

5 (4) Tanasining yon tomonlarida qoramtir uzun dog'lar bor.

6 (9) Beli va dumining usti bir xil rangda bo'lib, qoramtir uzun dog'lar yo'q.

7 (8) Orqasida uzunasiga joylashgan qo'ng'ir-qora chiziqlar bor.

O'tloq yo'rg'a to'rg'ayi (Луговой конёк) – *Anthus pratensis L.*

O'zbekistonda qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

8 (7) Orqasida qora-qo'ng'ir chiziqlar yo'q.

Tog' yo'rg'a to'rg'ayi (Горный конёк) – *Anthus spinolette L.*

O'zbekistonda tog'li tumanlarda uya quradi va ba'zan qishlaydi.

9 (6) Beli va dumining ustidagi qoramtir dog'lar ko'rinib turadi.

10 (11) Orqa patlarining chetida oq dog'lar yo'q. Orqasining yon tomonlarida oq chiziqlar yo'q. Chetdan 2-rul patlaridagi oq dog'larning uzunligi 2 mm dan kam. Tomog'i, odatda, qizg'ish rangda.

Qizil tomoqli yo'rg'a to'rg'ay (Краснозобый конёк) – *Anthus cervina Pallas*.

O'zbekistonda faqat qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

11 (10) Orqa patlari bir qismining chetlari oq bo'lib, orqasining yon tomonlaridan bitta oq chiziq o'tadi. Chetdan 2-rul patlaridagi oq dog'ning uzunligi 2 mm dan ortiq.

Sibir yo'rg'a to'rg'ayi (Сибирский конёк) – *Anthus gustavi Swinhoe*

O'zbekistonda ba'zan qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

12 (3) Orqa barmog'ining timnog'i egilgan, kalta. Timog'i, odatda, barmog'idan kalta (38-rasm, b).

O'rmon yo'rg'a to'rg'ayi (Лесной конёк) – *Anthus trivialis L.*

O'zbekistonda qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

Sviristellar oilasi – Bombycillidae

Uncha yirik bo'lmagan mayda qushlar. Boshida kokili bor. Tumshug'i enli, og'iz kesimi katta bo'lib, tumshug'ining uchida ilmoqchasi bor. Qanoti kalta, lekin o'tkir. 2-katta qoquv pati qanotining uchini tashkil qiladi.

O'zbekiston faunasida *sviristellar* – *Bombicilla Vieillot* urug'i va oddiy *sviristel* – *Bombicilla garrulus L.* turi ba'zan qish vaqtlarida uchraydi.

QARQUOQLAR OILASI (СОРОКОПУТЫ) – LANIIDAE

Bu oilaga o'rtacha yirik qushlar kiradi. Ular tumshug'ining «yirt-qich» tipda bo'lishi o'ziga xos xususiyatidir. Tumshug'i yon tomondan qisilgan, uchida o'tkir ilmoqchasi va ilmoqchasining oldida tishchasi bor. Qanoti kalta, dumi uzun.

MDH va O'zbekiston faunasida bitta – *qarquoqlar* – *Lanius L.* urug'ining turlari uchraydi.

Qarquoqlar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (4) Qanoti 100 mm dan uzun.

2 (3) Peshanasi va boshining usti to'q qora rangda. Dumi qanotidan kalta.

Qora peshanali qarquoq (*Чернолобый сококорым*) – *Lanius minor Gmelin.*

O'zbekistonda tog'lar etagidagi daraxtzorlarda uya quradi.

3 (2) Peshanasi va boshining usti kulrang. Dumi qanotiga teng yoki undan bir oz uzun.

Katta yoki kulrang qarquoq (*Большой или серый сококорым*) – *Lanius excubitor L.*

Bu qarquoq O'zbekistonda qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi, qishlaydi va cho'l zonasida uya quradi.

4 (1) Qanoti 100 mm dan kalta.

5 (6) Dumi qanotidan 8-10 mm uzun. Chetdagi rul patlari o'rtadagilaridan 30-45 mm kalta.

Uzun dumli qarquoq (*Длиннохвостый*) – *Lanius schach L.*

O'zbekistonda Chirchiq atrofiga, Sirdaryoning yuqori oqimida, Qashqadaryo, Surxondaryo va Zarafshonning o'rta oqimida uya quradi.

6 (5) Dumi qanotidan kalta. Chetdagi rul patlari o'rtadagilaridan 1-12 mm kalta.

Olato g'anoq (*Жулан*) – *Lanius cristatus L.*

Olato g'anoq respublikamizda keng tarqalgan bo'lib, ba'zilar qushlar uchib o'tishi davrida uchrasa, ba'zilar uya quradi.

CHUG'URCHIQLAR OILASI (СКВОРЦОВЫЕ) – STURNIDAE

O'rtacha yirik qushlar bo'lib, tumshug'i to'g'ri va o'tkir. Vazni 65-80 g. Katta qoquv patlari 10 ta. Ularning birinchisi kuchsiz rivojlangan

va kaftining qoplovchi patlaridan kalta. Dumi aylana yoki to'g'ri, 12 ta rul pati bor.

O'zbekiston faunasida chug'urchiqlarning 3 ta urug'i va 3 ta turi uchraydi.

Chug'urchiqlarning urug'larini aniqlash jadvali

1 (2) Ko'zining atrofiga patsiz sariq dog' bor. Katta qoquv patlarining tashqi yelpig'ichi oq.

Maynalar (*Майны*) – *Acridotheres Vieillot.*

Turi mayna yoki hind chug'urchig'i – *Acridotheres tristis L.* O'zbekistonda hamma joyda: cho'l, dasht, shahar, qishloq va o'rmonlarda o'troq holda hayot kechiradi.

2 (1) Ko'zi atrofiga patsiz dog' yo'q. Katta qoquv patlarining tashqi yelpig'ichlari oq emas.

3 (4) Voyaga yetganlarining orqasi, ko'kragi, qorni va yon tomonlari pushti rangda, yoshlari qo'ng'ir rangda bo'ladi. Tumshug'ining usti pastga kuchli egilgan.

Ola chug'urchiqlar yoki Sochlilar (*Розовые скворцы*) – *Pastor Temminck.*

Turi ola chug'urchiq (*Розовый скворец*) – *Pastor roseus L.* O'zbekistonda tog'larda va tog' etaklarida uya quradi.

4 (3) Voyaga yetganlari qora, oq dog'li yoki dog'siz, yoshlari qoramir-qo'ng'ir. Tumshug'ining usti pastga kuchli egilmagan.

Chug'urchiqlar (*Скворцы*) – *Sturnus L.*

Turi oddiy chug'urchiq (*Обыкновенный скворец*) – *Sturnus vulgaris L.* Respublikamizda qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi, qishlaydi va uya quradi.

To'qimachilar oilasi (Ткачиковые) – Ploceidae

Mayda qushlar bo'lib, tumshug'i konussimon. Tumshug'ining uchi, odatda, o'tkir. Burun teshiklari yumaloq, pat bilan qoplanmagan.

O'zbekiston faunasida to'qimachilarning uchta urug'ining vakillari uchraydi.

To'qimachilar oilasining urug'larini aniqlash jadvali

1 (2) Rul patlarida oq rang bo'lmaydi. Qanoti dumidan 20 mm dan ortiq uzun emas.

Chumchuqlar (*Воробьи*) – *Passer Brisson (150-bet).*

Saksovil chumchug'i (*Саксаульный воробей*) – *Passer ammodendri* Gould.

O'zbekistonda cho'l zonalarida uya quradi.

Vyuroklar oilasi – *Fringillidae*

Mayda va o'rtacha yirik qushlar bo'lib, tumshug'i baquvvat, konussimon, faqat klestlar tumshug'ining uchi kesishadi. Burun teshiklari tumshug'ining asosida joylashgan va uni teshib o'tgan. Umumiy tuzilishi to'qimachilarga o'xshash bo'ladi.

O'zbekiston faunasida vyuroklarning 14 ta urug'i va 21 turi uchraydi.

Vyuroklar oilasining urug'larini aniqlash jadvali

1 (2) Tumshug'ining uchlari kesishadi.

Qaychitumshuqlar (*Клесты*) – *Loxia* L.

O'zbekistonda ba'zan *archa qaychitumshug'i* (*Клест-еловик*) – *Loxia curvirostra* L. uchraydi. U shimoliy tumanlardan uchib keladi.

2 (1) Tumshug'ining uchlari kesishmaydi.

3 (4) Qanoti dumidan kalta, birinchi katta qoquv pati 5 dan kalta.

Uzun dumli snegirlar – *Uragus Kayserling et Blasius*.

Bitta nominal turi – *Uragus sibiricus Pallas*. O'zbekistonda ba'zan qishlaydi.

4 (3) Qanoti dumidan uzun, birinchi katta qoquv pati 5-dan uzun.

5 (8) Tumshug'i juda katta va yo'g'on. Eni asosidan 13 mm dan kam emas.

6 (7) Dumining usti ko'k-sariq.

Archa boltatumshuqlari (*Арчевые дубоносы*) – *Mycerobas Cabanis*.

Bitta nominal turi (*Арчевый дубонос*) – *Mycerobas carripes* Hodgs. bo'lib, O'zbekistonda baland tog'lardagi archazorlarda tarqalgan.

7 (6) Dumining usti qizg'ish-sarg'ish.

Boltatumshuqlar (*Дубоносы*) – *Coccothraustes Brisson*

Bitta nominal turi (*Дубонос*) – *Coccothraustes coccothraustes* L. bo'lib, O'zbekistonda qishlaydi va shimoli-sharqiy tumanlarda uya quradi.

8 (5) Tumshug'i uncha katta emas, eni asosidan 13 mm dan oshmaydi.

9 (12) Kichik qoquv patlarining asosi ochiq sariq.

10 (11) Rul patlarining asosi sarg'ish.

2 (1) Rul patlarida (o'rtadagi rul patlaridan tashqari) oq rang bor. Qanoti dumidan 30 mm ortiq uzun.

3 (4) Kichik qoquv patlari, rul patlarining ko'pchilik qismi oq rangda.

Qor vyuroklari (*Снежные выюрки*) – *Montifringilla Brehm*. Turi *Alp* yoki *qor vyurogi* (*Снежный воробей*) – *Montifringilla nivalis* L. O'zbekistonda tog'li tumanlarda qishda uchraydi.

4 (3) Kichik qoquv patlari qoramtir, rul patlarining uchi oq dog'li.

Toshchumchuqlar (*Каменные воробьи*) – *Petronia Kaup*. Turi *toshchumchuq* (*Каменный воробей*) – *Petronia petronia* L. O'zbekistonda hamma tog'li tumanlarda uya quradi va qishlaydi.

Chumchuqlar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (2) Tanasining orqa tomoni kulrang, bir xil, qoramtir dog'lari bo'lmaydi.

Cho'l chumchug'i (*Пустынный воробей*) – *Passer simplex* Licht. Buxoroning g'arbiy tomonida Xo'jadavlat atrofida qumlikda uchragan.

2 (1) Tanasining usti boshqacha rangda bo'lib, qoramtir dog'li chiziqlari bor.

3 (4) Quloqlarining atrofi qora yoki qora-qo'ng'ir dog'li.

Dala chumchug'i (*Полевой воробей*) – *Passer montanus* L. O'zbekistonda eng ko'p tarqalgan qush hisoblanadi va xilma-xil sharoitida yashaydi.

4 (3) Quloqlarining atrofi qora yoki qora-qo'ng'ir dog'li bo'lmaydi.

5 (6) Boshining usti kulrang. Tanasining yon tomonlarida qoramtir dog'lar bo'lmaydi.

Uy chumchug'i (*Домовый воробей*) – *Passer domesticus* L. Respublikamizda uya quradi, qishlaydi va qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

6 (5) Boshining usti jigarrang yoki qora. Tanasining yon tomonlarida aniq ko'rinadigan qora dog'lari bor.

7 (8) Boshining usti jigarrang.

Qorato'sh chumchuq (*Черногрудый воробей*) – *Passer hispaniolensis Temminck*.

O'zbekistonning janubiy tumanlarida qishlaydi va uya quradi.

Shimoliy va sharqiy tumanlarda qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

8 (7) Boshining usti qora.

Kanop chumchuqlar (Коноплянка) – *Cannabina Brehm*.
O'zbekistonda *kanop chumchug'i* (Коноплянка) – *Cannabina cannabina* L. turi qishlaydi va shimoli-sharqda uya quradi.
23 (22) Tomog'i qora yoki qoramtir. Qanotlarida ikkita oq ko'ndalang chiziq bor. Tumshug'ining balandligi 6 mm dan kam.
Chechetkalar – *Acanthis Borkh.*
Bitta nominal turi – *Acanthis flammea* bo'lib, O'zbekistonda qishlaydi.
24 (21) Sevkasi 17 mm dan uzun, rul patlarida oq hoshiya yo'q, u faqat tashqi va ichki yelpig'ichlarida bo'ladi.
25 (28) Rul patlaridagi oq hoshiya tashqi va ichki yelpig'ichlarida ham bor yoki faqat tashqi yelpig'ichlarida bor.
26 (27) Yon rul patlarining yelpig'ichlari oq hoshiyali, o'rtadagi rul patlari qora. Qanoti 90 mm dan uzun.
Chechevichniklar – *Rhodopechys Gabanis*.
Turi qizil qanotli *chechevichnik* (Краснокрылый чечевичник) – *Rhodopechys sanguinea Gould*.
O'zbekistonda tog'li tumanlarda uya quradi.
27 (26) Yon rul patlarining tashqi yelpig'ichlari oq hoshiyali bo'ladi, o'rtadagi rul patlarining tashqi va ichki yelpig'ichlari oq bo'ladi. Qanotlari 90 mm dan kalta.
Cho'l vyuroklari (Буланый व्यорок) – *Rhodospiza Sharpe*.
Bitta nominal turi – cho'l vyurogi (Буланый व्यорок) – *Rhodospiza obsoleta Licht*. Respublikamizda Xorazm va Qoraqalpog'istondan tashqari hamma joyda tarqalgan.
28 (25) Rul patlarida oq hoshiya yo'q. Ba'zan rul patlarida oq dog'lar bo'lishi mumkin.
29 (32) Tumshug'i kalta va yo'g'on, balandligi asosida uzunligiga teng va kengligidan ortiq.
30 (31) Birinchi katta qoquv pati 2-dan kalta. Sevkasi 19 mm dan uzun.
Qizilboshlar (Чечевицы) – *Carpodacus Kaup*. (154-bet).
31 (30) Birinchi katta qoquv pati 2-dan uzun. Sevkasi 19 mm dan kalta.
Cho'l snegirlari (Пустынные снегуры) – *Bucanetes Gabanis*.
O'zbekistonda *Mo'g'uliston cho'l snegiri* (Моңғольский пустынный снегур) – *Bucanetes mongolicus Swinhoe* uya quradi.
32 (29) Tumshug'i ingichka. Balandligi uzunligidan kam va eniga teng.

11 (10) Rul patlarining asosi sariq emas.
Sa'valar (Щеглы) – *Carduelis Brisson*.
Bitta turi *sa'vala* (Щегол) – *Carduelis carduelis* L. bo'lib, respublikamizning tog'li tumanlarida uya quradi.
12 (9) Kichik qoquv patlarining asosi sariq emas.
13 (14) Tumshug'i 14 mm dan, sevkasi 24 mm dan uzun.
Erkagining boshi, bo'yni va ko'kragi qizil.
Qizil vyuroklar – *Pyrrhospiza Blyth*.
Bitta nominal turi – qizil vyurok – *Pyrrhospiza punicea Hods*.
bo'lib O'zbekistonda tog'li tumanlarda qishda uchraydi.
14 (13) Tumshug'i 14 mm dan, sevkasi 24 mm dan kalta.
Erkagining rangi boshqacha.
15 (16) Tumshug'i kalta va bo'rtgan, 8 mm dan kalta. Tumshug'i ustining o'rtasidagi qirradi bo'rtib chiqqan.
Kanareykasimon vyuroklar – *Serinus Koch*.
O'zbekistonda bitta turi – qizil qalpoqli vyurok (Красношапочный व्यорок) – *Serinus pusillus Pallas*. U tog'li tumanlarda uya quradi va qishlaydi.
16 (15) Tumshug'i boshqacha va odatda 8 mm dan uzun; agar 8 mm dan kalta bo'lsa, ingichka va to'g'ri, qirradi bo'rtmagan.
17 (20) Qanotida och sariq rang bor. Dumining usti, odatda, ko'k va sariq-ko'k bo'ladi.
18 (19) Qanoti 75 mm dan, sevkasi 17 mm dan kalta. Qanotining ustki qoplovchi patlari bir xil rangda.
Ko'kchumchuqlar (Зеленушка) – *Chloris Cuvier*.
O'zbekistonda Turkiston ko'kchumchug'i – *Chloris chloris* L. uchraydi.
19 (18) Qanoti 75 mm dan, sevkasi 17 mm dan kalta. Qanotining ustki qoplovchi patlarida ko'ndalang chiziqli ko'k rang bo'ladi.
Chijilar – *Spinus Koch*.
MDH da bitta nominal turi – *Spinus spinus* L. bo'lib, O'zbekistonda qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi va tekisliklarda qishlaydi.
20 (17) Qanotida limonsimon-sariq rang bo'lmaydi. Dumining usti boshqacha rangda.
21 (24) Sevkasi 17 mm dan kalta. Yon rul patlarining ichki yelpig'ichida oq hoshiya bo'ladi.
22 (23) Tomog'i oq yoki sarg'ish, ba'zan ola bo'ladi. Qanotlarida oq ko'ndalang chiziqlar bo'lmaydi. Tumshug'i, burun teshigi atrofida 6 mm dan baland.

33 (34) Dumining usti ko'k yoki oq. Katta qoquv patlari tashqi yelpig'ichlarining asosi oq bo'lib, «oynacha» hosil qiladi.

Yuroklar (Yuroklar – Вьюрки) – Fringilla L. (154-bet).

34 (33) Dumining usti va qanoti boshqacha rangda.

Tog' vuyroklari (Горные вьюрки) – Leucosticte Swainson (154-bet).

Qizilboshlar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (2) Birinchi katta qoquv pati 4-dan ancha uzun.

Oddiy qizilbosh (Обыкновенная чечевуца) – Carpodacus erythrurus Pallas.

O'zbekistonda uya quradi va qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

2 (1) 2-katta qoquv pati 4-ga teng yoki undan kalta.

Archa qizilboshi (Малая розовая или арчевая чечевуца) – Carpodacus rhodochlamys Brandt.

O'zbekistonda uya quradi, qishlaydi va qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

Vyuroklar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (2) Dumining usti ko'k yoki qo'ng'ir-ko'k.

Zyablik – Fringilla coelebs L.

O'zbekistonda faqat qishlaydi.

2 (1) Dumining usti oq.

Yurok – Fringilla montifringilla L.

Respublikamizda qishlaydi va qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

Tog' vuyroklari urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (2) Boshining usti qoramtir-qizg'ish. Qanoti 100 mm dan, sevkasi 20 mm dan kalta. Orqasida qoramtir ola-bula chiziqlar bor.

Archa (Himolay) vuyrogi – Leucosticte nemoralis Hodgson

O'zbekistonning sharqiy tog' tumanlarida uya quradi va qishlaydi.

2 (1) Boshining usti boshqacha rangda. Qanoti 100 mm dan, sevkasi 20 mm dan uzun. Orqasida qoramtir ola-bula chiziqlar yo'q.

Tog' marvarid vuyrogi (Жемчужный горный вьюрок –

Leucosticte brandti Bonaparte.

O'zbekistonning sharqidagi tog'li tumanlarda ba'zan uchraydi.

Dehqonchumchuqlar oilasi (Овсянковые) – Emberizidae

Mayda qushlar hisoblanadi, asosan ochiq joylarda yoki butazor va qamishzorlarda yashaydi. Dehqonchumchuqlarning tumshug'i o'ziga xosdir: tumshug'i usti va pastining kesuvchi qirralari ichkariga bukilgan, tumshug'i yon tomondan qisilgan, usti va pastining orasi bir oz ochilib turadi. Qanotining uchi 2-3-katta qoquv patlari bilan tugaydi.

O'zbekiston faunasida dehqonchumchuqlar (*Овсянка*) – *Emberiza L.* urug'ining turlari tarqalgan.

Dehqonchumchuqlar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (2) Sevkasi 23 mm dan uzun.

Tariqxo'r dehqonchumchuq (Просянка) – Emberiza calandra L.

O'zbekistonda uya quradi hamda qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

2 (1) Sevkasi 23 mm dan kalta.

3 (20) 2-5-katta qoquv patlarining tashqi yelpig'ichi uchiga tomon torayib boradi.

4 (13) Dumi ancha uzun, sevkasi 3,5 marta dan ortiq uzun.

5 (8) Qorin tomonida och sariq yoki sarg'ish rang bor.

6 (7) Dumining usti qizg'ish-qo'ng'ir. Birinchi katta qoquv pati 5-dan 5 mm dan ortiq uzun.

Oddiy dehqonchumchuq (Обыкновенная овсянка) – Emberiza citrinella L.

O'zbekistonda qishlaydi va qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

7 (6) Dumining usti boshqacha rangda. Birinchi va 5-katta qoquv patlarining uzunligi bir-biriga teng.

8 (5) Qorin tomonida sariq rang yo'q. Qizg'ish yoki malla (qizg'ish) rang bo'lishi mumkin.

9 (10) Birinchi katta qoquv pati 5-dan 5 mm dan ortiq uzun. Boshining usti oq.

Oq qalpoqli dehqonchumchuq (Белошапочная овсянка) – Emberiza leucophaea Gmelin

Respublikamizda qishlaydi hamda qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

10 (9) Birinchi katta qoquv patining uzunligi 5-siga teng yoki undan kalta. Boshining usti oq emas.

11 (12) Qorni sarg'ish-jigarrang yoki qizg'ish.

Tog' dehqonchumchuq'i (Горная овсянка) – Emberiza cia L.

O'zbekistonda tog'li tumanlarda uya quradi va qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

12 (11) Qorni oqish bo'lib, qizg'ish-qo'ng'ir dog'lari bor.
Stuart dehqonchumchug'i (*Овсянка Стюарта*) – *Emberiza stewarti* Blyth.

Respublikamizda tog'li tumanlarda uya quradi.

13 (4) Dumi ancha kalta, sevkasidan 3.5 martadan ortiq uzun emas.

14 (15) Tomog'i oqish, mayda qora dog'lar bilan o'ralgan.
Dumining ustki qoplovchi patlarining uchi qoramtir.

Bo'yinbog'li dehqonchumchug'i (*Ошейниковая овсянка*) – *Emberiza fucata* Pallas.

Toshkent atrofida kuz oylarida uchraydi.

15 (14) Tomog'i boshqacha rangda. Dumining ustki qoplovchi patlarining uchi ham boshqacha rangda.

16 (19) Boshining usti qora yoki qoramtir-qo'ng'ir bo'lib, patlarining qirasi qizg'ish, lekin boshining o'rtasidan oqish chiziq o'tmaydi.

17 (18) Qanotining ustki kichik qoplovchi patlari qizg'ish.

To'qay dehqonchumchug'i (*Камышовая овсянка*) – *Emberiza schoeniclus* L.

O'zbekistonda asosan qishlaydi. Amudaryoning quyi oqimida uya quradi.

18 (19) Qanotining ustki kichik qoplovchi patlari kulrang, ba'zan uchlari qizg'ish bo'lishi mumkin, bo'yining orqasi oqish yoki boshining usti kulrang-qo'ng'ir.

19 (16) Boshining usti qora yoki qoramtir-qo'ng'ir, uning o'rtasidan va yon tomonlaridan oqish chiziq o'tadi.

20 (3) Faqat 2-4-katta qoquv patlari tashqi yelpig'ichlarining uchi qisqarib boradi.

21 (22) Dumining usti qora dog'li qizg'ish-qo'ng'ir rangda.
Bog' dehqonchumchug'i (*Садовая овсянка*) – *Emberiza hortulana* L.

Respublikamizda faqat qushlar uchib o'tishi davrida uchraydi.

22 (21) Dumining usti qum - kulrang, orqasidagi dog'lar qoramtir-qo'ng'ir.

Qoya dehqonchumchug'i (*Каменная овсянка*) – *Emberiza buchanani* Blyth.

Respublikamizda tog'li tumanlarda uya quradi.

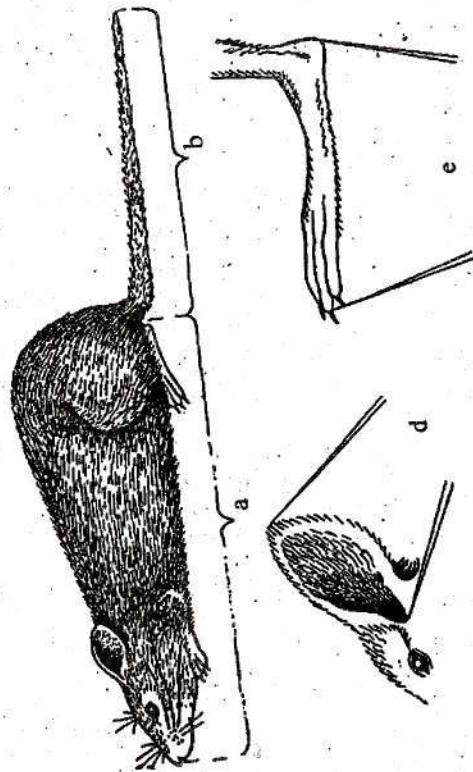
23 (22) Tumshug'i qoramtir (muguz) rangda. Boshining usti qizg'ish-jigarrang. Dumining usti sariq.

Sariq dehqonchumchug'i (*Желчная овсянка*) – *Emberiza bruniceps* Brandt.

O'zbekistonda uya quradi va kelib ketadi.

SUTEMIZUVCHILAR SINFI – MAMMALIA

Sutemizuvchilar umurtqali hayvonlar ichida eng yuksak darajada rivojlangan bo'lib, xilma-xtl sharoitlarda yashashga moslashgan. Ular orasida suvda, yer ustida, yer ostida, daraxtlarda yashaydiganlari va uchishga moslashganlari bor. Sutemizuvchilarning oziqlanishi ham har xil. Ular o'txo'r, hasharotxo'r, baliqxo'r, go'shtxo'r, o'limtikxo'r va hokazo bo'ladi. Tanasi jun, tukchalar, ninalar, tangachalar va boshqa epiteliy hosilalari bilan qoplangan. Yashash sharoitiga qarab, oyoqlari ham har xil shaklda: uzun, kalta, kuraksimon, tuyoqli, qadoqli, ikki, uch, to'rt va besh barmoqli bo'ladi. Tishlari kurak, qoziq, soxta oziq va haqiqiy oziq tishlarga bo'linadi. Sutemizuvchilarni aniqlashda ularning quyidagi asosiy o'lchamlaridan foydalaniladi (39-40-rasmlar).

39-rasm. Mayda sutemizuvchilarning tana qismlarini o'lchash usullari:
a-tanasining uzunligi; b-dumining uzunligi; d-tovonining uzunligi;
e-qulog'ining uzunligi.

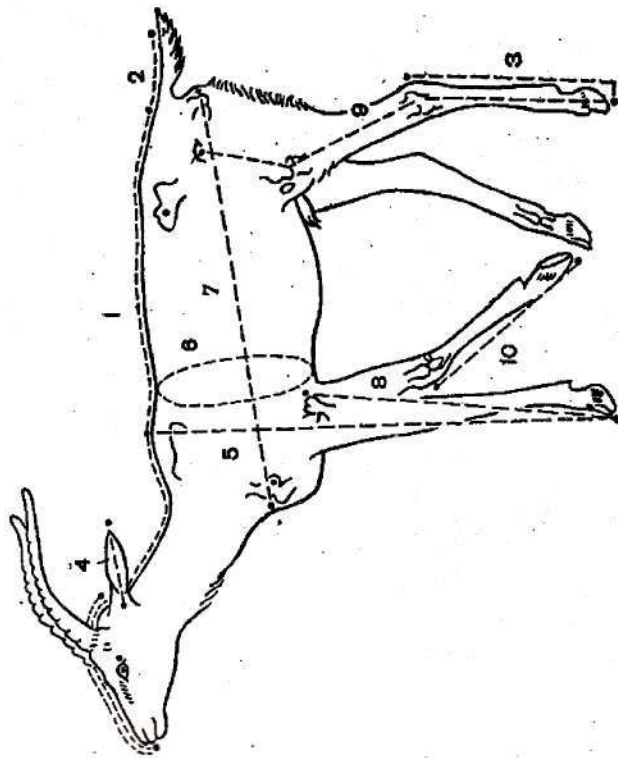
1. Gavdasining uzunligi:

a) mayda sutemizuvchilar – o'lchagich lenta yoki shtangensirkul yordamida tumshug'ining uchidan to orqa chiqaruv teshigigacha o'lchanadi;

b) yirik sutemizuvchilar (yirik yirtqichlar, tuyoqlilar) – tumshug'ining uchidan gavdasining usti bo'ylab dumining asosigacha o'lchanadi. Bunda o'lchagich lenta ishlatiladi.

2. Dumining uzunligi – uning asosidan uchigacha o'lchanadi (dumi uchidagi junlar hisobga olinmaydi).

3. Keyingi oyoq tovonining uzunligi (shtangensirkul yoki o'lchov lentasi bilan) – tovonning keyingi qirrasidan eng uzun barmog'ining uchigacha (tirmog'i hisobga olinmaydi) o'lchanadi.

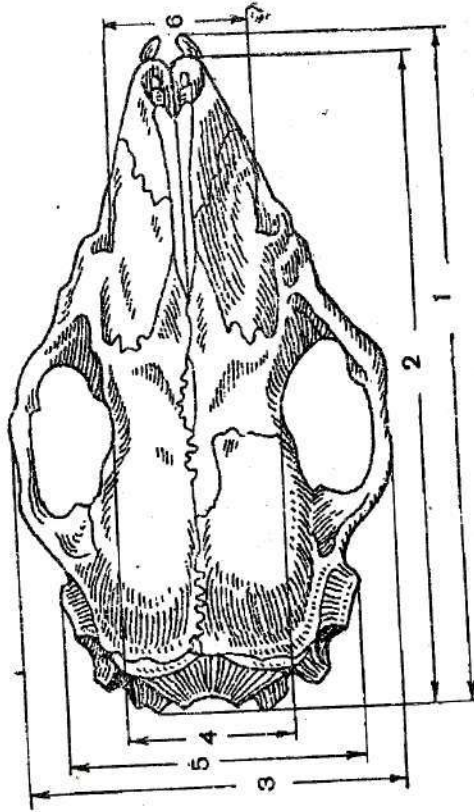

40-rasm. Yirik sutemizuvchilarning tana qismlarini o'lchash usullari:
1-tanasining uzunligi; 2-dumining uzunligi; 3-tovonining uzunligi;
qulog'ining uzunligi; yag'rining balandligi; 6 – tanasining aylanasi;
7 – tanasi qorin qismining uzunligi; 8 – oldingi oyoq'ining uzunligi;
9-orqa oyoq'ining uzunligi; 10 – kaftining uzunligi.

4. Qulog'ining uzunligi – quloq suprasining pastki kesimi qirrasidan uchigacha (juni hisobga olinmaydi) o'lchanadi. Agar quloq suprasining kesimi qulog'ining asosidan yuqorida joylashsa, qulog'ining uzunligi uning asosidan uchigacha orqa tomonidan o'lchanadi.

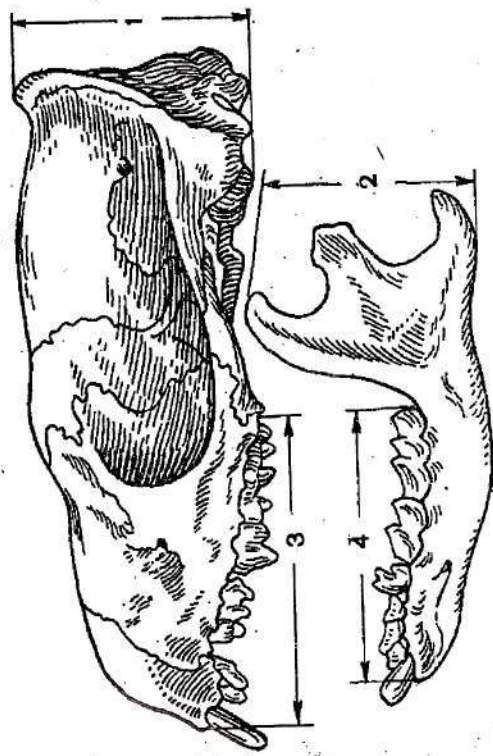
Tuyoqli sutemizuvchilarni aniqlashda yana quyidagi o'lovlar olinadi (40-rasm).

1. Yag'in balandligi – oldingi oyog'i gavadiga perpendikular cho'zilgan holda yolineg uchidan tuyog'ining uchigacha lenta bilan o'lganadi.
2. Tana aylanasi – oldingi oyoqlarining asosidan lenta bilan o'lganadi.
3. Tanasining uzunligi – yelka-kurak bo'g'imidan quymich bo'rtmasining keyingi do'mbog'igacha lenta bilan o'lganadi.
4. Oldingi oyog'ining uzunligi – tirsak do'mbog'ining uchidan tuyog'ining uchigacha tanaga nisbatan perpendikular holda cho'zib lenta bilan o'lganadi.
5. Keyingi oyog'ining uzunligi – chanoq-son bo'g'imining dum-bog'idan tizza va tovon bo'g'imlari orqali tuyoqning uchigacha lenta bilan o'lganadi.

40-rasm. Sutemizuvchilarning bosh skeletini o'lov usullari:

- 1- bosh skeletining umumiy uzunligi; 2-bosh skeletining kondilobazal uzunligi; 3-bosh skeletining chakka kengligi; 4- bosh skeletining ko'zlar orasidagi masofa; 5-bosh skeleti miya qismining kengligi; 6-bosh skeleti burun qismining kengligi.

42-rasm. Sutemizuvchilarning bosh skeletini o'lov usullari (davomi):
1-bosh skeletining balandligi; 2-pastki jag'ining balandligi; 3-yuqorigi jag'idagi tishlar qatorining alveolyar uzunligi; 4 pastki jag'idagi tishlar qatorining alveolyar uzunligi.

Sutemizuvchilarni sistemaga solishda va aniqlashda bosh skeleti va tishlari katta ahamiyatga ega. Shuning uchun ularning bosh skeleti quyidagicha o'lganadi (41-42-rasmlar):

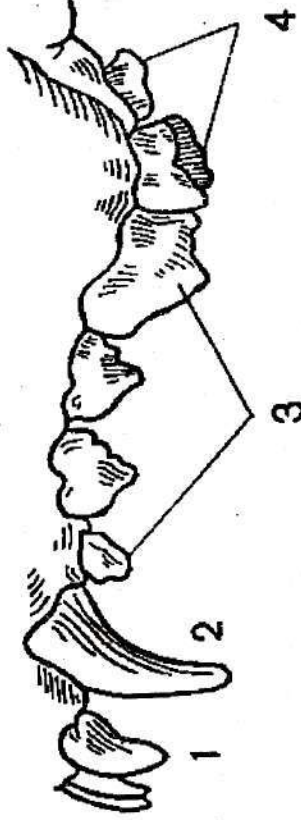
1. Bosh skeletining umumiy uzunligi – bosh skeletining oldinga va orqaga qarab chiqib turgan nuqtalari orasidagi masofa.
2. Bosh skeletining kondilobazal uzunligi – jag' oraliq suyaklarining oldingi qirrasidan ensa bo'rtmalarining keyingi yuzasigacha bo'lgan masofa.
3. Bosh skeletining chakka kengligi – chakka yoylarining chiqib turgan yon yuzlari orasidagi masofa.
4. Bosh skeletining ko'zlararo kengligi – ko'zlararo kenglikning eng tor joyi.
5. Bosh skeleti miya bo'limining kengligi – bosh skeleti miya bo'limining yon tomonlari o'rtasidagi masofa.
6. Bosh skeleti burun bo'limining kengligi – bosh skeletining qoziq tishlar orasidagi masofa.
7. Bosh skeletining balandligi – miya qismining eng ustki va pastki qirralari orasidagi masofa.

8. Oziq tishlarning (ustki yoki pastki qatori) alveolyar uzunligi – oldingi oziq tishning oldingi alveolyar qirrasidan oxirgi oziq tishning alveolyar qirrasigacha bo'lgan masofa.

9. Burun suyaklarining uzunligi – burun suyaklarining eng oldingi va keyingi qirralari orasidagi masofa.

10. Pastki jag'ining balandligi – burchak o'simtasi asosida pastki qirradan to'g'ri o'simtaning uchigacha bo'lgan masofa.

Bu qismlarning hammasi asosan shtangensirkul bilan o'lchanadi. Sutmizuvchilarning tishlari jag'ning oraliq suyaklari alveolarida va pastki jag'ning oldingi qismida joylashgan kurak tishlarga, bularning orqasida joylashgan keskich tishlarga hamda soxta va haqiqiy oziq tishlarga bo'lingan (43-rasm).

43-rasm. Sutmizuvchilar tishining joylashishlari:

1-kurak tishlar; 2-qoziq tishlar; 3-soxta oziq tishlar

Sutmizuvchilar sinfi uchta kenja sinfga bo'linadi.

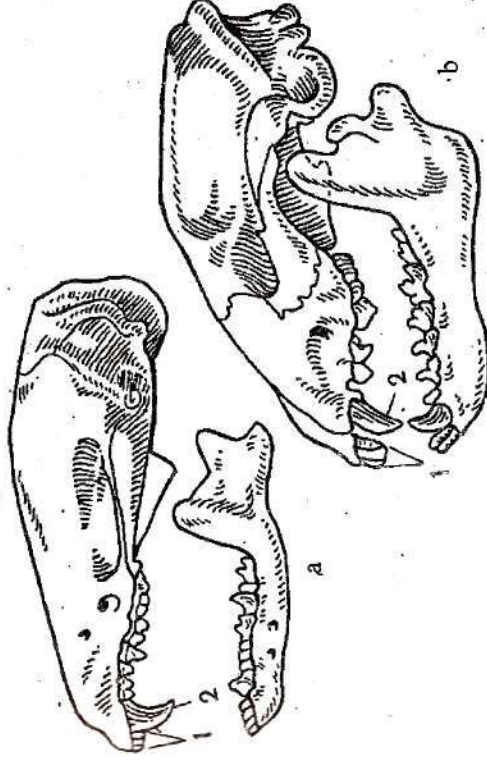
1. Kloakalilar yoki oddiy darrandalar – *Prototheria*
 2. Tuban darrandalar yoki xaltalilar – *Metatheria*
 3. Yuksak darrandalar – *Eutheria* yoki yo'ldoshlilar – *Placentalia*
- MDH, shu jumladan, O'zbekiston hududida yashaydigan sutmizuvchilar asosan yuksak darrandalarga mansubdir.

Yuksak darrandalar kenja sinfi – *Eutheria*

MDH faunasida bu kenja sinfning 9 ta turkumga, O'zbekiston faunasida 7 turkumga mansub turlari tarqalgan.

Sutmizuvchilarning turkumlarini aniqlash jadvali

- 1 (12) Barmoqlarining uchida tirnog'i bor. Burun suyaklarining uzunligi 10 sm ga yetmaydi.
- 2 (9) Pastki jag'ida 2-3 juft kurak tish bo'ladi. Qoziq tishlari bor.
- 3 (4) Tumshug'ining uchi harakatchan xartumchaga o'xshab cho'zilgan. Ichkarigi juft kurak tishlari, odatda, qolganlaridan yirik, agar kurak tishlarining hammasi bir xilda yirik bo'lsa, tashqi kurak tishlari qoziq tishiga yaqin turadi (44-rasm, a).

44-rasm. Hasharotxo'rlar (a) bilan yirtqichlarning (b) bosh skeleti:
1-kurak tishlari; 2-keskich tishlari.

Hasharotxo'rlar (*Насекомоядные*) – *Insectivora* (165-bet).

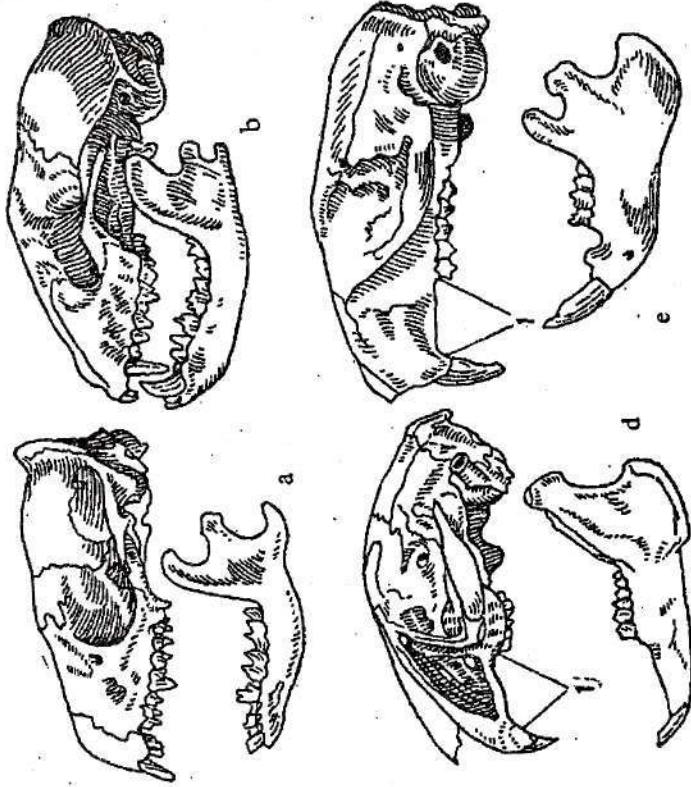
4 (3) Tumshug'ining uchi harakatchan xartumchaga o'xshab cho'zilgan. Kurak tishlari bir xilda yirik. Yuqorigi jag'idagi qoziq va kurak tishlari orasida tishsiz bo'shliq bor (44-rasm, b).

5 (6) Oldingi oyoqlari qano'tga aylangan. Oldingi oyog'ining barmoqlari (birinchisidan tashqari) juda uzaygan va uchish pardasi bilan qoplangan. Uchish pardasi oldingi, keyingi oyoqlari va dumini tutash-tirib turadi. Uchinchi barmog'i tanasidan uzun.

Qo'lqanotlilar yoki ko'rshapalaklar (*Рыкопильные*) – *Chiroptera* (167-bet).

6 (5) Oldingi oyoqlari qanotga aylanmagan. Barmoqlari tanasidan uzun emas.

7 (8) Odatda, qoziq tishlari uzunligi bilan boshqa tishlardan ajralib turadi. Yuqorigi jag'idagi kurak va qoziq tishlar orasida uncha katta bo'lmagan bo'shliq bor (45-rasm, d, e).

45-rasm. Har xil sutemizuvchilarning jag'laridagi tishlar:
a-tipratikanniki; b-yenotniki; d- tovushqonnik; e-sug'urniki;
f-tishsiz bo'shliq (diastema).

Yirtqichlar (Хищные) – Carnivora (190-bet).

8 (7) Tishlari boshqacha tuzilgan.

9 (2) Pastki jag'ida faqat ikki juft kurak tish bor. Qoziq tishlari yo'q. Yuqorigi jag'idagi kurak tishlar bilan oziq tishlar orasida tishsiz bo'shliq (diastema) bor (45-rasm, d, e).

10 (11) Yuqorigi jag'idagi birinchi juft kurak tishlarning orqasida kichik ustunchasimon bir juft kurak tishlar bor. Pastki jag'ining har tomonida 5 tadan oziq tish bor (45-rasm, d).

Tovushqonimonlar (Звучеобразные) – Lagomorpha (174-bet).

11 (10) Yuqorigi jag'idagi birinchi juft kurak tishlar orqasida ustunchasimon juft kurak tishlar yo'q. Pastki jag'ining har tomonida 3-4 tadan oziq tish bor (45-rasm, e).

Kemiruvchilar (Грызуны) – Rodentia (175-bet).

12 (1) Barmoqlarining uchida tuyoq bor. Burun suyaklari 10 sm dan uzun.

Juft tuyoqlilar (Парнокопытные) – Artiodactyla (197-bet).

HASHAROTXO'RLAR TURKUMI (НАСЕКОМОЯДНЫЕ) – INSECTIVORA

Bu turkumga tashqi ko'rinishi har xil bo'lgan mayda va o'rtacha kattalikdagi sutemizuvchilar kiradi. Oyoqlari besh barmoqli va barmoqlari uchida tirnog'i bor. Boshining burun qismi cho'zilib, xartumchaga aylangan. Tishlarining joylashishlariga uncha aniq bo'lmagan. Deyarli bir xil tuzilgan bo'ladi.

MDH faunasida hasharotxo'rlarning 38 turi tarqalgan bo'lsa, shulardan 6 tasi O'zbekistonda yashaydi. O'zbekistonda yashovchi hasharotxo'rlar 2 ta oilani tashkil etadi.

Hasharotxo'rlarning oilalarini aniqlash jadvali

1 (2) Tanasining usti kalta, qattiq ignalar bilan qoplangan.

Tipratikanlar (Ежовые) – Erinaceidae (165-bet).

2 (1) Tanasining usti qorin tomoni singari qalin, yumshoq jun bilan qoplangan.

Yerqazirlar (Землеройковые) – Soricidae (166-bet).

Tipratikanlar oilasi (Ежовые) – Erinaceidae

O'zbekistonda tarqalgan hasharotxo'rlar orasida tipratikanlar eng yirik hayvonlar bo'lib, tanasining usti qattiq ignalar bilan qoplangan, quloq va ko'zlari yaxshi taraqqiy etgan.

O'zbekistonda quloqdor tipratikanlar (*Ушастые ежи*) – *Hemiechinus Fitzinger* urug'ining turlari yashaydi.

Quloqdor tipratikanlar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (2) Boshining ustida va ensa qismining o'rtasida ignasiz ochiq joy bor. Ignalari qoramtir.

Qora ignali tipratikan (Темноушный ёж) – *Hemiechinus hypomelas* Brandt.

O'zbekistonning janubida, Nurotadan Termizgacha bo'lgan hududida tarqalgan.

2 (1) Boshining ustida va ensa qismining o'rtasida ignasiz ochiq joy yo'q, rangi ochiq.

Quloqdor tipratikan (Ушастый ёж) – *Hemiechinus auritus* Gmelin.

O'zbekistonning butun territoriyasida tarqalgan.

YERQAZIRLAR OILASI (ЗЕМЛЕРОЙКИ) – SORICIDAE

1 (4) Tanasining orqa tomoni bir xil rangda (kulrang, qora, qo'ng'ir), oq dog'i yo'q. Yuqorigi jag'ining har tomonida (kurak va oziq tishlar orasida) 3-5 tadan oraliq tishlari bor.

2 (3) Tanasi 47 mm dan uzun. Tovoni 10 mm dan uzun. Bosh skeletining kondilobazal uzunligi 14 mm dan ortiq. Yuqorigi jag'ining har tomonida 3 tadan (ba'zan 2 tadan) oraliq tishlari bor.

Oqtishlar (Белозубки) – *Crocidura Wagler* (197-bet).

3 (2) Tanasi 47 mm dan kalta, tovoni 10 mm ga yetmaydi, bosh skeletining kondilobazal uzunligi 14 mm dan kam. Yuqorigi jag'ining har tomonida 4 tadan oraliq tishlari bor.

Mitti oqtishlar (Многозубые белозубки) – *Suncus Ehrenberg*.

O'zbekistonning janubida Termiz atrofida nominal turi – *mitri oqtish* (Карликовая белозубка) – *Suncus etruscus Savin* topilgan.

4 (1) Tanasining orqa tomoni, ikki xil rangda: kulrangning o'rtasida oq dog' bor. Yuqorigi jag'ining har tomonida 2 tadan oraliq tishlari bor.

Putoraklar – *Diplomesodon Brandt*.

Bittagina ola putorak – *Diplomesodon pulchellum Licht* turi bo'lib. O'zbekistonda asosan Qizilqumda tarqalgan.

Oqtishlar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (2) Keyingi oyog'ining tovoni 12 mm ga yetmaydi, bosh skeletining kondilobazal uzunligi 17,5 mm dan kam.

Kichik oqtish (Малая белозубка) – *Crocidura suaveolens Pallas*.

Amudaryoning quyi oqimida, Zarafshon, Sirdaryo, Farg'ona, Chirchiq va Surxondaryo vodiylarida yashaydi.

2 (1) Keyingi oyog'ining tovoni 12 mm dan, bosh skeletining kondilobazal uzunligi 17,5 mm dan ortiq.

Oq orinli oqtish (Белобрюхая белозубка) – *Crocidura leucodon Hermann*.

Surxondaryo vodiysida ikki nusxa tutilgan.

KO'RSHAPALAKLAR TURKUMI (РУКОПЫЛЬЕ) – CHIROPTERA

Qo'lqanotlilar, ya'ni ko'rshapalaklar sutemizuvchilarning uchishga moslashgan guruhidir. Ular uzun barmoqlari orasida joylashgan, oldingi va keyingi oyoqlarini hamda dumini tutashirib turuvchi yupqa teri parda yordamida uchadi. Keyingi oyoqlarining tovonida tog'ay, ya'ni «pixi» bo'lib, unga uchish pardasining keyingi qirasi tutashgan bo'ladi. Quloq suprasi katta va ichida, odatda, teri bo'rtmasi bo'ladi.

MDH da ko'rshapalaklarning 40 ta turi bo'lib, shulardan 19 tasi O'zbekistonda uchraydi, ular uchta oilaga mansub. Bularning hammasi ko'rshapalaklar – Microchiroptera kenja turkumiga kiradi.

Ko'rshapalaklarning oilalarini aniqlash jadvali

1 (2) Boshining yuz qismida murakkab shakldagi teri bo'rtmasi bor. Quloq suprasining uchlari o'tkirlashgan. Pastki jag'ida faqat 2 juft kurak tishlari bor. Bosh skeletining burun qismi ustida suyak bo'rtmasi bor.

Taqaburunlar (Подковоносы) – *Rhinolophidae* (168-bet).

2 (1) Boshining yuz qismida murakkab teri bo'rtmasi yo'q. Pastki jag'ida 3 juft kurak tishlari bor. Bosh skeletining burun qismi ustida suyak bo'rtmasi yo'q.

3 (4) Dumi ingichka, butunlay yoki oxirgi 1-2 umurtqalaridan tashqari hammasi uchish pardasi bilan o'ralgan. Yuqorigi labida osilgan

teri bo'rtmasi yo'q. Yuqorigi jag'ida, odatda, 2 juft kurak tishi bor (agar bir juft bo'lsa, oldingi soxta oziq tishlari bo'lmaydi).

Silliq burginilar (Гладконосые или обыкновенные летучие мыши) — *Vespertilionidae* (169-bet).

4 (3) Dumining taxminan yarmi uchish pardasidan tashqarida joylashadi. Yuqorigi lab osilib turadigan burma hosil qiladi. Yuqorigi jag'ida faqat bir juft kurak tishi bor. Yuqorigi jag'ining oldingi soxta oziq tishi yaxshi rivojlangan.

Buldog ko'rshapalaklar (Бульдоговые летучие мыши)
Molossidae (174-bet).

**Taqdaburunli ko‘rschalaklar oilasi (Podkonoyny) –
Rhizophoridae**

Dumi ingichka va kalta, uchish pardasidan tashqariga chiqmaydi. Tumshugʻida murakkab teri burmalari bor. Teri boʻrtmalari uch qismdan iborat: taqaburun teshiklarining oldida va yon tomonlarida lanseta – uchburchak boʻlib, peshanasida va egar-taqa, lanseta oraligʻida joylashgan. Kurak tishlari faqat bir juft.

MDH da va O'zbekistonda taqabburunlar *Rhinolophus Lecepede* urug'ining turlari tarqalgan.

**Taqaburunlar urug'ining turlarini
aniqlash jadvali**

1 (2) O'lchami katta, bosh skeletining kondilobazal uzunligi 19 mm dan ortiq, yuqorigi jag'ining tishlar qatori 7,5 mm dan oshadi, yelka oldi ajsimi 53 mm dan uzun.

Katta tagaburin (Большой подковонос) — *Rhinolophus ferrugineus* Schreber.

Toshkent atrofidagi, Nurota, Turkiston tizma tog'larida, Qo'xitangda va Surxondarvo voivodsida yashaydi.

2 O'Ichmi kichik, bosh skeletining kondilobazal uzunligi 19 mm ga yetmavdi, velka oldi qismining uzunligi 53 dan kam.

3 (4) Tanasining uzunligi 40 mm ga yetmaydi, yelka oldi qismi 42 mm dan kam bo'lmaydi, yelka o'zi qisqarmaydi.

Kichik tagaburun (Малый подковонос) – *Rhinolophus hipposideros* Bechstein.

Nurota tog‘laridagi g‘orlarda va Bo‘stonliq tog‘larida yashaydi.

4 (3) Tanasining uzunligi 40 mm dan oshadi, yelka oldi 43-53 mm, bosh skeletining kondilobazal uzunligi 15,5-18,5 mm, yuqorigi jag' tishlar qatori 7.5 mm dan kalta.

Vuxoro taqaburini (Бухарский подковонос) – *Rhinolophus bocharicus* Kastsch et Akim.

Chirchiq, Surxondaryo, Qashqadaryo, Sirdaryo va Zarafshon vodiysidagi g'orlarda yashaydi.

**Silliq burunli ko'rshapalaklar oilasi (Гладконосые) -
Vespertilionidae**

Kichik va o'rtacha kattalikdagi ko'rshapalaklardir. Uzun va ingichka dumi butunlay yoki asosi bilan uchish pardasi ichiga joylashgan. Keyingi oyoqlarida tog'ayli yoki suyakli «pixi» bor. Quloq suprasining uchlari yumaloqlashgan.

Silliqq burunlilarning urug'larini aniqlash jadvali

1 (2) Quloq suprasi juda katta bo'lib, uzunligi bilagining (tirsak-bilak qismi) uzunligiga teng. Uning ichki yuzasi asosida oldinga qaragan teri bo'rtmalari va ko'ndalang burmalar bor (46-rasm, a).

Shalpingquloqlar (Ушаны) – Placotus Geoffroy.

MDH da va O'zbekistonda faqat bitta nominal turi – *shalpang-quloq* – *Placotus auritus* L. tog'li tumanlarda, g'orlarda uchraydi.

2 (1) Quloq supradi juda kichik va bilagidan ancha kalta. Uning ichki yuzasida teri bo'rtmalari va ko'ndalang burmalar yo'q.

3 (4) Peshanasining ustida quloq suprasining ichki qirralari qo'shilgan. Burni bilan ko'zi orasida junsiz ochiq joy bor. Quloq suprasi serbar (46-rasm.b).

Kengquloqlar (Illupokoyuku) – Barbastelle Gray.

O'zbekistonda bitta turi — *Osiyo kengqulog'i* (*Azuamская мушкетерка*) — *Barbastella leucomelas Cretzschm* uchraydi. U Toshkent, Samarqand, Surxondaryo viloyatlarida yashaydi.

4 (3) Peshanasining ustida quloq suprasining asosi qoʻshilmagan va serbar oraliq bor. Burni bilan koʻzi orasi jun bilan qoplangan.

5 (6) Quloq suprasi 30 mm dan uzun. Quloqlarning uchi o'tkirlashgan. Yuqorigi jag'ida bittadan kurak tishi bor.

Tunshapalaklar (Ночницы) – *Myotis Kaup* (171-bet).

10 (9) Yuqorigi jag'ida bittadan kichik oldingi oziq tishlari bor.

Kojanlar va netopirlar (Кожаны и нетопыры) – Vespertilio L. (172-bet).

Tunshapalaklar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (2) O'lchami katta. Yelka oldi 53 mm dan uzun. Bosh skeletining kondilobazal uzunligi 19 mm dan kam emas.

O'kir quloqli tunshapalak (Остроухая ночница) – Myotis blathi Temes.

O'zbekistonning tog'li zonalarida, Toshkent atrofiga, Nurota, Qashqadaryo va Surxondaryo vodiylarida tarqalgan.

2 (1) O'lchami kichik. Yelka oldi 53 mm dan kalta. Bosh skeletining kondilobazal uzunligi 19 mm ga yetmaydi.

3 (4) Qanot pardasining erkin qirrasidan yuqoriga (orqa oyog'i tashqi barmog'ining asosidan ancha yuqoriga) birikkan.

Uzun barmoqli tunshapalak (Длинноухая ночница) – Myotis capaccinii Bonaparta.

Amudaryoning quyi oqimida va Nukusda topilgan.

4 (3) Qanot pardasining erkin qirrasidan orqa oyog'i tashqi barmog'ining asosiga yaqin birikkan.

5 (8) Dumi 45 mm dan kalta.

6 (7) O'lchami o'rtacha. Yelka oldi 39-43,5 mm, bosh skeletining kondilobazal uzunligi 14,8-16 mm. Tanasining ustidagi jun uch xil rangda.

Uch rangli tunshapalak (Трёхцветная ночница) – Myotis emarginatus Geoffroy.

Chirchiq va Surxondaryodagi g'orlarda koloniya bo'lib yashaydi.

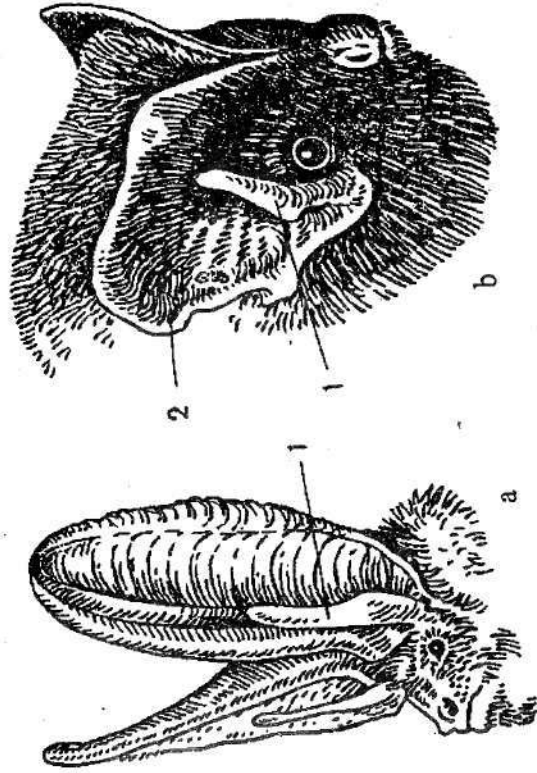
7 (6) O'lchami kichik. Yelka oldi 39 mm dan kalta. Bosh skeletining kondilobazal uzunligi 14,3 mm dan oshmaydi. Tanasining ustidagi jumi ikki xil rangda.

Mo'ylabli tunshapalak (Усамая ночница) – Myotis mystacinus Kuhl.

O'zbekistonda Farg'ona vodiysida, Toshkent va Samarqand viloyatlarida topilgan.

8 (5) Dumi 45 mm dan uzun. Boshi va gavdasiga nisbatan uzunlik qilladi.

Uzun dumli tunshapalak (Длиннохвостая ночница) – Myotis blythii G. Allen.

46-rasm. Shalpangquloq (a) bilan kengquloqning (b) bo'lishi:

1-teri bo'rtmasi; 2-quloq uchi oldidagi yelkan.

O'qquloqlar (Смелюхи) – Otomyotis Peters.

MDH da va O'zbekistonda bitta turi – oq qorinli o'qquloq (*Белобрюхий смелюх*) – *Otonictes hemprichi Peters* uchraydi. Bu tur Toshkent, Samarqand, Surxondaryo viloyatlarida uchraydi.

6 (5) Quloq'i 30 mm dan kalta. Quloqlarining uchi yumaloqlashgan. Yuqorigi jag'ida ikkita kurak tishi bor.

7 (8) Qanotning qo'tliq qismi qalin jun bilan qoplangan. Oldingi oyog'i uchinchi barmog'ining metakarpal (asosiy) suyagi beshinchi barmog'ining shunday suyagidan 8 mm uzun. Bosh skeletining kondilobazal uzunligi 15 mm dan ortiq.

Shomshapalak (Вечерница) – Nyctalus Bowden.

O'zbekistonda, Toshkent va Samarqand viloyatlarida *malla shomshapalak (Рыжая вечерница)* – *Nictalus noctula Schreber* degan turi uchraydi.

8 (7) Qanotning qo'tliq qismi junsiz yoki juda siyrak junli bo'ladi. Oldingi oyog'i uchinchi barmog'ining metakarpal suyagi beshinchi barmog'ining ikkita teng. Bosh skeletining kondilobazal uzunligi 15 mm dan kam.

9 (10) Yuqorigi jag'ida 2 tadan kichik oldingi oziq tishlari bor.

Samarqand atrofidagi g'orlardan topilgan.

Kojanlar va netopirlar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (4) Yuqorigi jag'ida oldingi kichik soxta oziq tishi bor. Dumining uchi son oraliq pardasidan 2-3 mm chiqib turadi, yelka oldi 37 mm, bosh skeletining konilobazal uzunligi 13,4 mm ga yetmaydi.

2 (3) Yuqorigi jag'ining keyingi kichik tishi ikki ayri. Qanot va son oraliq pardalarining erkin qirralari oq emas.

— *Miti netopir (Hemonypъ капрук)* — *Vespertilio pipistrellus Schreber*.

Respublikamizning shimoliy tumanlarida (Xiva, Nukus, Ustyurt, Qizilqumda), Nurotada, Karmana, Buxoro, Surxondaryo va Farg'ona atroflarida tarqalgan.

3 (2) Yuqorigi jag'ida keyingi qoziq tishi bor, uchli. Qanot va son oraliq pardalarining erkin qirralari oq.

— *O'rta dengiz netopiri (Средиземноморский нетопыр)* — *Vespertilio kuhl*

O'zbekistonda faqat Xiva atrofiga topilgan.

4 (1) Yuqorigi jag'ida oldingi kichik soxta oziq tishi yo'q. Dumining uchi son oraliq pardasidan 4-5 mm chiqib turadi. Yelka oldi 41 mm, bosh skeletining konilobazal uzunligi 13,9 mm dan ortiq.

5 (6) Yuqorigi jag'idagi tashqi kurak tishi nisbatan yirik: uning uchi ichki kurak tishining o'rta qismigacha yetadi. Bosh skeletining konilobazal uzunligi 14,2 mm ga yetmaydi. Yelka oldi 33-40 mm.

— *Kojansimon netopir (Кожановидный нетопыр)* — *Vespertilio savil Bonaparte*.

Boysun qishlog'i yaqinida Ko'hitang tog'idan topilgan.

6 (5) Yuqorigi jag'idagi kurak tishi mayda, uchi ichki kurak tishining o'rta qismigacha yetib bormaydi. Yelka oldi 41 mm dan kam emas.

7 (8) Epiblemasi yaxshi taraqqiy etgan va ko'ndalang tog'ay to'sig'i bor. Kalta oq yoki sarg'ish-oqish rangdagi orqa junlarining uchi jigarrang yoki qoramtir, orqasiga kumushdek tus berib turadi.

— *Ikki rangli kojan (Двухцветный кожан)* — *Vespertilio murinus L.*

Nurota tog'larida, Boysun tumanida va Toshkent atrofiga yashaydi.

8 (7) Epiblema o'rta sermuskul ko'ndalang tog'ay to'siqsiz bo'rtma bor. Orqasi deyarli bir xil, kumushrang tusi yo'q. Urg'o-chilarining bir juft emchagi bor.

9 (10) O'lchami o'rtacha, yelka oldi 42-46 mm, bosh skeletining konilobazal uzunligi 14,7-17 mm, chakkasining kengligi 10,4-11,7 mm.

— *Ognev kojani (Кожан Огнева)* — *Vespertilio ognevi Bobrinskij*. Ko'hitangda va Qizilqumda yashaydi.

10 (9) O'lchami katta, yelka oldi 48,5-55,5 mm, bosh skeletining konilobazal uzunligi 19-21 mm, chakkasining kengligi 13-15 mm.

— *Kechki kojan (Поздний кожан)* — *Vespertilio serotinus Schreber*.

Xiva vohasida, Nukus atrofiga, Qizilqum, Surxondaryo, Zarafshon, Toshkent va Farg'ona vodiysida tarqalgan.

BULDOG KO'RSHAPALAKLAR OILASI (БУЛЬДОГОВЫЕ) — MOLOSSIDAE

Qanoti juda uzun, uchi o'tkir, yo'g'on, muskuldor, dumi keyingi oyog'idan uzun. Tumshug'ida muskulli o'simta bo'lmaydi. Kozelogni uchi jun bilan qoplangan. Katta quloqlari deyarli bir-biriga tegib turadi. MDH va O'zbekiston faunasida bitta — *qat-qat lab urug'i* — *Tadarida Raf.* va *keng qulog'li qat-qat lab (широкоухий клядучамо-рыб)* — *Tadarida teniotis Raf.* turi uchraydi. Buxoro atrofiga va Bobotog'da yashaydi.

TOVUSHQONSIMONLAR TURKUMI (ЗАЙЦЕОБРАЗНЫЕ) — LAGOMORPHA

Kichik va o'rtacha kattalikdagi kemiruvchilarga o'xshash bo'lib, oldingi oyloqlari besh barmoqli, keyingi oyloqlari to'rt barmoqli bo'ladi. Dumi kalta, qulog'i katta va uzun yoki yumaloq.

Yuqorigi jag'ida ikki juft kurak tishi bor. Bulardan oldingilari juda yirik. Bularning orqa tomonida bir juft mayda ustunsimon kurak tishi bor. Pastki jag'ida faqat bir juft katta kurak tishi bo'ladi.

Tovushqonsimonlar turkumining oilalarini aniqlash jadvali

1 (2) Dumi nihoyatda kalta, junining ostida joylashgan. Quloqlari nisbatan kalta va yumaloq shaklda. Tanasining uzunligi 250 mm dan kam.

— *Dumsiz sichqonlar (Пухляк)* — *Ochotonidae (175-bet)*.

2 (1) Dumi junidan ancha chiqib turadi. Quloqlari cho'ziq va uzun. Tanasi 350 mm dan uzun.

Tovushqonlar (Зайцевые) – Leporidae (175-bet).

Dumsiz sichqonlar oilasi (Пищуховые) – Ochotonidae
Oyoqlari kalta, keyingi oyoqlari oldingilaridan taxminan 2 baravar uzun. O'zbekistonda tog'li tumanlarda dumsiz sichqonlar – *Ochotana L. (Пищуха)* urug'i va *dumsiz qizil sichqon (Красная пищуха)* – *Ochotana rufula Severtzevi* turi yashaydi.

Tovushqonlar oilasi (Зайцевые) – Leporidae

Nisbatan yirik, oyoqlari va quloqlari ancha uzun. Dumi yaxshi taraqqiy etgan hayvonlar.

O'zbekistonda deyarli hamma joyda tovushqonlar urug'ining bitta turi – *qum tovushqoni (Заяц-толай, или песчанник)* – *Lepus tolai Pallas* tarqalgan.

KEMIRUVCHILAR TURKUMI (ГРЫЗУНЫ) – RODENTIA

Yuqorigi jag'ida bir juft kurak tishi bor. Kichik va o'rtacha kattalikdagi hayvonlar hisoblanadi. MDH faunasida kemiruvchilarning 11 ta, O'zbekiston faunasida 8 ta oilasining vakillari yashaydi.

Kemiruvchilar turkumining oilalarini aniqlash jadvali

1 (2) Tanasining usti uzun va yo'g'on (uzunligi 30 sm gacha) tikan bilan qoplangan.

Jayralar (Дикобразовые) – Hystriidae (176-bet).

2 (1) Tanasining usti jun bilan qoplangan.

3 (4) Dumi yon tomondan qisilgan. Keyingi oyoq barmoqlari orasida suzgich parda bor. Tanasi 500 mm dan uzun.

Nutriyalar – Myocastoridae (176-bet).

4 (3) Dumi yumaloq. Keyingi oyoq barmoqlari orasida suzgich parda yo'q. Agar suzgich pardasi bo'lsa, tanasining uzunligi 300 mm dan oshmaydi.

5 (6) Peshana suyaklarida orqaga va tashqariga qaragan, yaxshi rivojlangan o'tkir ko'z orti o'simtalari bor. Pastki jag'ida 4 ta dan, yuqorigi jag'ida 5 tadan oziq tishi bor, ba'zan yuqorigi jag'idagi tishlari juda mayda bo'ladi. Bu holda bosh skeleti 40 mm dan uzundir.

Olmaxonlar (Тяньлар - Белучу) – Scuridae (177-bet).

6 (5) Peshana suyagining ko'z orti o'simtalari yo'q. Yuqorigi jag'ida haqiqiy oziq tishlar 4 ta dan ko'p bo'lmaydi. Bosh skeleti 40 mm dan oshmaydi.

7 (8) Pastki jag'ida 4 ta dan haqiqiy oziq tishi bor. Dumi qalin jun bilan qoplangan va yon tomonga qaratilgan. Juni dum o'zagining diametridan uzun.

Soryalar – Gliridae (179-bet).

8 (7) Pastki jag'ida 3 tadan haqiqiy oziq tishi bor. Dumi yo qilli halqasimon teri tangachalar bilan yoki kalta jun bilan qoplangan. Ba'zan dumining uzun cho'tkachasi bo'ladi. Dumini qoplagan jun dum o'zagining diametridan kalta.

9 (10) Keyingi oyoqlari oldingi oyoqlaridan 3-4 marta uzun. Keyingi oyoqlari 3 yoki 5 barmoqli. Agar keyingi oyoqlarida 5 ta dan barmoq bo'lsa, chetdagilarining tirnog'i uchta o'rta barmoqlarining asosigacha yetmaydi.

Qo'shoyoqlar (Тушканчуку) – Dipodidae (179-bet).

10 (9) Keyingi oyoqlari oldingi oyoqlariga nisbatan 2-2,5 martadan ortiq uzun emas. Keyingi oyoqlari 5 barmoqli. Yon barmoqlarining tirnog'i o'rta barmoqlarining asosidan chiqib turadi. Yuqorigi jag'ida 3 ta dan haqiqiy oziq tishi bor.

Sichqonlar (Мышуные) – Muridae.

JAYRALAR OILASI

(ДИКОБРАЗОВЫЕ) – HYSTRICIDAE

Quruqlikda yashaydigan yirik kemiruvchi hayvonlar bo'lib, terisi uzun va yug'on ignalar bilan qoplangan.

MDH va O'zbekiston faunasida *jayralar – Hystrix L. (Дикобразы)* urug'i va *Hind jayrasi (Индийский дикобраз)* – *Hystrix indica Kerr* turi keng tarqalgan.

Nutriyalar oilasi – Myocastoridae

Quruqlikda va suvda yashaydigan yirik kemiruvchi hayvonlardir. Uzun dumi kalta jun va tangachalar bilan qoplangan, keyingi oyoqlari ancha uzun va baquvvat bo'lib, 4 ta barmog'i suzgich parda bilan qoplangan. Bularning asosiy vatani Janubiy Amerika, bizda iqlimlash- tirilgan hayvon hisoblanadi.

Urugi *nutriyalar – Myocastor Kerr*, turi *nutriya – Myocastor coypus Molina*. Maxsus hayvonotchilik fermalarida mo'ynasi uchun boqiladi.

Olmaxonlar (tiynlar) oilasi (Беличън) – Sciuridae

Kichik va o'rta katta kattalikdagi kemiruvchi hayvonlardir. Keyingi oyoqlari oldingi oyoqlaridan 2-2,5 martadan ortiq uzun emas. Dumi doim jun bilan qoplangan. Peshana suyagida orqaga va yonga qaragan o'tkir o'simalari bor. O'zbekistonda bu oilaning 3 ta urug'ining turlari tarqalgan.

Olmaxonlar oilasining urug'larini aniqlash jadvali

1 (2) O'Ichami katta, tanasining uzunligi 390 mm dan ortiq, tovonlari 65 mm dan uzun, bosh skeletining kondilobazal uzunligi 75 mm dan kam emas. Yuqorigi jag'ining oziq tishlar qatori 18 mm dan uzun.

Sug'ur'lar (Cypku) – Marmota Frisch(178-bet).

2 (1) O'Ichami kichik, tanasining uzunligi 380 mm dan kam, bosh skeletining kondilobazal uzunligi 63 mm ga yetmaydi, yuqorigi jag'ining oziq tishlar qatori 17 mm dan kam.

3 (4) Barmoqlari va tirnoqlari uzun 10 mm dan ortiq. Oldingi oyoq barmoqlari uzun junli.

Ingichka barmoqli yumronqoziqlar (Тонконозые суслуки) – Sperophilopsis Blasius.

O'zbekiston janubiy cho'l tumanlarida nominal turi – *Sperophilopsis leptodactylus Licht* yashaydi.

4 (3) Barmoqlari va tirnoqlari nisbatan kalta (oldingi oyoq barmoqlarining tirnog'i 10 mm ga yetmaydi). Orqa oyoq barmoqlarining tirnog'i 10 mm ga yetmaydi). Orqa oyoq barmoqlarida uzun jun tutami yo'q.

Yumronqoziqlar (Суслуки) – Citellus Oken(178-bet).

Sug'ur'lar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (2) Dumi (uchidagi junlari bilan) tanasi uzunligining yarmiga teng. Qorin tomonining rangi orqasining rangidan deyarli farq qilmaydi.

Uzun dumli yoki qizil sug'ur (Длиннохвостый супок) – Marmota caudata Geoffroy.

Hisor tizma tog'larining janubiy etaklarida va Boysun tog'larida yashaydi.

2 (1) Dumi tanasi uzunligining yarmiga yetmaydi. Qorin tomonining rangi och kulrang, ustining rangi qoramir (ayniqsa, boshining orqasi va bo'yin qismi).

Ko'k sug'ur (Супок Мензбура) – Marmota menzbieri.

Talas Olatovi, Ugam, Chotqol vodiylarida tarqalgan.

Yumronqoziqlar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (4) Dumining uzunligi tanasi uzunligining $\frac{1}{4}$ dan oshmaydi. Tovu 34 mm dan, tanasi 210 mm dan, bosh skeleti 42 mm dan uzun.

2 (3) Tanasining usti sarg'ish-qum rangida, lekin qoramir juni bo'ladi.

Sariq yoki qum yumronqozig'i (Желтый суслук) – Citellus fulvus Licht.

Respublikamizda deyarli hamma joyda tarqalgan.

3 (2) Tanasining usti kulrang, bu fonda aniq ko'rinib turgan kulcha dog'lar bor.

Relikt yoki Tyan-Shan yumronqozig'i (Реликтовый суслук) – Citellus relictus Kaschkarov.

Toshkent viloyatida, Olatovda, Hisor tizma tog'larining g'arbiy tomonlarida tarqalgan.

4 (1) Dumining uzunligi tanasi uzunligining $\frac{1}{4}$ dan kam. Tovu 34 mm dan, tanasining uzunligi 210 mm dan, bosh skeleti 42 mm dan kam.

Kichik yumronqozig' – Citellus pygmaeus Pallas
Bizda faqat Ustyurtda uchraydi.

Sonyalar oilasi – Gliridae

Kichik va o'rta katta kattalikdagi kemiruvchilar hisoblanadi. Yuqorigi va pastki jag'ining har tomonida 4 tadan oziq tishi bo'ladi. Daraxtlarda uya quradi. O'zbekiston faunasida o'rmon olmaxonlari (*лесные соня*) – *Dryomys Thomas* urug'i va nominal turi – *Dryomys nitidula Pallas* tarqalgan. Asosan tog'li tumanlardagi daraxtzorlarda va qishloqlardagi bog'larda yashaydi.

Qo'shoyoqlar oilasi (Тушканчиковые) – Dipodidae

Kichik va o'rta katta kattalikdagi kemiruvchi hayvonlar. Sakrab yurishga moslashgan. Oldingi oyoqlari kalta va kuchsiz. Keyingi oyoqlari baquvvat, oldingi oyoqlaridan 4 martadan ortiq uzun. Dumi uzun bo'lib, uchida, odatda, cho'tkasi bo'ladi.

Qo'shoyoqlar oilasining kenja oilalarini aniqlash jadvali

1 (4) Tanasining uzunligi 80 mm dan ortiq. Bosh ustining oraliq qismini yaxshi rivojlangan (47-rasm, a,b,d,e,f).

2 (3) Keyingi oyoqlarida 5 tadan barmog'i bor. Yuqorigi jag'ining kurak tishlari pastga va oldinga qaragan.

Besh barmoqli qo'shoyoqlar (Пятипалые мушканчики) – *Allactaginae* (181-bet).

3 (2) Keyingi oyoqlari uch barmoqli. Yuqorigi jag'idagi kurak tishlarining uchi pastga ko'p egilgan.

Uch barmoqli qo'shoyoqlar (Трехпалые мушканчики) – *Dipodinae* (183-bet).

4 (1) Tanasining uzunligi 80 mm ga yetmaydi. Boshi ustining oraliq suyagi yo'q. Imaydi yoki yaxshi rivojlanmagan.

Mitti qo'shoyoqlar (Карликовые мушканчики) – *Cardiocraniinae* (184-bet).

Besh barmoqli qo'shoyoqlar kenja oilasining urug'larini aniqlash jadvali

1 (2) Quloqlari uzun bo'lib, oldinga bukilganda uchi tumshug'ining uchiga yetadi va undan oshadi. Dumining uchida yaxshi rivojlangan cho'tkasi bor Yuqorigi jag'ining har tomonida 4 tadan oziq tishi bor. *Besh barmoqli qo'shoyoqlar* (Земляные зайцы) – *Allactaga* F. Cuvier (181-bet).

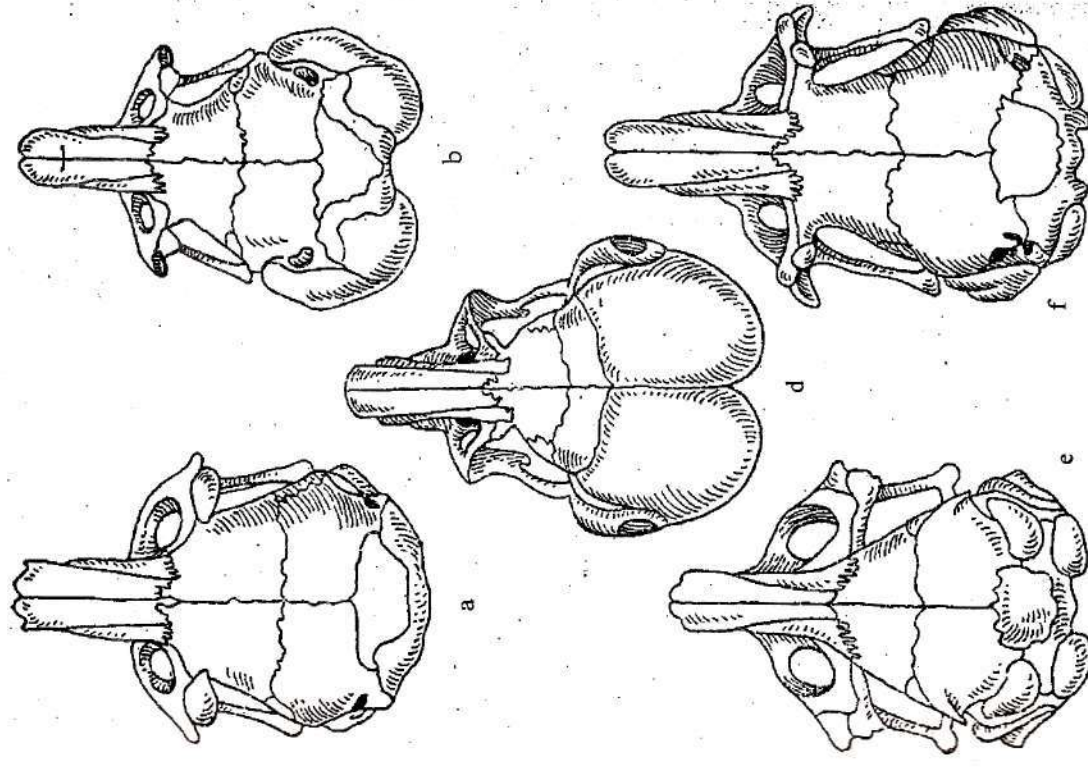
2 (1) Quloqlari kalta bo'lib, oldinga bukilganda uchi tumshug'ining uchiga yetib bormaydi. Dumining uchida yaxshi rivojlangan cho'tkachi yo'q. Yuqorigi jag'ining har tomonida 3 tadan oziq tishi bor.

3 (4) Dumi uzun. O'rta bir oz ingichkalashgan. Dumining uzunligi (uchidagi jini hisobga olinmaganda) 120-150 mm. Dumining uchida uncha rivojlanmagan «bayrog'i» bor. Tovonining uzunligi (tirnog'i hisobga olinmaganda) 45-50 mm, keyingi oyog'ining birinchi (ikki) barmog'i beshinchisidan uzun.

Yer tovushqonchalari (Земляные зайчики) – *Allactagulus Nehring* MDH va O'zbekiston faunasida bitta nominal turi cho'l zonasida tarqalgan.

4 (3) Dumi ancha kalta (110 mm ga yetmaydi), yo'g'onlashgan. Uchida «bayrog'i»-yo'q. Tovonining uzunligi (tirnogsiz) 45 mm ga yetmaydi. Keyingi oyog'ining birinchi barmog'i beshinchisidan kalta.

Yo'g'on dumli qo'shoyoqlar (Толстохвостые мушканчики) – *Pygerethmus Gloger*.

47-rasm. Har xil qo'shoyoqlarning bosh skeleti:

a – jun oyoqli qo'shoyoq; b – lixtenshteyn qo'shoyog'i; d – besh barmoqli mitti qo'shoyoq; e – turkman qo'shoyog'i; d – taroq barmoqli qo'shoyoq.

Respublikamizning shimolidagi cho'llarda bu urug'ning nominal turi (*Толстоухостый мушканчик*) – *Pygerethmus platyurus Licht* yashaydi.

Besh barmoqli qo'shoyoqlar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

- 1 (9) Uchta o'rta barmog'ining pastki tomonida uzun junlar yo'q. Dumidagi «bayrog'i» ikki (asosi qora, uchi oq) yoki uch xil rangda, asosi va uchi oq, o'rtasi qora.
- 2 (8) O'lchami katta, tanasining uzunligi 120 mm dan, tovonining uzunligi 60 mm dan ortiq, bosh skeletining kondilobazal uzunligi 330 mm dan ortiq.
- 3 (7) Dumidagi cho'tkasining oldingi qora qismidagi halqada oqish junlar yo'q. Yuqorigi soxta oziq tishi oxirgi haqiqiy oziq tishidan 2-3 marta kichik.
- 4 (8) Qulog'i uzun, oldinga bukilganda uchi tumshug'ining uchiga yetadi va undan oshadi. Tovoni 70 mm dan, bosh skeletining kondilobazal uzunligi 32 mm dan ortiq.
- 5 (6) Dumidagi cho'tkasi asosiy qismining pastki tomoni qora. Tovoni 85 mm dan, bosh skeletining kondilobazal uzunligi 41 mm dan uzun. *Katta qo'shoyoq* (*Большой мушканчик*) – *Allactaga jaculus Pallas*. Respublikamizdagi cho'l tumanlarda tarqalgan.
- 6 (5) Dumidagi cho'tkasi asosiy qismining pastki qora tomonidan ingichka oqish chiziqli o'tadi. Tovoni 85 mm dan, bosh skeletining kondilobazal uzunligi 41 mm dan kalta. *Seversov qo'shoyog'i* (*Мушканчик Северцова*) – *Allactaga severtzovi Vinogradov*. Ustyurt, Qizilqum, Mirzacho'l, Samarqand, Buxoro va Qarshi cho'llarida va respublikamizning janubida yashaydi.
- 7 (3) Cho'tkasi qora qismining oldida dumining tanasi 3-4 sm masofada oq jun bilan qoplangan bo'lib, oqish halqa hosil qiladi. Yuqoridagi oldingi oziq tishi oxirgi tishi bilan bir xil kattalikda. *Sakrovchi qo'shoyoq* (*Мушканчик-прыгун*) – *Allactaga saltator Eversmann*. O'zbekistonda cho'l zonalarida tarqalgan.

8 (4) Qulog'i kalta, oldinga bukilganda uchi tumshug'ining uchiga borib yetmaydi. Tanasining uzunligi 120 mm ga, tovonni 60 mm ga va bosh skeletining kondilobazal uzunligi 30 mm ga yetmaydi.

Kichik qo'shoyoq (*Малый мушканчик*) – *Allactaga elater Licht*

Respublikamizda tekisliklarda tarqalgan.

9 (1) O'rta barmoqlarining pastki tomoni qalin qilsimon jun bilan qoplangan. Dumining cho'tkasi bir xilda kulrang.

Bobrinskiy qo'shoyog'i (*Мушканчик Бобринского*) – *Allactaga bobrinskii Kolesnikov*.

O'zbekistonda cho'l zonalarda yashaydi.

Uch barmoqli qo'shoyoqlar kenja oilasining urug'larini aniqlash jadvali

1 (2) Dumining uchi qoramtir, cho'tkasi yo'q. Keyingi oyoq barmoqlarining pastki cheti qora rangdagi egilgan siyrak jun bilan qoplangan.

Yemuranchiklar (*Емуранчики*) – *Scirtopoda Brandt*.

Turi oddiy *yemuranchik* (*Емуранчик обыкновенный*) – *Scirtopoda telum Licht*.

O'zbekistonda cho'l zonalarda yashaydi.

2 (1) Dumining uchidagi oqish cho'tkasi yaxshi rivojlangan, keyingi oyoq barmoqlarining pastki yuzasi zich va to'g'ri jun bilan qoplangan.

3 (4) Qurak tishlarining oldingi yuzasi sariq. Yuqorigi jag'ining ikkala tomonida 4 tadan oziq tishi bor.

Jun oyoqli qo'shoyoqlar – *Dipus Gmelin*.

Turi *jun oyoqli qo'shoyoq* (*Мохноногий мушканчик*) – *Dipus sagitta Pallas*. Qizilqum va Qarshi cho'llarida yashaydi.

4 (3) Qurak tishlarining oldingi yuzasi oq. Yuqorigi jag'ining ikkala tomonida 3 tadan oziq tishi bor.

5 (6) Keyingi oyoq barmoqlarining pastki yuzasi mayin jun bilan qoplangan, qulogi 32 mm dan uzun.

Taroq barmoqli qo'shoyoqlar (*Гребенчатые мушканчики*) – *Paradipus Vinogradov*.

Turi *taroq barmoqli qo'shoyoq* (*Гребенчатый мушканчик*) – *Paradipus stenodactylus Vinogradov*. Qizilqum cho'llarida yashaydi.

6 (5) Keyingi oyoq barmoqlarining pastki yuzasi bir xil ingichka va yumshoq tuk bilan qoplangan. Qulog'i 32 mm dan kalta.

Qum qo'shoyoqlari (Песчаные мышканычки) – Jaculus Erxleben (183-bet).

Qum qo'shoyoqlari urug'ining turlarini aniqlash jadvali

- 1 (2) Tovoni 60 mm dan, qulog'i 25 mm dan uzun.
Turkman qo'shoyog'i (Туркменский мышканычок) – Jaculus turkmenicus Vinogradov et Bondar.
Respublikamizning janubidagi cho'llarda uchraydi.
2 (1) Tovoni 55 mm dan, qulog'i 20 mm dan kalta.
Lixtenshteyn qo'shoyog'i – Jaculus lichtensteini Vinogradov
Qizilqum cho'llarida yashaydi.

Mitti qo'shoyoqlar kenja oilasining urug'larini aniqlash jadvali

- 1 (2) Keyingi oyog'i besh barmoqli. Dumi 80 mm ga yetmaydi.
Besh barmoqli mitti qo'shoyoqlar (Пятипалые карликовые мышканычки) – Cardiacranius Satunin.
Turi besh barmoqli mitti qo'shoyog (*Пятипалый карликовый мышканычок*) – *Cardiacranius paradoxus Satunin.*
O'zbekistonning cho'llarida topilgan.
2 (1) Keyingi oyog'lari uch barmoqli, dumi 80 mm dan uzun.
Uch barmoqli mitti qo'shoyoqlar (Трёхпалые карликовые мышканычки) – Salpingnotus Vinogradov.
Turi uch barmoqli mitti qo'shoyog (*Трёхпалый карликовый мышканычок*) – *Salpingnotus crassicauda Vinogradov.* Cho'l zonasidan topilgan.

Sichqonlar oilasi (Мышиные) – Muridae

Ko'pchiligi kichik kemiruvchilar bo'lib, oldingi oziq tishlari bo'l-maydi. Yuqorigi va pastki jag'ining har ikkala tomonida 3 tadan oziq tishi bor. O'zbekiston faunasida uchraydigan sichqonlar 4 ta kenja oilaga kiritiladi.

Sichqonlar oilasining kenja oilalarini aniqlash jadvali

- 1 (2) Dumining uzunligi, odatda, tanasi uzunligining 70% dan ko'prog'ini tashkil qiladi. Dumi yumaloq va teri tangachalar bilan qoplangan halqa hosil qiladi. Teri tangachalarining oxirida yakka-yakka joylashgan qattiq juni bor.

Sichqonlar (Мыши) – Murinae (185-bet).

- 2 (1) Dumining uzunligi tanasi uzunligining 70% ni tashkil qilmaydi. Agar dumi uzun bo'lsa, u zich jun bilan qoplangan. Bu junlar teri tangachalarini yopib turadi (ondatradan tashqari). Dumi yumaloq.
3 (4) Yuqorigi jag'idagi kurak tishchalarining oldingi yuzasida bitta yoki ikkita egatchasi bo'ladi. Dumi tanasi uzunligining 70% ni tashkil qiladi, qalin jun bilan qoplangan.
4 (3) Yuqorigi jag'idagi kurak tishchalarining oldingi yuzasi tekis. Dumi tanasi uzunligining 70% ni tashkil qilmaydi.
5 (6) Yuqorigi jag'idagi oziq tishlarining chaynash yuzasi tekis emas, bo'rtmali. Yemirilgan tishlarda ko'ndalang emal halqalar bo'ladi.
Olaxurjunlar (Хомяковые) – Cricetinae.

Bu kenja oiladan O'zbekiston faunasida *olaxurjunlar – Cricetus Milne Edward* urug'i va *kulrang olaxurjun – Cricetus migratorius Pallas* turi uchraydi. O'zbekistonning shimolida (Ustyurtda), Amudaryo vodiysida, Qizilqumda, Toshkent viloyatining Bo'stonliq tumanida, tog'larda va tog' etaklarida yashaydi.

- 6 (5) Yuqorigi jag'idagi oziq tishlarining chaynash yuzasi yassi, bo'rtmasiz.

Dala sichqonlari (Полевка) – Microtinae (188-bet).

Sichqonlar kenja oilasining urug'larini aniqlash jadvali

- 1 (4) O'lchami kichik, tovon 25 mm dan, bosh skeletining kondilobazal uzunligi 30 mm dan kalta.
2 (3) Boshining ustidagi suyaklarining oldingi tashqi burchaklarida ingichka o'tkir o'simta hosil qiladi (48-rasm, a).

Uy sichqonlari (Домовые мыши) – Mus L.

Turi uy sichqoni (*Домовая мышь*) – *Mus musculus Pallas.* Respublikamizda keng tarqalgan.

- 3 (2) Boshining ustidagi suyaklarining oldingi tashqi burchaklarida ingichka o'tkir o'simta hosil qilmaydi (48-rasm, b).

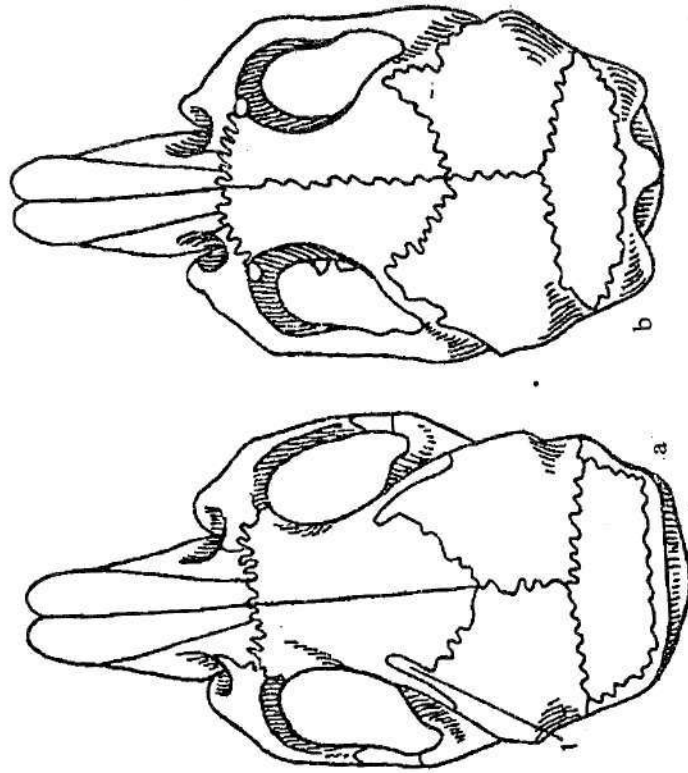
O'rmon sichqonlari (Лесные мыши) – Apodemus Kaup.

O'zbekistonda tog'li tumanlarda, o'rmon daryolari sohilida va bog'larda nominal turi – *o'rmon sichqoni (Лесная мышь) – Apodemus silvaticus L.* tarqalgan.

- 4 (1) O'lchami katta, tovon 25 mm dan, bosh skeletining kondilobazal uzunligi 30 mm dan uzun.

5 (6) Dumining uzunligi tanasi uzunligining 2/3 qismidan oshadi. Chakkasining kengligi bosh skeleti kondilobazal uzunligining 55 % dan kamni tashkil qiladi.

Kalamushlar (Крысы) – Rattus Fischer(186-bet).

48-rasm. Uy (a) va dala (b) sichqonlarining bosh skeleti:
1 - bosh skeleti suyaklarining o'simtasi.

Plastinka tishli kalamushlar (Пластинчатозубые крысы) – Nesokia Gray.

Turi *plastinka tishli kalamush yoki nezokiya – Nesokia indica Gray et Hard.* Zarafshon va Amudaryo vodiylarida yashaydi.

Kalamushlar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (2) Dum tanasidan uzun. Dumida 200 dan oshiq tangachali halqalar bor. Keyingi oyog'ining barmoqlari orasida suzgich parda yo'q. Turkiston kalamushi (Туркестанская крыса) – *Rattus rattoides* Hodgson.

O'zbekistonda keng tarqalgan.

2 (1) Dum tanasidan kalta. Dumidagi tangachali halqalar 200 taga yetmaydi. Keyingi oyog'ining barmoqlari orasida suzgich parda bor.

Kulrang kalamush (Серая крыса – нэсюк) – Rattus norvegicus Berkenhout.

Toshkent atrofiga, Angren, Chirchiq, Guliston suv havzalarida yashaydi.

Qumsichqonlar kenja oilasining urug'larini aniqlash jadvali

1 (2) Yuqorigi jag'idagi kurak tishlarining oldingi yuzasida uzunasiga joylashgan ikkitadan jo'yakcha bor. Yuqorigi jag'ining oxirgi oziq tishi deyarli ikkinchisiga teng.

Katta qumsichqonlar (Большой песчанник) – Rhombomys Wagner
Turi *katta qumsichqon (Большая песчанка) – Rhombomys opimus Licht.*

O'zbekistonda cho'l zonalarida keng tarqalgan.

2 (1) Yuqorigi jag'idagi kurak tishchalarining oldingi yuzasida faqat bittadan jo'yakcha bor. Yuqorigi jag'idagi oxirgi oziq tishi ikkinchisining yarmiga teng.

Mayda qumsichqonlar (Малые песчанки) – Meriones Illiger(187-bet).

Katta qumsichqonlar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (2) O'lchami kichik, to'voni 31 mm dan, bosh skeletining kondilobazal uzunligi 34 mm dan kam. Keyingi oyoqlarining tagi zich jun bilan qoplangan.

Tushki qumsichqon (Полуденная песчанка) – Meriones meridianus Pallas.

O'zbekistonda qumli cho'llarda tarqalgan.

2 (1) O'lchami katta, to'voni 31 mm dan, bosh skeletining kondilobazal uzunligi 34 mm dan ortiq. Keyingi oyoqlarining tagi jun bilan qoplangan bo'lsa-da, o'rtasidan junsiz chiziqli o'tadi.

3 (4) Orqa oyoqlari tagining o'rtasi qoramir-qo'ng'ir jun bilan qoplangan bo'lsa, cheti oqish jun bilan qoplangan. Dumi ikki xil rangda: usti qo'ng'ir, tagi oqish.

Tamarisk qumsichqoni (Гребенчуковая песчанка) – Meriones tamariscinus Pallas.

Respublikamizda to'qayzorlarda keng tarqalgan.

4 (3) Dumining asosi qizg'ish rangda. Qorin qismi kulrang tusda. Orqa oyoqlarining tagi och kulrang jun bilan qoplangan.

Qizil dumli qumsichqon (Краснохвостая песчанка) – Meriones libycus Licht.

O'zbekistonda tog'larda va tekisliklarda tarqalgan.

Dala sichqonlar kenja oilasining urug'larini aniqlash jadvali

1 (2) Dumi yon tomondan kuchli qisilgan. O'lchami katta, tovon 30 mm dan, bosh skeletining kondilobazal uzunligi 45 mm dan ortiq.

Ondatra – Ondatra Link.

Turi *ondatra – Ondatra zibethica L.* O'zbekistonda suv havzalarida yaxshi iqlimlashtirilgan.

2 (1) Dumi yumaloq. O'lchami kichik, tovon 30 mm dan, bosh skeletining kondilobazal uzunligi 45 mm dan kalta.

3 (6) Yuqorigi jag'idagi kurak tishlarining uchi pastga qaragan, oldingi yuzasi sariq.

4 (5) Dumining uzunligi tanasining yarmiga teng yoki undan uzun. Dumining usti tanasi orqasining rangi bilan bir xil yoki bir oz oqish.

Kulrang dala sichqonlar (Серые полёвки) – Microtus schrenk(189-bet).

5 (4) Dumining uzunligi tanasining yarmiga yetmaydi. Dumi ustining rangi tanasining ustiga nisbatan ancha oqish.

Tosh dala sichqonlar (Каменные полёвки) – Alticola Branford

O'zbekiston faunasida kumushrang dala sichqon (*Серебряная полёвка*) – *Alticola roylei Gray* turi uchraydi. U tog'li tumanlarda tarqalgan.

6 (3) Yuqorigi jag'idagi kurak tishlari og'iz bo'shlig'idan oldinga chiqib turadi va oldinga qaragan bo'ladi. Ularning oldingi yuzasi oq.

Ko'rsichqonlar (Слепушонки) – Ellobius Fischer

Bu urug'dan O'zbekistonda oddiy ko'rsichqon (*Обыкновенная слепушонка*) – *Ellobius talpinus Pallas* turi tarqalgan.

Kulrang dala sichqonlar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (4) Bosh skeleti enli, chakkasining eni uzunligining yarmidan ortiq. Ko'zlari orasidagi masofa 3,3 mm dan ortiq.

2 (3) Dumining usti va osti oqish, tanasining usti, odatda, kulrang-oqish. Tovuqida 5 ta qadog'i bor.

Jamoatchi dala sichqon (Общественная полёвка) – Microtus socialis Pallas.

Respublikamizda tog' etaklarida va daryo sohillarida yashaydi.

3 (2) Dumining usti qoramtir yoki qo'ng'ir tusda, osti oqish yoki sarg'ish rangda. Tovuqida 6 ta qadog'i bor.

Oddiy dala sichqon (Обыкновенная полёвка) – Microtus arvalis Pallas.

O'zbekistonda tog'li tumanlarda yashaydi.

4 (1) Bosh skeleti ensiz, chakkasining eni uzunligining yarmiga yetmaydi. Ko'zlari orasidagi masofa 3,3 mm dan kichik.

5 (6) Tanasining uzunligi 120-150 mm, dumi 60 mm.

Kaspiy dala sichqoni (Каспийская полёвка) – Microtus transcauspius Satunin.

Respublikamizda tog' etaklarida va tekisliklarda tarqalgan.

6 (5) Tanasining uzunligi 115 mm dan oshmaydi, dumi 43 mm ga yetmaydi.

7 (8) Dumi bir xilda oqish, uzunligi 35 mm ga yetmaydi. Bosh skeleti ensa qismining eni uzunligining yarmiga teng.

Afg'on dala sichqoni (Афганская полёвка) – Microtus afghanus Thomas.

O'zbekistonning janubiy tumanlarida tarqalgan.

8 (7) Dumining rangi aniq ikki xil. Dumi 35 mm dan uzun. Bosh skeleti ensa qismining eni uzunligining yarmiga yetmaydi.

Archa dala sichqoni – Microtus carruthersi.

Turkiston va Zarafshon tizma tog'larida yashaydi.

YIRTQICHLAR TURKUMI (ХИЩНЫЕ) – CARNIVORA

Har xil kattalikdagi yirtqichlar, oyoqlari 4 yoki 5 barmog'i bo'lib, ilmoqsimon baquvvat timoq bilan tugaydi.

Yuqorigi jag'ida 3ta, pastki jag'ida 3 ta yoki 2 ta qoziq tishi bor. Ular yirik va konussimon bo'ladi.

Yuqorigi jag'idagi oxirgi soxta oziq tishi bilan pastki jag'ining birinchi haqiqiy oziq tishi ajralib turadi va yirtqich tishlar deyiladi.

MDH va O'zbekiston faunasida uchraydigan yirtqichlar 5 oilaga mansub.

Yirtqichlar turkumining oilalarini aniqlash jadvali

1 (6) Orqa oyoqlarida 5 tadan barmog'i bor.

2 (5) Dumi tovonidan uzun, tanasining uzunligi 1,5 m ga yetmaydi.

Bosh skeletining kondilobazal uzunligi 170 mm dan kam.

3 (4) Dumida ko'ndalang joylashgan qoramir halqalar yo'q. Barmoqlari ustidan jun bilan qoplangan. Yuqorigi jag'ining har tomonida bittadan haqiqiy oziq tishlari bor.

Susarlar (Kynnyu) – Mustelidae(191-bet).

4 (3) Dumida ko'ndalang joylashgan qoramir halqalar bor. Oldingi oyog'ining barmoqlari junsiz, orqa oyog'ining barmoqlari siyrak jun bilan qoplangan. Yuqorigi jag'ining har tomonida ikkitadan haqiqiy oziq tishi bor.

5 (2) Dumi tovonidan kalta. Tanasining uzunligi 1,5 m dan ortiq. Bosh skeletining kondilobazal uzunligi 250 mm dan ortiq.

Ayiqlar (Medveexyu) – Ursidae(193-bet).

6 (1) Orqa oyoqlarida 4 tadan barmog'i bor.

7 (8) Boshi yumaloq. Tumshug'i burun teshigiga qadar jun bilan qoplangan. Yuqorigi jag'ining har tomonidagi oziq tishlari 4 tadan ortiq bo'lmaydi.

Mushuklar (Kouayyu) – Felidae(194-bet).

8 (7) Boshi cho'ziq. Burun teshiklarining tashqi qirrasida junsiz teri chiziq bor. Yuqorigi jag'ining har tomonida 5-6 ta dan oziq tishi bor.

9 (10) Oldingi oyoqlari 5 barmoqli. Tanasining yon tomonida qora chiziqlar yo'q. Yuqorigi jag'ining har tomonida 6 ta dan oziq tishi bor. Pastki jag'ida 6-7 ta oziq tish bo'ladi.

Bo'ri (ti) simonlar (Cobayyu) – Canidae(196-bet).

10 (9) Oldingi oyoqlari 4 barmoqli. Tanasining yon tomonida qoramir ko'ndalang chiziqlar bo'ladi. Yuqorigi jag'ining har tomonida 5 tadan, pastki jag'ida 4 tadan oziq tishi bor.

Sirilonlar (Tuenosye) – Hyenidae(193-bet).

Susarlar oilasi (Кунья) – Mustelidae

O'lchami kichik va o'rtacha kattalikdagi, tovonida va yarim tovonida yuruvchi yirtqich hayvonlar hisoblanadi. Oldingi va orqa oyoqlari 5 barmoqli bo'ladi.

Susarlar oilasining urug'larini aniqlash jadvali

1 (2) Oldingi va orqa oyoqlarining barmoqlari yupqa suzgich parda bilan tutashgan. Yuqorigi jag'ining har tomonida 4 tadan, pastki jag'ida 3 tadan soxta oziq tishi bor.

Qunduzlar (Baidpy) – Lutra Brisson

Turi *qunduz (Baidpa) – Lutra lutra L.* Zarafshon va Surxon-daryodagi suv havzalarida yashaydi.

2 (1) Oldingi va keyingi oyoqlarining barmoqlari suzgich parda bilan tutashmagan. Yuqorigi va pastki jag'larining har tomonida 3 tadan yoki 4 tadan soxta oziq tishi bo'ladi.

3 (4) Quloq suprasi yo'q. Tanasining usti oqish, qorin tomoni qora. Pastki jag'ining har tomonida 4 tadan haqiqiy oziq tishi bor.

Asalxo'rlar (Medoedyu) – Mellivora Storr

Turi *asalxo'r – Mellivora capensis Schreber.* Qoraqalpog'istonning Turkmaniston bilan chegaradosh qismida ba'zan uchraydi.

4 (3) Quloq suprasi yaxshi rivojlangan. Pastki jag'ining har tomonida 5-6 tadan oziq tishi bor.

5 (6) Boshining yon tomonida burnidan aniq ajralib turadigan qora yoki qora-qo'ng'ir chiziq o'tadi.

Bo'rsiqlar (Qashqildoqlar – Bapayyu) – Meles Brisson

Turi *bo'rsiq (qashqildoq – Bapayyu) – Meles meles L.* O'zbekistondagi tog' o'rmonlarida va bog'larda yashaydi.

6 (5) Boshining yon tomonlarida ajralib turadigan qora chiziq yo'q.

7 (8) Yuqorigi labi va tumshug'ining uchi qo'ng'ir yoki jigarrang. Quloq'i 35 mm dan uzun. Quloq suprasi uchburchak shaklda, ko'kragida oqish dog'i bor. Bosh skeletining kondilobazal uzunligi 71 mm dan ortiq. Yuqorigi jag'ining har tomonida 6 tadan oziq tishi bor.

Susarlar (Kynnyu) – Martes Pinnel

O'zbekistondagi baland tog'liklarda (Chotqol, Ko'hitang, Boy-sunda) bu urug'dan tog' *susari (Каменная кунья) – Martes foina Erxleben* degan turi tarqalgan.

8 (7) Yuqorigi labi va tumshug'ining uchi oq. Quloq suprasi kichik va yumaloq bo'lib, uzunligi 35 mm dan oshmaydi. Ko'kragida oqish dog' yo'q. Bosh skeletining kondilobazal uzunligi 71 mm ga yetmaydi. Yuqorigi jag'ining har tomonida 4 tadan va pastki jag'ining har tomonida 5 tadan oziq tishi bor.

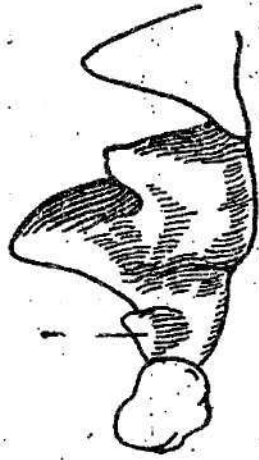
9 (10) Orqasi jigarrang bo'lib, unda mayda sarg'ish dog'lar va chiziqlar bo'ladi. Pastki jag'idagi yirtqich tishining ichki tomonida qo'shimcha bo'rtmasi bor (49-rasm).

Olaqo'zanlar (Переязьки) – Vormela Blasius

Turi *olaqo'zan (Переязька) – Vormela Blasius*. O'zbekistonning cho'l va dashtlarida yashaydi.

10 (9) Orqasi boshqacha rangda, pastki jag'ida yirtqich tishining ichki tomonida qo'shimcha bo'rtmasi yo'q.

Latchalar (Laski) – Mustela L. (192-bet).

49-rasm. Olaqo'zanning pastki jag'i:

1 – qo'shimcha bo'rtmasi.

Latchalar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (4) Qishda mo'ynasi, odatda, oq rangda bo'ladi, yozda va qishda tanasining orqa qismidagi mo'ynasi jigarrang, qorin tomondagisi oq yoki sarg'ish rangda bo'ladi.

2 (3) Dumi uzunasiga jigarrang, ba'zan faqat uchida qora juni bo'ladi. Dumining uzunligi tanasi uzunligining yarmiga yetmaydi.

Latcha (Ласка) – Mustela nivalis L.

O'zbekistonda tog'larda va tekisliklarda yashaydi.

3 (2) Dumining oxirgi yarmi yoki 1/3 qismi qora, asosi oq yoki jigarrang bo'ladi. Dumining uzunligi tanasi uzunligining yarmiga teng yoki undan ortiq.

Oq latcha – Mustela erminea L.

Respublikamizda baland tog'li tumanlarda yashaydi.

4 (1) Orqa va qorin tomonining juni qishda ham, yozda ham bir xil rangda yoki qorin tomoni orqasiga nisbatan qoramtir bo'ladi.

5 (6) Tanasi orqasining rangi qorin tomonidan keskin farq qiladi. Oyog'i, ko'kragi va cheti qo'ng'ir jun bilan qoplangan. Bosh skeletining eni kondilobazal uzunligining yarmidan ortiq.

Sariq sassiqqo'zan (Снеговй хорек) – Mustela eversmanni Lesson.

Ustyurtda, Amudaryoning quyi oqimida, Qizilqumda va Mirza-cho'lda yashaydi.

6 (5) Tanasi orqa va qorin tomonlarining rangi bir xil qoramtir-qo'ng'ir. Yuqorigi labi qo'ng'ir, pastki labi oq jun bilan qoplangan. Bosh skeletining eni kondilobazal uzunligining yarmiga teng.

Amerika norkasi – Mustela vison Schreber

Maxsus hayvonotchilik fermalarida boqiladi. Bizda iqlimlashtirilgan.

Ayiqalar oilasi (Медвежь) – Ursidae

Yirik yirtqichlar bo'lib, dumi juni orasida yashirilgan, kalta tovonida yuruvchi hayvondir. Oyoqlari besh barmoqli, tirnoqlari baquvvat, lekin to'ntoq.

O'zbekiston faunasida *ayiqalar – Ursus L.* urug'i va *qo'ng'ir ayiq (бурый медведь) – Ursus arctos L.* turi uchraydi, u tog'li tumanlarda tarqalgan.

Sirtlonlar oilasi (Геновые) – Hyaenidae

Oldingi oyoqlari keyingilaridan bir oz uzun. Oyoqlari to'rtburchakli. Yirtqich tishlari baquvvat. Tishining formulasi:

$$i \quad \frac{3}{3} \quad c \quad \frac{1}{1} \quad pm \quad \frac{4}{3} \quad m \quad \frac{1}{1}$$

MDH va O'zbekiston faunasida *sirtlonlar – Hyaena Brisson* urug'i va *yo'l-yo'l sirtlon (Полосатая гуена) – Hyaena hyaena Brisson* turi uchragan. Bizda faqat Surxondaryo viloyatida uchrashi mumkin.

Mushuklar oilasi (Кошачьи) – Felidae

Tishi yumaloq, tufnshug'i kalta, barmog'ida yuradigan hayvonlar.

Oldingi oyoqlarida 5 tadan, keyingi oyoqlarida 4 tadan barmoqlari bor. Tirnoqlari o'tkir, uchi bukilgan. Tishining formulasi:

$$i \quad \frac{3}{3} \quad c \quad \frac{1}{1} \quad pm \quad \frac{2-3}{2-3} \quad m \quad \frac{1}{1}$$

MDH va O'zbekiston faunasida mushuklar oilasi 3 ta urug'ining vakillari uchraydi.

Mushuklar oilasining urug'larini aniqlash jadvali

1 (2) Tanasining uzunligi (dumi bilan birga) 175 sm ga yetmaydi. Dumining uzunligi tanasi uzunligining yarmiga teng yoki undan kam. Bosh skeletining kondilobazal uzunligi 16 sm dan oshmaydi.

Mushuklar (Кошки) – Felis (195-bet).

2 (1) Tanasining uzunligi (dumi bilan birga) 200 sm dan oshadi. Dumining uzunligi tanasi uzunligining yarmidan ortiq. Bosh skeletining kondilobazal uzunligi 16 sm dan ortiq.

3 (4) Oyoqlari kalta, baquvvat, tirnoqlari o'tkir va tortiladigan. Bo'yining yuqori qismida dag'al jundan tashkil topgan yoli bo'lmaydi.

Irbislar (Снежные барсы) – Uncia Gras
O'zbekistonda tog'li o'rmonlarda bu urug'ning *ilvirs (Снежный барс)* – *Uncia uncia Schreber* degan turi yashaydi.

4 (3) Oyoqlari uzun va ingichka. Tirnoqlari tortilmaydigan va to'rtmoroq. Bo'yining ustida dag'al jundan tashkil topgan yoli yo'q.

Gepardlar – Acionyx Brookes
Turi *gepard – Acionyx jubatus Schreber*. Bizda faqat Ustyurtda yashagan.

Mushuklar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (2) Dumi boshidan kalta va uchi qora. Bosh skeletining kondilobazal uzunligi 120 mm dan ortiq. Tanasi 90 sm dan uzun.

Silovsin (Песец) – Felis lynx L.

Turkiston, Hisor va Bobotog' tizmalarida yashaydi.
2 (1) Dumi boshidan uzun. Dumining uchi oqish yoki eng uchi qora bo'ladi. Bosh skeletining kondilobazal uzunligi 120 mm ga yetmaydi. Tanasining uzunligi 90 sm dan oshmaydi.

3 (4) Tanasining usti sariq, qorin tomoni oq. Qulog'ining orqa tomoni qora. Boshining yon tomonlarida qora dog'lar bor. Qulog'ining uchida uzunligi 3 sm dan ortiq keladigan cho'tkasi bor.

Qoraquloq (Капакан) – Felis caracal Schreber

Qizilqumning janubida uchrashi mumkin.

4 (3) Rangi boshqacha, qulog'ining uchida cho'tkasi yo'q, bo'lsa ham uzunligi 3 sm ga yetmaydi. Boshining yon tomonlarida qora dog'lar yo'q.

5 (6) Quloq suprasining uchida cho'tkasi bor. Dumi (uchidagi jumi birga) tanasi uzunligining 1/3 qismini tashkil qiladi. Tanasining rangi bir xil. Bosh skeletining kondilobazal uzunligi 104 mm dan ortiq.

To'qay mushugi (Камышовая кошка) – Felis chaus Guedenstaedt
Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon, Chirchiq daryolari va Orol dengizi bo'yilarida yashaydi.

6 (5) Qulog'ining uchida cho'tkasi yo'q. Dumi tanasi uzunligining yarmiga teng. Tanasida qoramir dog'lar va chiziqlar bor. Bosh skeletining kondilobazal uzunligi 104 mm ga yetmaydi.

7 (10) Rangi deyarli bir xil, ba'zan orqasining keyingi qismida qoramir chiziqlar bo'ladi.

8 (10) Dumining uzunligi 25 sm ga yetmaydi. Dumida serbar qoramir halqalar bor. Barmoqlarining tagi junsiz. Qulog'i kalta, deyarli sezilmaydi.

Manul – Felis manul Pallas

9 (8) Dumi 25 sm dan uzun. Dumida qora halqalar yo'q. Barmoqlarining tagi jun bilan qoplangan. Qulog'i yaxshi rivojlangan.

Qum mushugi (Барханная кошка) – Felis margarita Loche
Qizilqumda va Termiz cho'llarida yashaydi.

10 (7) Tanasida aniq ko'rinib turadigan qoramir dog'lar va chiziqlar bor. Burun suyaklarining uchi jag' oraliq suyaklarining uchiga yetmaydi.

Yovvoyi mushuk (Дикая кошка) – Felis libyca Forster
Qizilqum, Mirzacho'lda va Sirdaryoda tarqalgan.

Bo'ri (it) simonlar oilasi (Волчьи) – Canidae

Boshi cho'ziq. Barmoqlarida yuradi. Oldingi oyoqlarida 5 ta, orqa oyoqlarida 4 ta barmog'i bor. Tirnoqlari kalta, to'rtmoroq. Tishining formulasi:

$$\begin{array}{ccccccc} 3 & 1 & 4 & 2 & & & \\ i & 3 & c & 1 & pm & 3 & m \\ & & & & & 1 & 3 \end{array}$$

Bo'ri(it)simonlar oilasining urug'larini aniqlash

1 (4) Dumining uzunligi (uchidagi jumi bilan birga) tanasining yarmiga yetmaydi. Orqa oyoq barmoqlarining tagida jumi yo'q.

2 (3) Tanasining orqasi va yon tomonlari kulrang, qo'ng'ir-kulrang yoki sarg'ish-kulrang bo'lib, uzunasiga joylashgan qoramir jumi bor. Pastki jag'ining har tomonida 7 tadan oziq tishi bor.

Itlar (Бо'rilар - Волки) – Canis L. (196-bet).

3 (2) Tanasining usti va yon tomonlari sarg'ish-qizil, qora jumi yo'q. Pastki jag'ining har tomonida 6 tadan oziq tishi bor.

Qizil bo'rilar – Cuon Hodgson

Turi qizil bo'ri – *Cuon alpinus Pallas*. Toshkent viloyatidagi tog'larda uchrashi mumkin degan dalillar bor (turli manbalarda).

4 (1) Dumi (uchidagi jumi bilan birga) tanasining yarmidan uzun. Orqa oyoq barmoqlarining tagi jun bilan qoplangan.
Tulkilar (Лисы) – Vulpes Oken (197-bet).

Itlar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (2) Tanasi 105 sm dan uzun. Dumi deyarli tanasining yarmiga teng. Bosh skeletining kondilobazal uzunligi 20 sm dan ortiq.

Bo'ri (Борк) – Canis lupus L.

Respublikamizda keng tarqalgan.

2 (1) Tanasi 105 sm ga yetmaydi. Dumi tanasi uzunligining 1/3 qismini tashkil qiladi. Bosh skeletining kondilobazal uzunligi 20 sm ga yetmaydi.

Shoqol (Chiyabo'ri – Илаккал) – Canis aureus L.

O'zbekistonda keng tarqalgan.

Tulkilar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (2) Tanasi 65 sm dan uzun. Qulog'ining orqasi qora, dumining uchi oq, uzunligi 40 sm dan ortiq. Bosh skeletining kondilobazal uzunligi 12 sm dan ko'p.

Oddiy tulki (Песец) – Vulpes vulpes L.

Respublikamizda keng tarqalgan.

2 (1) Tanasi 65 sm dan kalta. Qulog'ining orqasi boshining usti singari kulrang. Dumining uchi oq emas. Uzunligi 40 sm ga yetmaydi. Bosh skeletining kondilobazal uzunligi 12 sm dan kam.

Qorsak – Vulpes corsac L.

Ustyurtda, Mirzacho'lda, Qizilqumda va respublikamizning janubida tarqalgan.

JUFT TUYOQLILAR TURKUMI (ПАРНОКОПЫТНЫЕ) – ARTIODACTILA

Oldingi va orqaoyoqlarida juft tuyoqlari bor. Uchinchi va to'rtinchi barmoqlari kuchli rivojlangan, beshinchi barmog'i juda kichik bo'lib, yerga tegmaydi. O'mrov suyagi yo'q.

Juft tuyoqlilarning oilalarini aniqlash jadvali

1 (2) Tumshug'i cho'ziq, konussimon bo'lib, uchi junsiz yassi tog'aysimon halqa bilan tugaydi. Burun teshiklari shu yassi halqagacha ochiladi. Yuqorigi jag'idagi qoziq tishlari bukilib, uchi yon tomonga yoki yuqoriga qaragan. Jag'larida 7 tadan oziq tishi bor.

To'ng'izlar (Свиньи) – Suidae (198-bet).

2 (1) Tumshug'i uncha cho'ziq emas va uchida tog'aysimon halqasi yo'q. Yuqorigi jag'idagi qoziq tishlarining uchi pastga qaragan. Jag'laridagi oziq tishlar 6 tadan oshmaydi.

3 (4) Burun teshiklari keng joylashgan, ular oraliq'idagi masofa burun teshiklari bilan yuqorigi labning uchigacha bo'lgan masofaga teng yoki undan ortiq. Agar shoxlari bo'lsa, tarmoqlangan suyak dastalardan iborat. Shoxi tushib, o'miga yangisi chiqib turadi.

Bug'ular (Оленевые) – Cervidae (198-bet).

4 (3) Burun teshiklari yaqin joylashgan. Ular oraliq'idagi masofa burun teshiklari bilan yuqorigi labning uchigacha bo'lgan masofadan kam. Agar shoxi bo'lsa, konus shaklda bo'lib ichi bo'sh, shox jildan iborat va peshana suyagiga yopishgan. Shoxlari hech qachon tushmaydi. *Quvushshoxlilar (Полорогие) – Bovidae (199-bet).*

To'ng'izlar oilasi (Свиньи) – Suidae

Tanasi yon tomondan qisilgan, boshi cho'ziq. Terisi dag'al qattiq qil bilan qoplangan. Shoxi yo'q. Oyoqlarida 4 tadan barmog'i bor. Yuqorigi jag'idagi kurak tishlari yuqoriga qarab qayrilgan. Tishining formulasi:

$$i \frac{3}{3} - c \frac{1}{1} - pm \frac{4}{4} - m \frac{3}{3}$$

MDH va O'zbekiston faunasida bu oilaning to'ng'izlar (*Кабаны*) – *Sus L.* urug'i va yovvoyi to'ng'iz (*Кабан*) – *Sus scrofa L.* turi yashaydi. Respublikamizda tog' o'rmonlarida va to'qayzorlarda tarqalgan.

Bug'ular oilasi (Оленевые) – Cervidae

Oyoqlari va bo'yni ancha uzun. Erkaklarining shoxi tarmoqlangan bo'lib, qishda tushib ketadi, kuzda yana o'sib chiqadi. 3 va 4-barmoqlari kuchli rivojlangan, kurak tishlari yo'q. Tishining formulasi:

$$i \frac{0}{0} - c \frac{1-0}{1} - pm \frac{3}{3} - m \frac{3}{3}$$

Bug'ular oilasining urug'larini aniqlash jadvali

1 (2) Dumi jun bilan qoplanmagan, 3 sm dan uzun. Burun teshiklari bilan yuqorigi labi orasida qoramir dog' bor.

Asl bug'ular (Олень) – Cervus L.

Amudaryo to'qayzorlarida asl bug'u – *Cervus elaphus* ning *Buxoro bug'usi* yoki *Xongul* kenja turi – *Cervus elaphus bactrianus* yashaydi.

2 (1) Dumi nihoyatda kalta, uzunligi 3 sm ga yetmaydi va juni orasiga yashiringan. Burun teshiklari bilan yuqorigi labi orasida qoramir dog' yo'q.

Yeliklar (Kocyu) – *Capreolus Gray*
Turi *kosulya* – *Capreolus capreolus L.* Hozir O'zbekistonda faqat Toshkent viloyatining tog'li tumanlarida yashaydi.

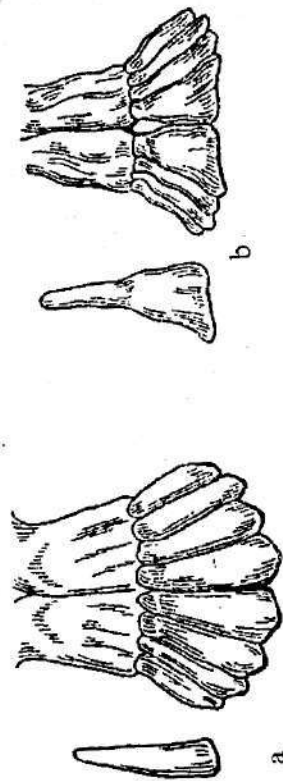
Quvushshoxlilar oilasi (Полорогие) – Bovidae

Yon barmoqlari kuchli reduksiyaalangan. Shoxlarining ichi bo'sh bo'ladi. Tishining formulasi:

$$i \frac{0}{0} c \frac{0}{1} pm \frac{3-2}{3-2} m \frac{3}{3}$$

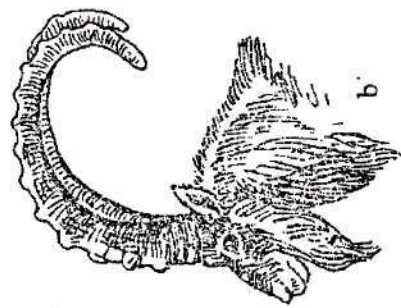
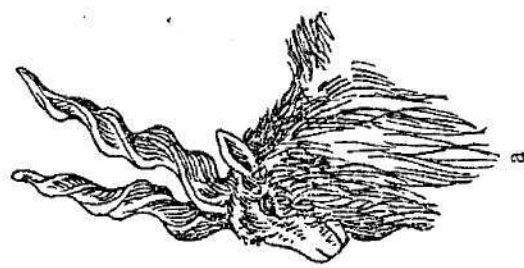
Quvushshoxlilar oilasining urug'larini aniqlash jadvali

- 1 (8) Dumining atrofida aniq ajralib turadigan oqish joy yo'q. Yuqorigi jag' suyagining oldingi uchi kurakka o'xshab kengaygan.
- 2 (5) Shoxlari 1-2-3 tarqli. Kurak tishlarining asosi tekis, orasida bo'shlik yo'q (50-rasm, a).

50-rasm. G'arbiy kavkaz echkisi (a) va jayraning (b) pastki jag'idagi kurak tishlari.

- 3 (4) Erkaklarining va ba'zan urg'ochilarining iyagida uzun-uzun junlar tutami – soqol bo'ladi. Dumi qulog'idan uzun. Dumining asosida oq dog'lar bo'lmaydi.

51-rasm. Burama shoxli echki, ya'ni morxo'r bilan sibir (b) tog' echkisining boshi.

- 4 (3) Iyagida soqoli yo'q. Dumi qulog'idan kalta. Yovvoyi qo'yalar (Горные бараны) – *Ovis L.* Qizilqum, Ustyurt, Bobotog' va Ko'hitang tog'larida tog' qoyi (Горный баран) – *Ovis ammon L.* yashaydi.

5 (2) Shoxlari bo'ylab taroqlar bo'lmaydi. Kurak tishlarining asosida ochiq joy bor (50-rasm, b).

6 (7) Tumshug'i bo'rtib chiqqan, uchida kichkina xartumi bor. Burun teshiklari yumaloq. Burun suyaklari peshana suyaklariga qo'shilib ketgan.

Oqquryuqlar (Cayzak) – Saiga Gray

Turi *oqquryuq (Cayzak) – Saiga tatarica L.* Ustyurtda uchraydi.

7 (6) Tumshug'i tekis va uchida xartumchasi yo'q. Burun teshiklari yoriqsimon. Burun suyaklari peshana suyaklariga qo'shilmagan.

8 (1) Dumining asosida aniq ajralib turadigan oq joy bor. Yuqorigi jag' suyagining oldingi uchi kurakka o'xshab kengaymagan.

Ohular (Tazelu) – Cazella Blairville

O'zbekistonning cho'l qismida *jayron (Джейран) – Cazella subgutturosa Guldenstaedt* degan turi yashaydi.

Echkilar urug'ining turlarini aniqlash jadvali

1 (2) Shoxlari yon tomondan yassilashgan. Spiralga o'xshab o'talgan va yuqoriga qaragan (51-rasm, a).

Burama shoxli echki (Morxo'r – Бумарогий козел) – Capra falconeri Wagner

Ko'hitang va Bobotog' tog'larida yashaydi.

2 (1) Shoxi boshqacha shaklda (51-rasm, b). Tanasining orqasi bo'ylab ingichka qora chiziq o'tadi.

Tog'takasi (Сибирский горный козел) – Capra sibirica Pallas
Turkiston va Chotqol tog' tizmalarida yashaydi.

ANIQLAGICHDAGI HAYVONLAR OILALARI, URUG'LARI VA TURLARINING O'ZBEKCHA-RUSCHA-LOTINCHA NOMLARI RO'YXATI

A

Agamalar	Агамовые	Agamidae
Afg'on dala sichqoni	Афганская полевка	Microtus afganis
Ayiqlar	Медвежи	Ursidae
Alp zavirushkasi	Альпийская завирушка	Laiscopus collaris
Alp zag'chasi	Альпийская галка	Pyrrhonorax graculus
Amerika porkasi	Американская норка	Mustela vison
Amudaryo katta kurakburuni	Большой амударьинский лопатонос	Schreber
Amudaryo kichik kurakburuni	Малый амударьинский лопатонос	Pseudoskaphirynchus Kaufmanni
Amudaryo qilquyug'i	Амударьинский лопатонос	Pseudoskaphirynchus fedtschenkoi
Amur xumboshi	Амурский толстолобик	Pseudoskaphirynchus Kaufmanni
Amur chebochegi	Амурский чебочек	Нурфталмичтыс
Amudaryo yalangbalig'i	Амударьинский голец	molitir Valenciennes
Arixo'r	Медоед	Pseudorasbora parva
Archa boltatumshug'i	Арчевый дубонос	Nemachilus amudariensis
Archa dala sichqoni	Арчевая полевка	Mellivora indica
Archa qaychitumshug'i	Клест-еловик	Myserobas carripes
Archa qizilboshi	Арчевая чечевича	Microtus corruthersi
Aspidlar	Аспиды	Loxia curvirostra
Aterinlar	Атериновые	Carpodacus
Aterina	Атерина	rhodochlamis
		Elapidae
		Atherinidae
		Atherina mochon

Atlantika seldi (salaka)	Атлантическая сельдь	Clupea haren gus	Бухоро bug'usi	Бухарский олень	Cervus elaphus
Bakra baliqlar	Щипы	Acipenser nudiventris Lovetzky	Burgut	Бухарский подковонос	Rhinolophus bocharicus
Bakralar	Осетровые	Acipenseridae Laridae.	Bushilonlar	Беркут	Aquila chrisaetus
Baliqchilar	Чайковые	Felis margarita	Buqabaliqlar	Щитомордники	agkistrodon
Barxan mushugi	Барханный кот	Ranidae	Bo'g'ma ilonlar	Бычки	Gobiidae
Baqalar	Лягушковые	Coturnix coturnix	Bo'z jiqtoq	Удавы	Boidae
Bedana	Перепел	Lumnocryptes minima	Bo'z qarqunloq	Удавчики	Erix Daudin
Bedanamoshak	Гаршнеп	Brunnich	Bo'z qarayaloq	Луговая тырkuшка	Glareola pratincola L.
Besh barmoqli mitti	Пятипалый	Cardiocranfus	Bo'yinbog'li	Серый сорокопут	Lanius excubitor
qo'shoyoq	карликовый	paradoxus	dehqonchumchuq	Дрозд-дереба	Turdus viscivorus
Bigiztumshuq	тушканчик	Troglodytes troglodytes	Bo'ktargilar	Ошейниковая овсянка	Emberiza fucata
Bizg'aldoq	Крапивник	Tetrax Leach.	Bo'rilar	Луни	Circus Lacerpede
Boysa	Стрепет	Bojga	Bo'ritish	Волки	Canis lupus
Boyo'g'li	Бойга	Athene Notuna	Bo'siq	Волкозуб	Lycodon Boie
Bobrinskiy	Домовый сыч	Allactaga bobrinski		Барсуки	Meles meles
qo'shoyog'i	Тушканчик				
Bobrin'skogo	Бобринского				
Dubonos	Дубонос	Coccothraustes			
Borodach	Бородач	Gypaetus barnatus L.	Varakushka	Варакушка	Cyanosylvia svecica
Bolotnaya kamyshovka	Болотная камышовка	Acrocephalus palustris	Vyuroklar	Вьюрковые	Fringillidae
Sadovaya ovсянка	Садовая овсянка	Emberiza hortulana	Vyaxir	Вяхирь	Columba palubus
Byчок-бубир	Бычок-бубир	Pomatoschistus caucasicus Kawralcky			
		Luscinia	Gajakdum	Круглоголовка	Phrynocephalus
Solovyi	Соловьи	Pterocles Temminck	to'garakbosh	вертихвостка	guttatus Gmel.
Ryabki	Рябки	Gobius kesleri	Gambuziya	Гамбузия	Gambusia sffinis
Byчок-горбач	Бычок-горбач	Capra falconeri	Gekkonlar	Гекконовые	Gekkonidae
Vintorogiy kozel	Винторогий козел	Wagner	Guldor chiporilon	Узорчатый полоз	Elaphe dione
Burama shoxli echki (morxo'r)			Gulmoy	Форель	Salmo trutta
Burmabo'yin	Вертишейка	Junx torquilla	Dala g'ozi	Гусь гугенник	Ander fabalis
			Gryazovik	Грязовик	Limicola falcinellis
			Go'zal turna	Журавль-красавка	Pontoppidan.
			Go'zal baliq	Гольян	Antheopoides virgo
			Go'ngqarg'a	Грач	Phoxinus phoxinus
					Corvus frugilegus

Понлар	Змеи	Serpentes	Ardea cinerea L.
Ingichka barmoqli yurmonqoziq	Тонкопальный суслик	Sermophilopsis leplodactylus	Parus major
Ingichka tumshuqli baliqchi	Тонкоклювая чайка	Larus genet	Sitta tephronota
Itlar	Собаки	Canis	Phonocurus erythrogaster
Itolg'i	Балобан	Falco cherrug Gray	Hippolais pallida
Yilqichi	Авдотка	Burhinus oedinenus	Rhombomys opimus
Yirtqichlar	Хищные	Carnivora	Allactaga jaculus
Yo'rg'a to'rg'aylar	Коньки	Anthus	Columba
Yo'rg'a tuvaloq	Дрофка-красотка	Chlamydotis undulata	Gymnodactylus caspius
Yo'g'on dumli	Толстоклювый тушканчик	Pygerethmus playurus	Phrynoscephalus raddei Boettg
qo'sho'yoq	Толстоклювые синицы	Paradoxornithidae	Microtus transcaspicus
Yo'g'on tumshuqli chittaklar	Толстоклювый зюк	Charadrius leschenaultii	Cuculus optatus
Yo'g'on tumshuqli qorayoqa			Tadarida teniotis
Kavkaz agamasi	Кавказская агама	Agama caucasica Fischer	Vespertilio serotinus
Kaklik	Кеклик	Alectoris kakelic	Limosa lapponica L.
Kakkular	Кукушки	Cuculus	Sterna albifrons
Kaltakesaklar	Ящерицы	Lacerta	Porzana parva Scopoli
Kalxatlar	Коршуны	Milvus Lacerpede	Colymbus ruficollis
Kamnesharka	Камнешарка	Arenaria interpres	Cygnus bewickii
Katta uzunburun balchiqchi	Большая длинноносая крачка	Numenius arquata L.	Yarelle
Katta burgut	Большой подорлик	Aquila clanga Pallas	Phalacrocorax pygmaeus Pallas
Katta veretennik	Большой веретенник	Limosa limosa L.	Ixobrychus minatus L.
Katta qo'ng'ir	Большая поганка	Podiceps cristatus L.	Accipiter virgatus
Katta cherag	Большой крохаль	Mergus merganser L.	Hodgs.
Katta qoravoy	Большой баклан	Phalacrocorax carbo	Apus affinis Gray
Katta ko'ibug'a	Большая выпь	Botaurus stelleris L.	Salandrella cinerea
			Alanda gulgula
			Piparia paludicola

Kichik pashshaxo'r	Малая мухоловка	Muscicapa parva
Kichik oqtish	Малая белозубка	Crocodyra suaveolens
Kichik taqaburun	Малый подковонос	Rhinolophus hippodideros
Kichik qo'shoyoq	Малый тушканчик	Allactaga rater
Kichik yumronqoziq	Малый суслик	Citellus pygmaeus
Klintux	Клинтух	Columba oenas
Kobchik	Кобчик	Falco vespertinus L.
Kokilli arixo'r	Хохлатый осоед	Pernis ptilorhynchus
Korolkovaya repochka	Корольковая пеночка	Temminck
Korsak	Корсак	Philloscopus proregulus
Kojansimon netopir	Кожановидный нетопыр	Vulpes corsac
Qalqonli gekkoncha	Панцырный геккончик	Vespertilio savi
Ko'kbo'yin	Язь	Alsophylax loricatus
Ko'l baqasi	Озерная лягушка	Leuciscus idus
Ko'k sug'ur	Сурок Мензбира	Rana ridibunda
Ko'l balchiqchisi	Поручейник	Marmota menzbieri
Ko'rilonlar	Слепозмеи	Tringa stigmatilie
Ko'ndalang-yo'lli chiporilon	Поперечно-полосатый полоз	Bechstein.
Ko'k kaplar	Сизый голубь	Tuphiopidae
Ko'k baliqchi	Сизая чайка	Coluber karelint
Ko'kqarg'alar	Сизоворонки	Columba livia
Ko'k kurkunak (bo'zdoq)	Зеленая щурка	Larus canus L
Ko'ktorg'oq	Зимородок	Coraciidae
Ko'kchumchuq	Зеленушка	Merops superciliosus L.
Kulrang gekkon	Серый геккон	Alcedo atthis
Kulrang echkamar	Серый варан	Chloris chloris
Kulrang turna	Серый журавль	Gymnodactylus russowi Strauch
		Varanus griseus
		Grus grus

Kulrang g'oz	Серый гусь	Anser anser L.
Kulrang o'rdak	Серая утка	Anas strepera
Kulrang to'rg'ay	Серый жаворонок	Calandrella pipoletta
Kulrang pashshaxo'r	Серая мухоловка	Muscicapa striata
Kulrang moygut	Серая славка	Sylvia communis
Kulrang kalamush	Серая крыса	Rattus norvegicus
Kumushrang tobonbaliq	Серебряный карась	Carassius auratus
Kumushrang baliqchi	Серебристая чайка	Larus argentatus
Kushakevich yalangbaliq'i	Голец кушакевича	Pontopp
Kurkunaklar	Щурки	Nemachilus kuschakewitchi
		Herzenstein
		Merops
L		
Laggar lochini	Сокол лаггар	Falco jugger
Latcha	Ласка	Mustela nivalis
Laqalar	Сомы	Siluroidei
Laqqachalar	Сомики	Sisoridae
Laylaklar	Аисты	Ciconiidae
Lin	Линь	Tinca tinca
Lixtenshteyn	Тушканчик	Jaculus lichteasteini
Qo'shoyoqi	Лихтенштейна	
Lososlar	Лососевые	Salmonidae
Lochinlar	Соколиные	Falconidae
M		
Mayna	Майна	Acridotheres tristis
Malla shomshapalak	Рыжая вечерница	Nictalus noctula
Manul (dala mushugi)	Манул	Felis manul
Markaziy Osiyo sori	Центральноазиатский канюк	Butelo humilastus
Matrap to'garakbosh	Сетчатая круглоголовка	Phrynocephalus reticulatus Eichw

Mitti burgut	Орел-карлик	<i>Aquila pomarina</i> Brehm
Mitti pogonish	Погоньш-крошка	<i>Porzana pusilla Pallas</i>
Mitti oqtish	Карликовая белозубка	<i>Suncus etruscus</i>
Mitti shunqor	Малый ястреб	<i>Hieraaetus pennatus</i>
Miqiqiy	Пустельга	<i>Falco tinnunculus L.</i>
Moyqutlar	Славковые	<i>Sylviidae</i>
Moskva chittagi	Синица-московка	<i>Parus ater</i>
Morodunka	Мородунка	<i>Xenus cinereus</i> Guldenstatd.
Moryanka	Морянка	<i>Clangula</i>
Musicha	Малая горлица	<i>Streptopelia</i> senegalensis
Mushuklar	Кошки	<i>Felidae</i>
Mo'qo'iiston cho'i snegiri	Монгольский пустынный снегирь	<i>Bucanetes mongolicus</i>
Mo'yablai chittak	Усатая синица	<i>Panurus biarmicus</i>
Mo'yablai tunshapalak	Усатая ночница	<i>Myotis mystacinus</i>
N		
Nauburunli toshbuqa	Трубноносый подкаменщик	<i>Cottus nasalis Berg.</i>
Nikolskiy kaltakesakchasi	Яшурка Никольского	<i>Eremias nikolskii</i> Bedriagai
Nutriya	Нутрия	<i>Myocastor coypus</i>
Nutriyalar	Нутриевые	<i>Capromyidae</i>
O		
Oddiy toshbosh	Обыкновенный ерш	<i>Acerina cernua</i>
Oddiy sla	Обыкновенный судак	<i>Lucioperca lucioperca</i>
Oddiy toshbuqa	Обыкновенный подкаменщик	<i>Cottus gobio</i>
Oddiy qirg'ovul	Обыкновенный фазан	<i>Phasianus colchicus</i>
Oddiy g'ozqanjir	Обыкновенная камышница	<i>Gallinula chloropus</i>

Oddiy yilqichi	Обыкновенная авдотка	<i>Burhinus oedichemus</i>
Oddiy dupel	Обыкновенный дупель	<i>gallinago media</i>
Oddiy baliqchi	Обыкновенная чайка	<i>Larus ridibundus L.</i>
Oddiy qizilqanot	Фламинго	<i>Phoenicopterus ruber</i>
Oddiy sor	Обыкновенный канюк	<i>Buteo buteo</i>
Oddiy ukki	Обыкновенный филин	<i>Bubo bubo</i>
Oddiy kakku	Обыкновенная кукушка	<i>Cuculus saturatus</i> Blyth
Oddiy tentaqqush	Обыкновенный козодой	<i>Caprimulgus</i> europaeus L
Oddiy zarg'aldoq	Обыкновенная иволга	<i>Oriolus oriolis</i>
Oddiy pishchuxa	Обыкновенная пищуха	<i>Certhia familiaris</i>
Oddiy suvchumchuq	Обыкновенная оляпка	<i>Cinclus cinclus</i>
Oddiy	Обыкновенная	<i>Oenanthe oenanthe</i>
toshsurchumchuq	каменка	
Oddiy bulbul	Обыкновенный соловей	<i>Luscinia luscinia</i>
Oddiy qizilquyruq'	Обыкновенная горихвостка	<i>Phoenicurus</i> phoenicurus
Oddiy kurgalak	Обыкновенная бормотушка	<i>Hippolais caligata</i>
Oddiy sverchok	Обыкновенный сверчок	<i>Locustella naevia</i>
Oddiy sviristel	Обыкновенный свиристель	<i>Bombicilla garrulus</i>
Oddiy chug'urchiq	Обыкновенный скворец	<i>Sturnus vulgaris</i>
Oddiy boltatumshuq	Обыкновенный дубонос	<i>Coccothraustes</i> coccothraustes

Oddiy	Обыкновенная	Emberisa citrinella
dehqonchumchuq	овсянка	
Oddiy dala sichqoni	Обыкновенная полевка	Microtus alvalis
Oddiy cho'rtan baliq	Обыкновенная щука	Esox lucius
Oddiy zog'orabaliq	Обыкновенный сазан	Cyprinus carpio
Oddiy qorabaliq	Обыкновенная маринка	Schizothorax intermedius
Oddiy mo'ylabli baliq	Обыкновенный усач	Barbus brachycephalus
Oddiy qizilko'z	Обыкновенная плотва	Rutilus rutilus
Oddiy bistryanka	Обыкновенная быстрянка	Alburnoides bipunctatus
Oddiy laqqa baliq	Обыкновенный сом	Silurus glanis
Oddiy suvmoshak	Обыкновенный рабдуша	Rallus aquaticus
Oddiy yugurdak	пастушок	Cursorius cursor
Oddiy qizilbosh	Обыкновенный бегунок	Carpodacus chodochlamys
Oddiy yemuranchik	Обыкновенная чечевица	Stylodipus telum
Oddiy ko'rsichqon	Обыкновенный емуранчик	Ellobius talpinus
Oddiy tulki	Обыкновенная лиса	Vulpes vulpes
Ognev kojani	Кожан Огнева	Vespertilio oghewi
Olaqo'zan	Перевязка	Vormela Blasius
Olabug'alar	Окуновые	Percidae
Ola bistryanka	Полосатая быстрянка	Alburnoides taeniatus
Ola qanotli o'rdak	Нырок белоглазый	Aythya nyroca
Ola qanotli suqsur	Связь	Anas penelope L.
Olmabosh	Красноносый нырок	Netta rufina
Oq qanotli qizilishton	Белокрылый дятел	Dendrocopos eucroterus
Ola qarg'a	Серая ворона	Corvus cornix
Ola tosh shaqshaq	Пестрый каменный дрозд	Monticola saxatilis

Ola chug'urchiq (soch)	Розовый скворец	Pastor roseus
Ola putorak	Пегий пугорак	Diplomesodon pulchellum
Olmaxonlar	Соневые	Muscardinidae
Oltin rang rjanka	Золотистая ржанка	Charadrius apricarius L.
Oltin rang mabuya	Золотистая мабуя	Mabuya aurata
Ondatra	Ондатра	Ondatra zibethica
Orol oqchasi	Аральский лещ	Abramis brama
Orol moybaliqi	Аральский шемая	Chalcalburnus chalcoides aralensis
Orol tikanbaliq'i	Аральская колюшка	Guild Pungitus platygaster
Osiyo ilonquyug'i	Азиатский гологлаз	Ablepharus brandti Straucht
Osiyo loyxo'rakshimon	Азиатский бекасовидный веретенник	Limnodromus semipalmatus
Osiyo loyxo'raki	Азиатский бекас	Gallinago stenura Bonaparte
Osiyo shalpanquloq ko'rshapalagi	Азиатский широкоух	Barbastella leucomelas
Oq amur	Белый амур	Ctenopharyngodon idella
Oq jibitajibon	Белая трясогузка	Motacilla alba
Oq ko'zli baliq	Белоглазка	Abramis sapa
Oqbovor	Белобрюхий рябок	Pterocles alchata L.
Oqbosh	Савка	Oxyura leucocerphala
Oq dumli moshak	Белохвостый песочник	Calidris temminckii
Oq qanotli suvqaldirg'och	Белокрылая крачка	Leisler Chlidonias leucoptera
Oq chakkali suvqaldirg'och	Белощёкая крачка	Chlidonias hybrida
Oq peshanali g'oz	Белолобый гусь	Anser albifrons Scopoli

Oq peshanali kichik g'oz	Пискулька	Anser erythropus L.	Plastinka tishli	Пластинчатозубая	Nesocia indica
Oq laylak	Белый аист	Ciconia ciconia L.	kalamush	крыса	
Oq boshli qumoy	Белоголовый сип	Gyps fulvus	Pogonish	Погоньш	Porzana porzana L.
Oq sor	Зимняк	Buteo laeogopus	Pungqush	Обыкновенная	Strix aluco
		Pontoppidan		неясыть	
Oq yaraloqqush	Белая сова	Nyctea scandiaca			
Oq qorinli	Белобрюхий стриж	Apus melba	Rjankalar	Ржанковые	Charadriidae
jarqaldirg'och	Белокрылый	Melanascorypha	Relikt yumronqoziq	Реликтовый суслик	Citellus relictus
Oq qanotli to'rg'ay	жаворонок	leucoptera	Ryabina shaqshaqi	Дрозд-рябинник	Turdus pilaris
Oq lazorevka	Белая лазоревка	Parus cyaneus	Rang-barang	Разноцветная яшурка	Eremias arguta
Oq oyuoq	Белоножка	Enicurus scouleri	kaltakesakcha		
Oq boshli qizilquyuq	Белоголовая	Phoenicurus	Rang-barang	Разноцветный полоз	Coluber ravergieri
	горихвостка	caeruleocephalus	chiporilon		
Oq qayroq	Жерех	Aspius aspius			
Oq qoshli shaqshaq	Дрозд-белобровик	Turdus iliacus	Salaka	Атлантическая	Clupea harengus
Oq qorinli	Белобрюхая	Cettia cetti		сельдь	
to'qaychumchuq	камышовка		Sayroqi shaqshaq	Певчий дрозд	Turdus philomelos
Oq qo'ton	Белая цапля	Egretta alba	Sayroqi moyqut	Певчая славка	Sylvia hortensis
Oq muylovli moyqut	Белоусая славка	Sylvia cantilans	Sayroqi sverchok	Певчий сверчок	Locustella certhiola
Oq qalpoqli dehqon	Белшапочная	Emberiza	Saksovl chumchug'i	Саксаульный	Padder ammodendri
chumchuq	овсянка	spodocephala		воробей	
Oq qorinli oqtish	Белобрюхая	Crocoidura leucodon	Samarqand xramulyasi	Самаркандская	Varicorhinus
	белозубка			храмуля	heratensis
			Sa'va	Щегол	Carduelis carduelis
Pavlovskiy agamasi	Агама павловского	Agama pallowskii	Sapsan lochin	Сокол сапсан	Falco peregrinus
Parrak	Остролучко	Carpoetobrama kus-	Sarik yalangbalik	Желтый голец	Nemachillus oxianus
		chakewitchi Kessler	Sariq qo'ton	Рыжая цапля	Arden cinerea
Raxmoq oyuoqli	Мохноногий сыч	Aegolius funereus L.	Sariq sor	Канюк курганник	Buteo rufinus
boyo'g'li				Среднеазиатский	Cretzschmar
Pashshaxo'rilar	Мухоловковые	Muscicapidae	Sariq kurkunak	Золотистая шурка	Merops apiaster L.
Penochka-zarnichka	Пеночка-зарничка	Phylloscopus inornatus	Sariq boshli korolyok	Желтоголовый	Regulus regulus
Penochka-tenkovka	Пеночка-тенковка	Phylloscopus collybita	Sariq jibjabon	королек	
Pishchuxalar	Пищухи	Certhiidae	Sariq chumchug'i	Желтая трясогузка	Motacilla citreola
				Желчная овсянка	Emberiza bruniceps

Sariq yumronqoziq	Желтый суслик	Citellus fulvus
Sariqilon	Желтопузик	Phisaurus apodus
Sariquoda	Каспийский зуек	Charadrius asiaticus Pallas
Sassiqropishak	Удод	Upupa epops
Saqoqushlar	Пеликаны	Pelecanidae
Seversov qo'shoyog'i	Тушканчик	Allactaga severizovi
Sevyuga	Северцова	Acipenser stellatus
Seldlar	Севюга	Clupeidae
Sibir qizilquyruq'i	Сибирская горихвостка	Phoneicurus auroeris
Sibir yo'rg'a to'rg'ay	Сибирский понок	Anthus custavi
Sibir tog' echkisi	Сибирский крзел	Capra sibirica
Silliq burunlilar	Гладконосые летучие мыши	Vespertilionidae
Silliq gekkoncha	Гладкий геккончик	Alsophilax laevis Nikol.
Silovsin	Рысь	Felis lynx
Sirtlonlar	Гиеновые	Hyaenidae
Sichqonlar	Мышьиные	Muridae
Sirchumchuqlar	Чеканы	Saxikola
Skopa	Скопа	Pandion haliaetus L.
Soz buktargisi	Болотный лунь	Circus aeruginosus L.
Soz yapaluqqushi	Болотная сова	Asio flamms
Soxta osman	Голый осман	Dptychus
Soqoldor kuropatka	Бородастая куropатка	Perdix daurica
Suvbulduruq	Саджа	Syrhaptas paradoxus Pallas.
Suvilon	Водной уж	Natrix tesselata
Suvmoshak	Пастушок	Rallus
Suvtorg'oq	Белохвостая пугалица	Vanellochettusia leucura Licht.
Suvchumchuqlar	Оляпки	Cinclus
Suralayg'oz	Пеганка	Tadorna tadorna L.
Suqsun	Широконоска	Anas clypeata L.

Suksur	Шилохвост	Anas acuta
Susarlar	Куницы	Martes Pinel
Sug'ur'lar	Сурки	Marmota
Suyakdor baliqlar	Костичные рыбы	Teleostei
Suyakli baliqlar	Костные рыбы	Osteichthyes
So'fito'rg'ay	Хохлатый жаворонок	Galerida cristata
Ssinklar	Сцинквые	Scincidae
Ssinksimon gekkon	Сцинковый геккон	Teratascincus scincus Schl
T		
Tangachalilar	Чешуйчатые	Squamata
Taskara	Черный гриф	Aegyptius monachus
Tarasha baliq	Чехонь	Pelecus cultratus
Taroqbarmqli gekkon	Гребнепалый геккон	Crossobamon eversmanni Wieg
Taroq barmoqli	Гребнепалый	Paradipus
qo'shoyoq	тушканчик	ctenodactylus
Taroqli yalangbaliq	Гребенчатый голец	Nemachilus malapterurus
Tamarisk qumsichqoni	Гребенчуковая песчанка	Meriones tamariscinus
Taqaburunlar	Подковоносые летучие мыши	Rhinolophidae
Tartar	Коростель	Crex crex
Targ'il kaltakesakcha	Полосатая яшуока	Eremias scripta Strauch
Taqir to'garakboshi	Такырная круглоголовка	Phrinocephalus helioscopus Pallas
Tez kaltakesakcha	Быстрая яшуока	Lacerta agilis
Tentakqushlar	Козодоевые	Caprimulgidae
Tibet yalangbaliq'i	Тибетский голец	Nemachilus stoliczka
Tikanbaliqlar	Колношкообразные	Steindachner
Tipratikanlar	Ёжовые	Gasterosteliformes
Tiynlar	Беличьи	Erinaceidae Sciuridae

Tovushqonlar	Зайцевые	Leporidae	Turkiston toshbuqasi	Туркестанский подкаменщик	Cottus spinolosus Kessler
Tojik kaltakesakchasi	Таджикская ящурка	Eremias regeli	Turuxtan	Турухтан	Philomachus pugnax
Toshchumchug	Каменный воробей	Bedriagai	Turkiston agamasi	Туркестанская агама	Agama lehmanni Nikolskii
Toshqirg'iy	Тювик	Petronia petronia	Turkiston gekkoni	Туркестанский gekkon	Gymnodactylus fedtschenkoi
Toshkent bistryankasi	Ташкентская быстрянка	Accipiter badius Gmelin	Turkiston to'qaychumchug'i	Туркестанская камышовка	Asrocephalus stentoreus
Toshbaqalar	Черепахи	Alburnoides oblongus	Turkiston nashaxo'ri	Туркестанская коноплянка	Cannabina cannabina
Torg'oq	Кречетка	Chelonia	Turkiston kallamushi	Туркестанская крыса	Rattus rattoides
Tog'ayli ganoidlar	Хрящевые ганоиды	Chettusia gregaria Pallas	Turkman qo'shoyog'i	Туркменский тушканчик	Lacutus turemenicus
Tog' dupeli	Горный дупель	Chondrostel	Turnalar	Журавлиные	Gruidae
Tog' qaldirg'ochi	Горная ласточка	Gallinago solitaria	Turumtoy	Дербник	Falco columbarius L.
Tog' maynasi	Лилловый дрозд	Hodson	To'rt chiziqli chiporilon	Четырехполосый полоз	Elaphe quatuorlineata
Tog' moyquiti	Горная славка	Ptyonoprogue	Turt kaltakesakcha	Сетчатая ящурка	Eremias grammica
Tog' jiblabiboni	Горная трясогузка	ruredtris	To'rg'aylar	Жаворонковые	Alaudidae
Tog' yo'rg'a to'rg'ayi	Горный конек	Myorphonus saeruleus	To'qimachilar	Ткачиковые	Ploceidae
Tog' marvarid vyurogi	Горный жемчужный выюрок	Sylvia borin	To'qay bulbuli	Тугайный соловей	Agrobates galactotes
Tog'	Горная овсянка	Motacilla cinerea	To'qay mushugi (xaus)	Камышовый кот	Felis chaus
dehqonchumchug'i		Anthus spinoletta	To'qay	Камышовая овсянка	Guedenstaedt
Tog' g'urragi	Большая горлица	Leucosticte brandti	dehqonchumchug'i		Emberiza achoeniclus
To'garakboshlar	Круглоголовка	Emberiza cia			
Teles	Телес	Sireptopelia orientalis			
Tuvaloq	Дрофа	Rhynoccephalus	Uzun barmoqli moshak	Песочник	Calidris subminuta Middendorff
Turkiston mo'ylovli balig'i	Туркестанский усач	Squatarola squatarola L.	Uzun burunli yoki o'tacha chegar	Длинноносый крохаль	Mergus sarrator L.
Turkiston qumbalig'i	Туркестанский пескарь	Otis L.	Uzun dumli tunshapalak	Длиннохвостая ночница	Myotis frater
Turkiston laqqachasi	Туркестанский сомик	Barbus capito conochecephalus Kessler	Uzunqo'yuruq (dumparast)	Длиннохвостая (райская) мухоловка	Tersiphone paradisi
		Gobio gobio			
		Iepidolaemus Kessler			
		Clyptosternum Mc.			
		Glelland			

Uzun dumli suvburgut	Орлан долгохвост	Haliaeetus leucoryphus Pallas	Xitoy qozi (quruqburun) Xurustan	Сухоное	Cygnopsis cygnoides
Uzun dumli chittak	Длиннохвостая синица	Aegitholas caudatus		Хурустан	Charadrius morienellus L
Uzun dumli qarqunoq	Длиннохвостый сорокопут	Lantus schach	Xo'jasavdogar	Саксаульная сойка	Podoces panderi Fisch.
Uzun dumli snegir	Длиннохвостый снегирь	Uragus sibiricus			
Uzun dumli sug'ur	Длиннохвостый сурок	Marmota caudata			
Uzunqanoqlar	Длиннокрылые	Apobidae			
Uzun oyoqli ssink	Длинноногий сцинк	Eumeces schneideri Daudin	Chegrava	Чеграва	Hydroprogne caspia Pallas
Uy chumchug'i	Домовый воробей	Passer domesticus	Chomga (katta qo'ng'ir)	Чомга (большая погнка)	Podiceps cristatus
Uy sichqoni	Домовая мышь	Mus musculus	Cheraglar	Крохали	Mergus
Ularlar	Горные индейки	Tetraogallus Gray	Chechetka	Чечетка	Acanthus flamea Sterna
Urchuqlilar	Улары		Chigirtchilar	Крачки	Spinus spinus
Uch barmoqli mitti	Веретеницевые	Anguidae	Chij	Чиж	Actitis hypoleucos L.
qo'sho yoq	Карликовый трехпалый тушканчик	Salpingnotus crassicauda	Chiyildoq balchiqchi	Чперевозчик	Eremias lineolata Nikolskii
Uch rangli tunshapalak	Трехцветная ночница	Myotis emarginatus	Chiziqli kaltakesakcha	Линейчатая яшурка	Ammoperdix griseogularis
			Chil kaklik	Пустынная курочка	Perdix perdix
			Chil	Серая куропатка	Alsophylax pipiens
			Chiyildoq gekkoncha	Геккончик	Pall
Filbo'yin	Сырдарьинский лопатонос	Pseudoscaphirhynchus fedtchenkoi Kessl	Chittaklar	Пискливые	Paridae
Fifi	Фифи	Tringa glareola L.	Chiyabo'ri	Синицевые	Canus aureus
Fotmachumchuqlar	Ползневые	Sittidae	Chumchuqsimonlar	Шакал	Passeriforms
			Chumchuq moshak	Воробыинообразные	Calidris minutus
				Песочник воробей	Leister
			Churraklar	Чирки	Anas
			Chug'urchiqlar	Скворцовые	Sturnidae
Xentog' to'garakbosini	Хентавская круголовка	Phrynoscephalus rossikowi Nikolskii	Cho'l ilonquyug'i	Пустинный гологлаз	Ablepharus deserti
Xirildoq churrak	Чирок клоктун	Anas formosa Georgi			Strauch
Xitoy o'rdagi	Гоголь	Bucephala clangula L.	Cho'l bo'ktargisi	Степной лунь	Circus macrourus Gmelin

Cho'i boyqushi
Cho'i (saman)
tentakqushi
Cho'i quzg'uni
Cho'i to'rg'ayi
Cho'i toshyer
chumchug'i
Cho'i moyquti
Cho'i turgalagi
Cho'i chumchug'i
Cho'i yuyugorigi
Cho'rtanbaliqlar

Пустынная совка
Буланый козодой
Пустынный ворон

Пустынный
жаворонок
Пустынная каменка

Пустынная славка
Пустынная
пересмешка

Пустынный воробей
Пустынный выюрок
Щуковые

Otus brucei
Caprimulgus aegyptius

Corvus ruficollis
Lesson
Ammomanes deserti
Licht
Oenanthe deserti

Sylvia nana
Hippolais languidae

Paser simplex
Rhodospiza obsoleta
Esocidae

Sh

Дроздовидная
камышовка
Ушан

Удавчик восточный

Городская ласточка
Гремучие змеи
Круглоголовка
штрауха
Нырки
Лучеперые

Acrocephalus
arundinaceus
Plecotus auritus

Eryx tataricus Licht.

Delichon urbica
Grotalidae
Phynosephalus
strauchi
Aythya Boie
Actinopterigii

E

Иранская пеночка
Козли
Варановые

Eron penochkasi
Echkilar
Echkemarlal

Phylloscopus
neglectus
Carga
Varanidae

Yu

Yu'maloq buqabaliq
Yu'maloqburun
plavunchik
Yu'mronqoziqlar
Yu'uroq

Neogobius
melanostomus Pallas
Phalaropus lobatus
Citellus
Fringilla
montifringilla

Ya

Yakantovuq
Yapaloqqushlar
Yashil qurbaqa
Yashil penochka

Scolopax rusticola L.
Strigiformes
Bufo viridis
Phylloscopus
irochtlobes

O'

O'ynoqi toshyer
chumchug
O'rdaklar
O'rmon dupeli

Oenanthe isabellina
Anas
Gallinago megala
Swinhoe

O'rmon zavirushkasi
O'rmon loyxo'ragi
O'rmon olmaxoni
O'rmon sichqoni
O'rtacha
kaltakesakcha

Prunella modularis
Scolopax rusticola
Dryomis nitedula
Apodemus sylvaticus
Eremias intermedia
Strauch

O'rtacha uzunburin
balchiqchi
O'rta Osiyo
ko'zoynakli iloni

Numenius phaeopus
L.

Среднеазиатская
кобра

O'rta dengiz netopiri

Phylloscopus
neglectus
Carga
Varanidae

Vespertilio kuhli

нетопыр

Средиземноморский
Средний крохаль
Остроухая

O'rtacha cherag
O'kir quloqli tun

Mergus serrator
Myotis oxugnathus

shapalak	ночица	Anthus pratensis	pashshaxo'r	мухоловка	Anthus servina
O'tloq yo'rg'a	Луговой конек		Qizil tomoqli yo'rg'a	Краснозобый конек	
to'rg'ayi			to'rg'ay		
O'qilon	Стрела-змея	Psammophis lineolatum	Qizil vyurok	Красный выюрок	Pyrrhospiza punicea
			Qizil qalpoqli vyurok	Красношапочный выюрок	Serinus pygillus
Q					
Qanjir	Малая поганка	Podiceps rufficollis	Qizil qalpoqli chechevichnik	Красношапочный чечевичник	Ehodorechys sanguinea
Qarg'alar	Врановые	Corvidae	Qizil bo'ri	Красный волк	Cuon alpinus Pallas
Qarqunoqlar	Сорокопутовые	Laniidae	Qizilquloq	Ушастая круглоголовка	Phrynoscephalus mystaceus
Qarqunoq	Сорокопуты	Lanius		Фазановые	Phasianidae
Qarchig'ay	Ястреб тетеревятник	Accipiter gentilis	Qirg'ovullar	Орель-могильник	Vanellus vanellus L.
Qarchiqaylar	Ястребиные	Accipitidae	Qizqush		Aquila heliaca
Qashqaldoq	Лысуха	Fulica atra L.	Qironqora		Savigny
Qizilbosh o'rdak	Красноголовый птук	Aythya ferina			Hieraeetus fasklatus
Qizil chiporilon	Краснополосый полз	Coluber rhodorhachis	Qirg'iy burgut	Ястребиный орел	Accipiter nisus
Qzil bo'yinli qo'ng'ir	Красношейная поганка	Podiceps auritus	Qirg'iy ukki	Ястребиная сова	Sturnia ulula
Qiziltomoq moshak	Песочник	Calidris testacea	Qishloq qaldirg'ochi	Деревенская ласточка	Hirundo rustica
Qizil o'rdak	краснозобик		Qirg'iy moyqut	Ястребиная славка	Silvia nisoria
Qizil saqqoqush	Казарка	Casarea ferruginea	Qoravoy	Каравайка	Plegadis falcinellus L.
Qizilqanotli baliq	Розовый пеликан	Pelecanus onocrotatus	Qoshiqburun	Колпица	Platalea leucordia L.
	Красноперка	Scardinius erythrophthalmus	Qora ilonlar	Гадюковые	Viperidae
Qizilqanot (jarqanot)	Стенолаз	Phoenicopterus roseus	Qorabovur	Чернобрюхий рябок	Pterocles orientalis L.
Qizilishtonlar	Дятловые	Pallas	Qora boshli moyqut	Черноголовая славка	Silvia atricapilla
Qiziloq	Кулик-сорока	Picidae	Qoraqanot baliqchi	Черныш	Tringa ochropus L.
		Haematopus ostralegus	Qora boshli baliqchi	Черноголовый хохотун	Larus ichthyaeus
Qiziloq balchiqchi	Травник	Tringa totanus	Qora suvqaldirg'och	Черная крачка	Pallas
Qizil g'oz	Фламинго	Phoenicopterus ruber	Qora o'rdak	Черная крачка	Chlidonias nigra
Qizil yelkali qizil quyuq	Красноспинная горихвостка	Phoenicurus erythronotus	Qora qo'ng'ir	Черная крачка	Anas poecilorhyncha
Qizil dumli	Рыжехвостая	Muscicapa ruficauda	Qora kalxat	Черная крачка	Forster
			Qora qumoy	Черная крачка	Podiceps caspicus
			Qora jarqaldirg'och	Черная крачка	Milvus korschun
					Gypus himalayensis
					Apus apus

Qora qarg'a	Черная ворона	Corvus corone	Qunduz	Выдра	Lutra lutra
Qora boshli vahmaqush	Черноголовый ремез	Remis pendulinus	Qurbaqalar	Жабовые	Bufo
Qora olaqanot	Шилоклюшка	Recurvirostra avosetta	Quruqlik toshbaqalari	Сухопутные черепахи	Testudinidae
Qora chittak	Черная синица	Parus rupidiventris	Qushlar	Птицы	Aves
Qorayaloqlar	Дроздовые	Turdidae	Quzg'un	Ворон	Corvus corax L.
Qora boshli sirchumchuq	Черноголовый чекан	Saxicola torquata	Qo'ng'irlar	Потанковые	Podicipedidae
Qora toshsirchumchuq	Черная каменка	Oenanthe picata	Qo'tonlar	Цапли	Ardea
Qora yonli toshsirchumchuq	Чернобокая каменка	Oenanthe finschi	Qo'riq bo'qtargisi	Луговой лунь	Circus pygargus
Qorashaqshaq	Черный дрозд	Turdus merula	Qo'ng'ir	Бурая оляпка	Cinclus pallasi
Qorag'oz	Пискулька	Anser erythropus	Qo'ng'ir ayiq	Бурый медвед	Ursus arctos
Qoratamoq moshak	Песочник-чернозобик	Calidris alpina			
			G'arb bushiloni	Западный щитомордник	Ancistradon halys
Qora quloq	Каракал	Felis caracal Schreber	G'ozlar	Гуси	Anser brisson
Qora peshanali qarqunoq	Чернолобый сорокопут	Lanius minor	G'ozsimonlar	Гусеобразные	Anseriformes
Qora ignali tipratikan	Темноилый или лысый еж	Erinaceus hypomelas	G'uttrak	Обикновенная горлица	Streptopelia turtur
Qoraqosh turg'ay	Рогатый жаворонок	Eremophila alpestris	G'ozganjir	Камышница	Gallinula chloropus L.
Qora kaplar	Бурый голубь	Columba eversmanni Bonaparte	G'o'la buqabaliq	Бычок кругляк	Neogobius melanostomus
Qor qoplioni	Снежный барс или Ирбис	Panthera uncia			
Qoya	Каменная овсянка	Emberiza buchanani			
dehqonchuschug'i	Чернокрыля ржанка	Charadrius dominica	Navorang ko'ktorg'oq	Голубой зимородок	Alcedo atthis
Qora qanotli tjanka	Полорогие	Bovidae	Naydarkokil	Хохлатая чернеть	Aythya fuligula
Quvushshoxlilar	Бычок-песочник	Neogobius fluviatilis Pallas	Hakka	Сорока	Pica pica
Qum bug'abalig'i			Hakqush	Кваква	Nycticorax nycticorax L.
Qum bo'g'ma ilonchasi	Удавчик песчаный	Eryx miliaris Pallas	Himolay agamasi	Гимаоайская агама	Agama himalayana Steind
Qum mushugi	Балханный кот	Felis margarita Loche	Himolay ulami	Гималайский улар	Tetrao gallus himalayensis
Qum charxiloni	Осечаная эфа	Echis carinatus			
Qum tovushqoni	Ресчаный заяц	Lepus tolai			

Himolay zavirushkasi	Гимаоайская завирушка	Laiscorpus himalayensis
Himolay pishchuxasi	Гимаоайская пищуха	Certhia himalayana
Hind bezatilgan qizqushi	Индийский украшенный чибис	Lobivanellus indicus Bodd.
Hind repochkasi	Индийская пеночка	Phylloscopus griseolus
Hind	Индийская	Acrocerphalus agricola
to'qaychumchug'i	камышовка	
Hind lochini	Индийский сокол (лаггар)	Falco jugger

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Банников А.Г., Даревский И.С., Рустамов А.К. Земноводные и пресмыкающиеся СССР. «Мысль», М., 1971.
2. Берг Л.С. Рыбы пресноводных рыб СССР и сопредельных стран. АН СССР, тт.1. П.Ш., 1948-1949.
3. Бобринский Н.А., Кузнецов Б.А., Кузякин А.П. Определитель млекопитающих СССР, М., Просвещение, 1965.
4. Богданов О.П. Ўзбекистоннинг хайвонот дунёси. «Ўқитувчи», Тошкент, 1969.
5. Веселов Е.А.. Определитель пресноводных рыб фауны СССР. М., Просвещение, 1977.
6. Второв П.В., Дроздов Н.Н. Определитель птиц фауны СССР. М., Просвещение, 1980.
7. Дементьев Г.П., Гладков Н.А., Птушенко Е.С., Судилковская А.М.. Определитель птиц СССР. «Высшая школа», М., 1964.
8. Захидов Т.З., Мекленбурцев Р.Н. Природа и животный мир Средней Азии. Тошкент, «Ўқитувчи», I-II томлар, 1969.
9. Зохилов Т.З. Зоология энциклопедияси
- 1) Баликлар ва тубан хордалилар. «Фан», Тошкент, 1979.
- 2) Амфибия ва рептилиялар. «Фан», Тошкент, 1969.
- 3) Қушлар. «Фан», Тошкент, 1957.
- 4) Сутэмизувчилар. «Фан», Тошкент, 1960.
10. Иванов А.И. Каталог птиц СССР. «Наука», Ленинград, 1967.

11. Иванов А.И., Штегман Б.К. Краткий определитель птиц СССР. «Наука», М. – Л., 1964.
12. Камилов Г.К.. Определитель рыб Узбекистана. Т. «Еш гвардия», 1964.
13. Кузнецов Б.А. Определитель позвоночных животных фауны СССР М., «Просвещение», 1974, 1975.
14. Фауна Узбекской ССР. «АН УзССР», I, II, III, тт.Ташкент, 1952-1967.

So'z boshi.....	3
Aniqlagichdan foydalanish tartibi.....	4
Suyakli baliqlar sinfi.....	6
Suyakdor baliqlar katta turkumi.....	11
Zog'oratishlisimonlar turkumi.....	12
Zog'orabaliqlar kenja turkumi.....	13
Zog'orabaliqlar oilasi.....	13
Eshvoylar oilasi.....	18
Laqqalar kenja turkumi.....	19
Laqqalar oilasi.....	19
Laqqachalar oilasi.....	19
Ilonboshsimonlar turkumi.....	20
Olabug'asimonlar turkumi.....	20
Buqabaliqlar oilasi.....	20
Aterinlar oilasi.....	22
Olabug'alar oilasi.....	22
Toshbuqalar oilasi.....	22
Cho'rtansimonlar turkumi.....	23
Tikanbaliqsimonlar turkumi.....	23
Seldsimonlar turkumi.....	24
Lososimonlar turkumi.....	24
Suvda ham quruqda yashovchilar sinfi.....	24
Dumsizlar turkumi.....	25
Qurbaqalar oilasi.....	25
Baqalar oilasi.....	25
Sudralib yuruvchilar sinfi.....	26
Toshbaqalar turkumi.....	26
Tangachalilar turkumi.....	26
Kaltakesaksimonlar kenja turkumi.....	27
Gekkonlar oilasi.....	28
Agamalar oilasi.....	31
Echkemlarlar oilasi.....	34
Ssinklar oilasi.....	34
Asl kaltakesaklar oilasi.....	35
Ilonlar kenja turkumi.....	38

To'rg'aylar oilasi.....	107
Qaldirg'ochlar oilasi.....	110
Zarg'aldoqlar oilasi.....	111
Chittaklar oilasi.....	111
Fotmachumchuqlar oilasi.....	112
Pishchuxalar oilasi.....	113
Yo'g'on tumshuqli chittaklar oilasi.....	113
Suvchimchuqlar oilasi.....	114
Bigiztumshuqlar oilasi.....	114
Shaqshaqlar oilasi.....	115
Pashshaxo'rlar oilasi.....	123
Moyqutlar oilasi.....	124
Korolyoklar oilasi.....	133
Zavirushkalar oilasi.....	134
Jibljajbonlar oilasi.....	135
Sviristellar oilasi.....	137
Qarqunoqlar oilasi.....	138
Chug'urchiqlar oilasi.....	138
To'qimachilar oilasi.....	139
Vyuroklar oilasi.....	141
Dehqonchumchuqlar oilasi.....	145
Sutemizuvchilar sinfi.....	148
Hasharotxo'rlar turkumi.....	155
Yerqazirlar oilasi.....	156
Ko'rshapalaklar turkumi.....	157
Taqaburunli ko'rshapalaklar oilasi.....	158
Silliqliq burunli ko'rshapalaklar oilasi.....	159
Buldog ko'rshapalaklar oilasi.....	163
Tovushqonsimonlar turkumi.....	163
Dumsiz sichqonlar oilasi.....	164
Tovushqonlar oilasi.....	164
Kemiruvchilar turkumi.....	164
Jayralar oilasi.....	165
Nutriyalar oilasi.....	165
Olmaxonlar (tiynlar) oilasi.....	166
Sonyalar oilasi.....	167
Qo'shoyoqlar oilasi.....	167
Sichqonlar oilasi.....	172
Yirtqichlar turkumi.....	177

Ko'rilonlar oilasi.....	40
Bo'g'ma ilonlar oilasi.....	41
Suvilonlar oilasi.....	41
Aspidlar oilasi.....	43
Qora ilonlar oilasi.....	43
Qushlar sinfi.....	45
Tovuqsimonlar turkumi.....	53
Qirg'ovullar oilasi.....	53
Kaptarsimonlar turkumi.....	54
Bulduruqsimonlar turkumi.....	56
Suvmoshaksimonlar turkumi.....	57
Turnasimonlar turkumi.....	58
Tuvaloqsimonlar turkumi.....	59
Balchiqchisimonlar turkumi.....	60
Baliqchisimonlar turkumi.....	69
Qo'ng'irsimonlar turkumi.....	72
G'ozsimonlar turkumi.....	73
Kurakoyoqlilar (Saqoqushsimonlar) turkumi.....	79
Saqoqushlar oilasi.....	79
Qoravoylar oilasi.....	80
Qizilqanotsimonlar turkumi.....	80
Laylaksimonlar turkumi.....	80
Ibislar oilasi.....	81
Laylaklar oilasi.....	81
Qarqaralar oilasi.....	82
Kunduzgi yirtqichlar turkumi.....	83
Lochinlar oilasi.....	84
Qarchig'aylar oilasi.....	85
Kakkusimonlar turkumi.....	94
Tentakqushsimonlar turkumi.....	95
Ko'kqarg'asimonlar turkumi.....	95
Sassiqpopishaklar oilasi.....	96
Ko'kqarg'alar oilasi.....	96
Ko'ktorg'oqlar oilasi.....	97
Kurkunaklar oilasi.....	97
Uzunqanotlar turkumi.....	97
Qizilishtonsimonlar turkumi.....	98
Chumchuqsimonlar turkumi.....	99
Qarg'alar oilasi.....	104

Ayiqlar oilasi.....	181
Sirtlonlar oilasi.....	181
Mushuklar oilasi.....	181
Bo'ri (it) simonlar oilasi.....	183
Juft tuyoqlilar turkumi.....	184
To'ng'izlar oilasi.....	185
Bug'ular oilasi.....	185
Quvushxoxlilar oilasi.....	186
Aniqlagichdagi hayvonlar oilalari, urug'lari va turlarining	189
o'zbekcha - ruscha -lotincha nomlari ro'yxati	217
Foydalanilgan adabiyotlar.....	

J.L.LAXANOV

O'ZBEKISTONNING UMURTQALI HAYVONLARI ANIQLAGICHI

Toshkent – «Fan va texnologiya» – 2013

Muharrir:	M.Hayitova
Tex. muharrir:	M.Xolmuhamedov
Musavvir:	B.Basritdinov
Musahhili:	F.Ismoilova
Kompyuter sahifalovchi:	N.Hasanova

E-mail: tipografiyacent@mail.ru Tel: 245-57-63, 245-61-61.
Nashr.lits. ALN^o149, 14.08.09. Boshiga ruxsat etildi 31.10.2013.
Bichimi 60x84 1/16. «Timez Uz» garnituras. Ofset bosma usulida bosildi.
Shartli bosma tabog'i 14,5, Nashriyot bosma tabog'i 14,0.
Tiraji 500. Buyurtma №146.

«Fan va texnologiyalar Markazining bosmaxonasi» da chop etildi.
100066, Toshkent sh., Olmazor ko'chasi, 171-uy.

11270

T **FAN VA**
TEKNOLOGIYALAR

ISBN 978-9943-10-983-4

9 789943 109834